

Campanars i campanes de la Val d'Aran

Estudi descriptiu de les
torres-campanar
i les campanes
Araneses:
la seva història, les seves
funcions i peculiaritats

Daniel Vilarrubias i Cuadras

© **Estudi e redaccion:**

Daniel Vilarrubias i Cuadras

Coordinacion e revision:

Elisa Ros Barbosa

Revirada ar aranés:

Elisa Ros Barbosa, Rosèr Faure Llimiñana

Correccion ortografica version aranesa:

Conselh Generau d'Aran (Manuela Ané Brito)

© **Fotografies:**

Daniel Vilarrubias i Cuadras, Ainhoa Pancorbo i Picó

© **Dessenh e maquetacion:**

Alèxia Grustan Vidal

ISBN: 978-84-89940-43-7

DL: L-65-2013

PRÒ LEG

“Allà lluny, entre l'últim reflex del sol que es pon i el primer trencament de la mitjanit ens aixopluguerem al portal per amagar-nos del xoc del trò. Una majestatica explosió de rajos disparava ombres entre els llums, mentre nosaltres miràvem alegres com repicaven les campanes de llibertat! (Campanades de llibertat, Bob Dylan).

Aquest seriós estudi que teniu a les mans és una campanada a la nostra cultura, que ens proporciona llum sobre un dels aspectes més desconeguts de la nostra història.

És amb goig que mirem els campanars aixecar-se orgullosos al bell mig dels nostres pobles. Son el referent paisagistic i visual ... I amb el seu penetrant so ens il·luminen també en el nostre moviment.

En la nostra vida diària les campanes, hi son presen. Hi han estat des de fa molt... des de sempre, i en la nostra petita literatura en parlen diversos autors. Necessitàvem aquest estudi, ens calia articular amb rigor un discurs que permetés explicar-nos que també al voltant d'aquelles majestuoses torres s'ha gestat la nostra identitat.

I ara és amb goig que promovem aquest treball de Daniel Vilarubias que farà voltejar, amb batallades agradables, el nostre país, en els campanars de tot el món. Us encoratjo per llegir la seva història, les seves característiques, les seves funcions ... I amb aquest treball a les mans “si voleu llegir l'aranesa història els campanars i esglésies contempleu: en cada portalada un ull de glòria i en cada pedra un bon tresor veureu”(…)“mentre que el so de les campanes se'n puja aire amunt, i li responen veus humanes, amb els mots de l'Angelus” (Mossèn Condò)

Carlos Barrera
Sindic d'Aran

Alleluia!

laudate Dominum in sanctis eius;

laudate eum in firmamento virtutis eius;

laudate eum in virtutibus eius

laudate eum secundum multitudinem magnitudinis eius;

laudate eum in sono tubae;

laudate eum in psalterio et cithara;

laudate eum in tympano et choro;

laudate eum in cordis et organo;

laudate eum in cymbalis bene sonantibus;

laudate eum in cymbalis iubilationis;

omnis spiritus laudet Dominum

Salm 150

PRE SEN TA CIÓ

En visitar ja fa uns quinze anys la capital aranesa, em cridà poderosament l'atenció l'agulla de la seva torre campanar. Només vaig poder veure aquella, d'entre les moltes que hi ha a l'Aran, però es constata a través d'un sol exemple una forma de torre ben personal i diferent a la que estava acostumat a veure pel Pirineu català. Corria el 1995. Pocs anys després, en una lectura ocasional del llibre *El Pirineu* d'Estanislau Torres, una meravellosa fotografia de l'església de Vilac retallant-se per davant de les muntanyes del Port de Vielha em va impactar de nou, aquest cop per la magnificència dels seus finestrals gòtics, tan treballats.

El contacte amb l'etnomusicologia, l'excursionisme pel Pirineu i la meva afició –des de temps immemorial per a mi– al món campaner varen engrescar-me l'estiu del 2006 a proposar l'inventari i estudi de les campanes i campanars de l'Aran a Jusèp Lois Sans, aleshores responsable de Cultura del Conselh Generau. Va acceptar de seguida, cosa que va permetre d'entrevistar-nos i que em posés sota l'emparança de la tècnica de Patrimoni Cultural de la dita institució, Sra. Elisa Ros, amb qui de seguida vam establir una excel·lent i cordial relació de treball.

Un cop obtingut amb extrema facilitat el suport incondicional de l'arxiprest d'Aran, Mn. Pere Balagué i dels altres preveres (Mn. Jusèp Amiell a Mijaran, Mn. Josep Quella a Naut Aran i Mn. Èliud Arias a Baish Aran), només calia posar-se a la feina. De seguida vam comprovar l'alt grau d'interès de moltes torres: instal·lacions de tradició medieval i barroca, molt poques campanes posteriors a la Guerra Civil, campanars de gran prestància arquitectònica i amb interessants usos afegits...

Inicialment vam proposar-nos fitxar totes les campanes. Ben aviat veiérem la necessitat d'ocupar-nos també dels campanars i de la manera de tocar i fer sonar els bronzes. Al mateix temps, ens topàrem amb accessoris interessants, amb impressionants rellotges de forja, amb pedalers per a sonar... Aleshores es va creure convenient ampliar objectius, intentant documentar tot el que trobàvem, des dels jous fins als campaners que encara podien tocar.

Un patrimoni campaner com el de l'Aran no podia catalogar-se només a mitges. Es tractava de tenir una visió global de tota una regió i, a més, entrar tant en el detall com fos necessari. A més, això era possible, perquè es tractava d'una zona força tancada en ella mateixa des del punt de vista geogràfic, amb poques influències externes i per tant, on tenia molt de sentit fer un estudi global d'aquest territori en particular, ja que es trobava molt ben delimitat.

Un cop realitzat l'inventari hem de dir orgullosos que dubtem que cap comarca catalana tingui feta –a dia d'avui– una prospecció tant integral i tant sistemàtica de les seves campanes i campanars. Un inventari publicat el 2001 fitxava les campanes de les Valls d'Àneu, però no abastava tota una comarca, que en el cas de l'Aran podem anomenar país.

S'han estudiat i fitxat totes les campanes dels 33 campanars de torre. A més, s'han documentat les campanes d'algunes espadanyes, que són les següents: Cap d'Aran, Vielha, Vilac, Les i Arties (capella del casal de Portolà).

Resten per documentar les espadanyes de les esglésies de Canejan, Bossòst, St. Joan de Toran, Salardú, Arties, Gessa, Unha, Tredós, St. Martin d'Aubèrt i de les capelles de Bossòst, Casarilh, Les, Hospital de Vielha, Arres de Sus e de Jos Jus i d'algun ermitatge de Lairissa, Marcatosa, Arties, Garòs i Pujòlo.

Caldrà prestar atenció a les espadanyes que ens resten, ja que és molt fàcil que continguin campanes del segle XVIII o fins i tot anteriors. A part, sembla molt interessant l'exemplar que hi ha damunt els absis de Salardú, possiblement tardo-medieval, potser del segle XV.

I. CAM PA NO LO GIA

1. NATURALMENT, UNA DOCTRINA

Aquest és un llibre de *campanologia*. Però què significa aquest terme?

Normalment, els qui saben sonar les campanes, no són estudiosos del tema. Les millors converses que hem vist i sentit sobre campanes sempre s'han donat amb músics, experts en acústica, fonadors... i poc sovint amb els campaners, excepte en els casos en els quals calia extreure informació d'antics costums o maneres de tocar. Això és degut al fet que per parlar i tractar de les campanes en totes les seves vessants cal una visió bastant integradora que hom difícilment pot tenir si no posseeix estudis d'història, de música, d'acústica i física i d'antropologia (per anar bé). Així, els campaners, malgrat llur entrega sense reserves a la tasca que hom els confiava en donar-los les cordes de les campanes, normalment no aborden la temàtica des de tantes perspectives diferents -ahora que aquestes perspectives estan en constant evolució- ja que no tenen la preparació adequada ni una formació cultural per estudiar les campanes i el seu món: de fet, en formen part intrínseca. Per estudiar una determinada fenomenologia resulta sovint molt útil i profitós tenir una visió més externa -que no distant- dels fenòmens.

Podríem definir doncs, la campanologia com la doctrina que s'ocupa de les campanes i tots els seus aspectes, tot allò que elles impliquen com a fet cultural, musical, religiós, històric, antropològic, tecnològic, comunicatiu... i que pretén traçar una mirada completa sobre les mateixes. Es tracta d'una disciplina dúctil i personalitzable, a la qual hom pot donar forma a la seva manera. Cada estudiós perseguirà uns determinats aspectes, en els quals tendirà a especialitzar-se.

En el nostre país, la ciència campanològica escasseja des de fa molt de temps. Sembla que comença a arrencar de nou els últims anys. L'estat del fet campaner no passa però, ni de lluny, pel seu millor moment. La concepció de les campanes com un accessori, útil però no indispensable, als rituals religiosos¹ ha estat en gran manera culpable de l'abandó sistemàtic dels nostres campanars. Els preveres i responsables de les parròquies dediquen -en general- poc interès a les campanes, a vegades degut al cost que això suposa (no massa gran si hom és constant, però molt elevat si es té abandonat i ens hi esperen 50 anys o més de feina endarrerida). El manteniment es realitza (això si és que es fa!) sovint de manera inadequada i qui el paga sovint no coneix res del món de les campanes. En canvi, sabem que de fonadors excel·lents n'hi ha hagut des de temps molt reculats. Foren les exigències del comitent, les que estimulaven la recerca tècnica. Malgrat que en principi es solen conservar les peces més ben fetes, les més ben instal·lades o aquelles més ben tocades (és a dir, usades amb cura), sovint això depèn de quelcom tant aleatori com es el fet d'haver pogut sobreviure a grans cataclismes o destruccions.

La legislació actual, tan precisa en matèria de restauració d'obres d'art, és poc clara i difícil d'interpretar en el moment d'aplicar-la a les campanes, ja que llur condició de béns d'interès cultural o històric és només una de les seves facetes. Des d'aquestes línies volem suggerir les figures de protecció que el nostre amic (i un dels nostres mestres) Dr. Francesc Llop ha proposat per als catàlegs de campanes: declarar Bé d'Interès Cultural totes les campanes anteriors a 1700. Nosaltres suggerim el mateix per a les peces araneses, protegint amb la declaració com a Béns Culturals d'Interès Nacional les dels segles XIV al XVII i amb la declaració com a Béns Culturals d'Interès Local, totes aquelles altres anteriors a l'any 1900.

1. Encertada expressió de Matteo Padovani.

constar-ne l'existència en un annex per cada torre sempre que n'hi hem trobat, indicant també el grau d'interès que li veiem.

Pel que fa a les torres, normalment les medicions s'han limitat a les mides de la cambra de campanes i el gruix dels murs al mateix nivell, deixant la tasca de fer verdaderes planimetries a arquitectes i topògrafs. No obstant això, en algun cas que hem considerat excepcional ens hem aventurat a fer alçats o plantes més detallades. També quan hi ha estructura de fusta per al sosteniment de les campanes, n'hem traçat un croquis, el més detallat possible, malgrat

tenir en compte que sempre manquen peces de fusta o que les existents es troben deformades o en mal estat. Com que les considerem del major interès campanològic dins el que és la zona nord-est hispànica, en suggerim sempre la protecció i restauració, per tal de recuperar les instal·lacions originals i els valors acústics primigenis.

Hem intentat també de contactar amb els coneixedors dels tocs de cada lloc i quan ha estat possible, els hem entrevistats. Cal dir però, que poques persones recorden com cal tocar les campanes a l'Aran.

II. LES TO RRES- CAM PA NAR ARA NE SES

1. INTRODUCCIÓ

La particular situació geogràfica i també històrica de la Val d'Aran ha determinat molt fortament la manera que aquesta regió pirenaica ha tingut d'entendre el món i llenguatge de les campanes. Les seves torres-campanar, tenen una personalitat ben acusada. D'això, se'n donarà compte el visitant curiós que, ja sigui creuant el port de Vielha (avui còmodament travessat pel túnel), la Bonaigua o, provinent de la regió que la Garona sadolla amb les seves fredes aigües, entri al País d'Aran.

El que primer li cridarà l'atenció és la proximitat que els pobles –i, per tant, els seus campanars– tenen entre si. Després notarà la forta pendent i les grans dimensions dels seus pinacles de licorella. Si encara segueix en l'observació atenta, repararà també en el seu aspecte robust massís, amb domini de la massa sobre el buit- i les seves finestres menudes.

Perquè un dels trets històrics més remarcables dels campanars aranesos és el fet d'haver servit en nombroses ocasions de torre de defensa militar, fins i tot de torre mestra del respectiu castell² i de punt de guaita. Això en condiciona l'aspecte i la manera de construir-los, ja que es conceben des dels fonaments d'una manera molt distinta al que sol ser usual en les veïnes regions franceses o el Pallars i la Ribagorça. Coneixem la funció o paper de torre mestra del castell en varis casos aranesos i també algun cas en el qual la torre-campanar és pròpiament el castell. Aquesta característica constructiva i funcional de les torres araneses té un origen potser medieval, queda ben documentada en el període de les guerres de religió del segle XVI i el pillatge del XVII, a les guerres dels Segadors i de Successió, prolongant-se fins al segle XIX i àdhuc el XX, durant la invasió del Maquis l'any 1944. D'aquesta manera, hom té una torre amb doble funció, encara que no sabem si és una torre mestra de castell amb funcions de campanar o un campanar amb importants funcions defensives.

A més d'aquest tret tan particular de l'Aran, el campanar no deixa de ser un element arquitectònic des del qual es fan uns senyals amb les campanes. El que passa és que aquest tipus de construcció condiciona de quina manera es fan els senyals i quin tipus de senyals s'hi fan. Queda clar que als castells hi solia haver una campana per tal de donar l'alarma a la guarnició amb rapidesa i eficàcia; en aquest cas, n'hi tenen més d'una. No sabem però, res dels tocs que hom feia per qüestions defensives o militars; si eren les mateixes campanes religioses o eren unes altres. Suposem que eren els mateixos bronzes que, tocats d'una altra manera o en un ordre diferent avisaven dels afers de seguretat. Francisco de Gracia de Tolba, visitador reial que redactà un informe per a Felip III referent a l'estat de la qüestió militar a la Val d'Aran ens diu en certes

2. Riera Socasau, Joan Carles: *Castèths medievals: 29 castèths e bastides defensives dera Val d'Aran*. Figueres, edicions del Brau, 2006.

ocasions quantes campanes hi havia en determinats campanars; és el cas de Vilac o Vielha³. No oblidem que el toc de les campanes era un llenguatge perfectament conegut per tots els habitants d'un lloc i no pels forans, de manera que amb un codi prèviament establert es podia fer arribar informació molt precisa i concreta a tot el poble sense que un possible atacant entengués res. I tot això en molt pocs segons de temps.

La situació tan propera dels diversos nuclis habitats entre ells també facilitaria l'ús de senyals acústics fets amb les campanes per comunicar-se en cas d'un avanç de tropes enemigues Garona amunt o avall. De Tredòs a Es Bòrdes la comunicació queda quasi garantida: Bagergue – Unha – Cap d'Aran – Salardú – Gessa – Arties – Garòs – Casarilh – Escunhau – Betren – Vielha – Casau – Gausac – Vilac – Mont – Montcorbau – Betlan – Aubèrt – Vila – Arròs – Begós – Benós – Es Bòrdes – Arró. Si la cadena comunicativa no es trencava, en molt pocs minuts es podia passar un missatge elemental a 20 km de distància, cosa molt útil.

Una tercera funció que no s'acostuma a recordar (i té la seva importància) és la utilització del campanar com a "caixa de seguretat o cabals" dins la "casa forta" que és l'església. L'edifici eclesial és la construcció més sòlida de tot un poble. Si la situació es veu complicada, en un moment poden tancar-se dones i nens a l'església i, si la cosa va de debò, el campanar és on es pot refugiar aquesta franja de gent (pensem en nuclis habitats no excessivament grans). Però aquesta idea de caixa forta s'extén a la de magatzem de gra, almenys del gra propietat de l'església procedent dels delmes. Queda constància física d'aquest ús de magatzem en els campanars

de Salardú, de Garòs, de Casarilh i d'Arròs, on s'observen caixes de fusta destinades a guardar el gra o un entapissat de pellofes de blat de moro en algun dels pisos baixos o estances inferiors de la torre. Francisco de Zamora ja en deixà constància en el seu *Diario de los viajes hechos en Cataluña*:

*"En las iglesias hay criadillas, judías y otros granos, lo que parece muy impropio, aunque sea con el pretexto de ser diezmos partibles y no tener otros depósitos."*⁴

Però aquests edificis no són tots iguals ni de bon tros. Intentarem posar de manifest les característiques que tenen en comú, proposarem una classificació tipològico-cronològica. Malgrat el risc que això comporta, cal mirar de posar ordre en un seguit d'edificis tant interessants i que representen la imatge dels pobles de la Val d'Aran, encara que molt pocs vagin datats i les dades a nivell documental siguin extraordinàriament escasses. D'aquesta manera, alguna cronologia potser serà proposada basant-se en simples detalls, de cap manera definitoris, o una impressió general donada l'estètica de l'edifici.

De fet, és l'únic que es pot fer quan no existeix el suport dels arxius, d'una documentació de l'època, com ara unes despeses per a construir, reparar o refer de nou. I, a la Val d'Aran, la cosa més usual és no tenir documentació escrita sobre els edificis antics.

Sembla que es construeix en tongades a tota la Val d'Aran, essent les més remarcables les del segle XI-XII, el segle XIV, el període que va de ca. 1550 fins a 1620, el període 1730-1800 i alguna reforma durant el segle XIX.

2. CAMPANARS ROMÀNICS

En primer lloc parlarem dels campanars anomenats "romànics". I convindrà també aclarir què és el Romànic. El Romànic (denominació del segle XIX) és l'Art que reivindica, a finals de l'Alta Edat Mitjana (segles XI-XIII), la manera de fer i construir dels romans, entroncant amb la tradició carolíngia dels segles VIII-X i la tardo-antiguitat. El fet però, és que no tots els punts de la geografia d'aquest país gaudiren de la mateixa qualitat artística i artesanal pel que fa als constructors i picapedrers. Primitiu o de gust antic no és sinònim de romànic. Aleshores cal deixar palès que una construcció elaborada pot ésser romànica i una construcció poc acurada no ha de ser-ho forçosament.

Pel seu aspecte, detalls decoratius i aparell constructiu, creiem que són romànics (o poden ser-ho) els campanars de la Mare de Deu de Cap d'Aran, Bossòst, Vilamòs, Sant

Martin d'Aubèrt i el de St Roc (o Santa Creu) de Begós.

2.1. Tredòs, església de Cap d'Aran

El campanar de l'imposant església de Santa Maria de Cap d'Aran a Tredòs sembla que és qui obre la seqüència de torres-campanar importants al País d'Aran. Segons Garland⁵ la part baixa del campanar de Cap d'Aran es podria ubicar en la primera fase constructiva de l'edifici, al primer quart de segle XI. Ara bé, malgrat que estem d'acord amb ell que és una arquitectura més "cultura" que la de la Vall de Boí, no sabem si atrevir-nos a anar tan enrera en la cronologia. En tot cas, no és un edifici "retardatari" com els de Boí, que són un ressò, dins el segle XII, d'unes formes arquitectòniques pròpies de la manera llombarda del segle XI.

3. Gracia de Tolba, Francisco: *Relacion al Rey don Phelipe III nuestro señor del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Aran, de los reyes que le han poseydo, ... leyes y gouierno / por... Juan Francisco de Gracia de Tolba...* Impresa en Huesca: por Pedro Cabarte..., 1613.

4. Boixareu, Ramon (ed.): *Diario de los viajes hechos en Cataluña de Francisco de Zamora (1789)*. Barcelona: Curial, 1973, pàg. 195.

5. Vegeu Garland, Emmanuel: *L'Église romane Sainte-Marie de Cap d'Aran dans l'ancien diocèse de Comminges*, comunicació presentada al *Bulletin de l'anné academique 2002-2003 de la Société Archéologique du Midi de la France*, Toulouse.

El problema és que la torre de Cap d'Aran té, des de molt avall en la seva altura, un canvi d'aparell constructiu i dona la sensació de ser refeta des de molt antic, o potser mai acabada. Volia ser una construcció amb arcuacions cegues entre lesenes molt gruixudes que estarien als angles, com es pot veure en el vèrtex oest, el que ateny avui més alçada d'obra romànica de tots; allí es veu on arriba la màxima alçada conservada de campanar originari. Si es va esfondrar en alguna contesa bèl·lica o patí algun dels terratrèmols del segle XIV és una pregunta a la qual no podem respondre⁶. El cas és que fou refet, no sabem quan, i amb pedres que podrien venir del campanar romànic mateix. La part alta recorda molt d'altres torres de la zona, simplement que l'acabat és molt matusser i ha sigut restaurat fa poc temps amb una escala de ferro interior que, si bé en facilita la contemplació diàfana per dins, potser ha alterat un xic els nivells dels pisos. En tot cas, l'aparell interior és molt ben acabat i remet a l'arquitectura del segle XI català, per la seva tècnica constructiva i estil llombard.

Un altre dels detalls que sobten de la torre en qüestió és que presenta un eix d'orientació diferent a l'aixialitat de l'edifici de l'església, del qual està totalment aïllat per un espai d'uns dos metres i mig. Els vèrtexs de la torre es corresponen amb els punts cardinals, mentre que l'església ha d'adaptar-se al terreny que potser obligà a donar-li aquesta orientació...

També és molt estrany que la torre sigui ben bé al davant de la porta de l'església, com si no estigués previst que la porta hagués d'anar allí, que la nau del temple no arribés tan avall, etc... En tot cas, la porta del temple és del segle XII o principis del XIII, cosa que no es pot dir de la torre i del seu accés. Per tant, és la voluntat (ben poc típica de l'Aran) de fer una porta principal a la façana occidental, el que deixa la torre preexistent en una situació incòmoda respecte de l'església. Certament el pas és ben possible, però el portal de l'església queda ben poc recalcat, encara que, així, resta ben defensat per la immediatesa de la torre.

Els anys noranta (o vuitanta?) la torre patí una restauració interior que provocà un canvi de materials molt greu: l'escala interna i el pis de la sala de campanes foren fets amb relliga metàl·lica, perdent la ocasió de restaurar un edifici monumental tal i com calia.

2.2. Bossòst, Mair de Diu dera Purificacion

Aquesta torre, situada al costat nord, sembla força coetània de la de Cap d'Aran, tot i que aparenta ser més evolucionada, ja que té aquell aparell de carreuet més regular -només escodejat i sense abuxardar- que ja ens va apropant al segle XII.

6. Segons Elisa Ros, pot estar relacionat amb l'enfonsament d'algunes voltes de l'església; també cal no oblidar que l'església es troba a l'extrem del con de dejecció d'una pala on acostumen a caure allaus nivals.

7. Aquest quadrat o esfera havia sigut quadrat com el de Eth Roser en Aubèrt o Salardú, com apareix a la fotografia del fons de l'Àlbum fotogràfic de Laurière (1886). També apareix així el 1906 en les fotografies de J. Soler i Santaló. No obstant això en una fotografia de l'any 1917 (fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya) apareix ja circular.

La torre sembla anterior a l'església i acusa les formes llombardes de manera més forta que a Tredós, almenys si jutgem pel que hem conservat. Es troba completament aliniada amb l'església i presenta una lesena o faixa vertical al centre dels murs de cada cara, a més de les bandes laterals que ja trobàvem a Tredós. També conserva i mostra dos nivells d'arcuacions cegues molt boniques, fetes amb pedra tosca o travertí. En tot cas, la construcció podria ser més vella que l'església. La datació és doncs, complexa, perquè no tenim cap referència documental, ni una trista acta de consagració. En tot cas, el pis superior sembla quelcom posterior (encara que potser la diferència cronològica potser sigui mínima); a més, la cara que mira al Sud ha estat modificada: primer obrint un sol finestral per a la campana major i l'esfera o quadrant⁷ del rellotge, i després refent els dos finestrals originals, a manera de finestra geminada. Ni l'aparell constructiu dels pisos inferiors ni el dels superiors tenen similituds clares amb el carreuet gran i ben escairat de les parets de l'església.

Per tot això no trobem agosarat pensar que es tracta d'un campanar que pertangué a una església anterior i que, com que era recent, robust i bell, no es va pretendre substituir-lo en fer l'actual temple.

L'interior conserva una escala (actualment en greu perill per la invasió de coloms) datada el 1768, de molt bella factura i gran valor com a construcció aranesa en fusta.

2.3. Vilamòs, Santa Maria

Datar aquesta torre és també difícil. Sembla que l'església de Vilamòs fou construïda a cavall dels segles XI-XII i que és un dels primers exemples de tipus basilical aranès de tres naus i columnes cilíndriques, com Unha, Bossòst, Arties... Ara bé, algun dels que en parlen, ens suggereix que el campanar també podria ésser anterior, del segle XI ple. En tot cas, l'aparell de pedra poc treballada, només desbastada, ens recorda Cap d'Aran. A Vilamòs es dona, per exemple en els arcs de les finestres, un fenomen estètic-constructiu molt bonic: l'ús conscient de dos tipus de pedra que alternant una pedra gris-blavosa amb la tosca o una pedra blanquinosa similar al marbre de Saint-Béat, aconsegueix alleugerir pes i simultàniament jugar amb l'efecte de bicromia.

Per dintre és fàcil d'observar-ne tota l'alçària dels murs perquè li ha estat eliminada l'escala de fusta i la compartimentació espacial interior, cosa que per altre costat ha suposat la pèrdua del caràcter tradicional.

Una altra cosa que es dedueix des de dins i que fa remarcable aquest campanar, és el fet que és romànic de cap a peus. Inicialment pensàvem que el darrer pis que no era del mateix moment i just en ser a dalt vam observar el joc de bicromia que tant impacta en l'interior de l'església en aquells finestrals a més de 15 metres. Per tal de col·locar-hi les campanes, en temps moderns, van ser brutalment rebentats dos d'aquests finestrals, que caldria refer. Cal afegir que a la part alta hi ha encastades dues esteles romanes de marbre. El campanar ha conservat també el sostre primigeni, una cúpula quadrangular i tronco-cònica, feta de lloses de pedra, que resta actualment sota la coberta de fusta i licorella. Té una certa pendent però sense assolir aquella inclinació i alçada pròpia dels típics pinacles aranesos.

La nostra opinió és que la torre de Vilamòs data de principis del segle XII però encara beu del gust llombard del segle XI, tot i anar-lo perdent en l'escassetat de les arcuacions cegues i lesenes, reduïdes a una de les quatre cares del campanar i a la mínima expressió, així com també es perdrà la bicromia en l'aparell constructiu en els edificis aranesos del segle XII més avançat.

En canvi, l'aparell de construcció torna a ser primitiu i similar al de Cap d'Aran: pedres allargassades i poc acabades, però molt sàviament col·locades i en la línia del que veiem a monuments propis de finals del segle XI.

A la cara sud-oest conserva bona part de la superfície d'un enlluït o arrebossat exterior, que jutgem original o, en tot cas molt antic, ja que la pedra vista no és precisament la manera de fer del moment.

La substitució de materials a l'escala interna i el pis de la sala de campanes per relliga metàl·lica, ha provocat el canvi de les condicions acústiques, i com a Cap d'Aran, ha fet perdre la possibilitat de restaurar adequadament un edifici monumental.

2.4. Begós, Sant Ròc o Santa Cròtz

L'església de la Santa Creu o de St. Roc, a Begós és un edifici que conserva al costat nord un pany de mur amb arcuacions i un fris de dents de serra datable també a cavall dels segles XI i XII. La porta d'accés al temple, situada sota la torre del campanar, sembla molt antiga i ens fa pensar que el campanar és coetani al tros de paret suara citat.

La base d'aquesta torre té un lleuger caràcter ciclopi, degut als grans blocs de pedra que alternen amb una filada de pedres més estretes. Podria haver-hi hagut una torre romana? No ho sabem. L'església patí reformes, potser en el segle

XV, si jutgem per la volta de canó apuntada i l'arc toral que la reforça, encara que no se'n sap res. L'aspecte de la torre pot haver variat durant aquesta època o el segle XVIII, però els finestrals de les cares est i nord recorden una mica als de Vilamòs, com també ens hi remet la porta d'entrada al campanar (que és alhora accés a l'església), i la sala de la base del campanar pren un caràcter de nàrtex o atri molt simple.

La torre també era arrebossada o enlluïda per fora, fet que es constata més bé als costats que aparenten un grau major de primitivisme.

2.5. Aubèrt, església de Sant Martin

L'església de Sant Martin, la més gran de les dues que té el nucli d'Aubèrt, és una construcció que ens sembla difícil de datar, encara que hom ha suggerit el segle XIII⁸.

L'obra d'aquest campanar es basa en els preceptes constructius del romànic i l'aparell és molt similar al de Vilamòs. Creiem que és una torre altmedieval i, segons fonts orals, havia servit de graner. Està clar però, que tanta altura i esbeltesa no són necessàries per a dita funció, quedant clar que fins que la veïna capella del Roser no tingué torre, aquesta graciosa construcció servia de cloquer per al poble, amb unes campanes petites, per ser un edifici molt estret.

Unes fotografies antigues del Centre Excursionista de Catalunya ens mostren com era aquesta torre abans de la seva reforma i es pot veure una estructura de fusta que corona l'obra de pedra, amb un reompliment de morter o tàpia. Les mateixes bigues haurien sostingut les campanes, però aquest coronament resta ara perdut per sempre. La seva aparença actual és similar, però sense bigues ni tàpia. El cos superior està fet amb envans de maó recoberts del que sembla ciment.

Creiem que aquesta torre, que actualment roman inaccessible per no tenir cap tipus d'escala, és també del segle XII o, com a molt, del segle XIII, si no més antiga.

2.6. Tredòs, capella de Sant Estèue

La capella romànica de St. Estèue, als afores del nucli de Tredòs té un contrafort sobre el qual hi ha un campanar d'espada molt estrany, ja que té la finestra geminada amb columneta, essent molt incòmode de penjar-hi campanes. Aquesta disfunció ens fa pensar si no és un afegit tardà o bé una part d'una torre que no es conserva, o, encara, que fos reparada en temps de la recuperació romànica de l'art medieval i no es refés tot el pilar central.

8. Mazcuñan, Alexandre i Junyent, Francesc: Monografia de l'església d'Aubèrt dins *Catalunya Romànica*, volum XIII, dedicat al Solsonès i l'Aran.

3. CAMPANARS GÒTICS

Aquí encetem ja un capítol problemàtic per la manca de documents i d'obres similars o relacionables. Cal admetre que anem a les palpentes i tot es converteix en un castell de cartes que es pot ensorrar en qualsevol moment: d'una deducció en parteix la següent i mai ens podem basar en premisses segures. Les formes arquitectòniques entren a vegades en alguna contradicció, però seran les que estableixin el fil conductor, a més de l'aparell constructiu.

Tractarem dels casos de Betren (St. Estève), Arties, Salardú, Vilac, Vielha, Gausac i Betren (St. Sernilh).

Un problema que cal plantejar-se és si la introducció de l'art gòtic a la Val d'Aran data de mitjan segle XIII per influència francesa o fou a principis o mitjan segle XIV per influència hispànica, o totes dues coses. D'aquí en deriven un seguit de balls de cronologies possibles.

En tot cas, els tallers de construcció tampoc poden ser tants en un territori tant petit i tancat geogràficament com és l'Aran, ni treballar al llarg d'un període de temps excessivament prolongat. En la nostra opinió els campanars de Vilac i la part baixa del de Salardú (la paret nord que enllaça amb l'església i sobretot el gran finestral que hi ha a la façana occidental de la mateixa) estan relacionats pel tipus d'aparell i alguns detalls decoratius. Per tant, si aconseguim datar aquest taller d'arquitectes-escultors, potser podríem suggerir unes datacions. Cal dir que pels campanars gòtics aranesos han estat proposades totes les cronologies possibles: Per a Vilac el segle XIII, el XIV i el XV; per a Arties, el XIII, el XIV i el XVI; per a Vielha, el XIV i el XVI...etc., amb la qual cosa no s'ha fet més que provocar una "boira" d'incertitud que porta de corcoll a qualsevol interessat en la matèria.

El taller "Salardú occidental – Vilac"

El cas de l'església de Salardú suposa per a l'estudiós de l'Art una situació similar a la de les Catedrals de Lleida o Tarragona: una planta que respon absolutament a una concepció basilical romànica i una cobertura de voltes gòtica. D'altra banda, la porta de l'església de Salardú ha estat datada a mitjan segle XIII, per ésser considerada com una possible derivació de les portes sota la influència de la Seu Vella de Lleida, considerades encara com a romàniques. Mentre que la zona del presbiteri sembla de mitjan segle XIII, el tram de nau que hi ha als peus de l'església sembla un xic més tardà; els nervis de la creueria de la volta ja no estan bordonats, sinó que tenen una secció semioctogonal, sense cap cordó ni motllura. La unitat formal de l'edifici no està gens alterada,

com si els gustos i les formes haguessin canviat però no s'hagués interromput la fàbrica de l'església durant massa temps, adaptant l'edifici a les noves maneres sense fer canvis d'estil massa grans. Per això proposem una datació del pinyó occidental i tram final de Salardú –amb la seva esplèndida finestra gòtica- vers 1300-20, amb tota la prudència. L'arc de la finestra, per la banda interior, presenta un aclofament de les dovelles, cosa que també passa en algun finestral del pis superior del campanar de Vilac, que és una obra molt relacionable amb l'acabament de l'església de Salardú pel costat Oest. Aquest és per a nosaltres el taller "Salardú occidental – Vilac" que realitza les construccions gòtiques més fines i pures de la Val d'Aran.

La cronologia que proposem es veu recolzada en la història aranesa. Les obres de l'església de Salardú avançarien bastant de pressa fins a la portalada, que sembla obrada a mitjan segle XIII o poc després (ca. 1260-80), juntament amb les dues tramades de nau que segueixen a la primera. Les arcades i voltes s'han anat apuntant subtilment en aquesta etapa. Per acabar, sembla que a finals de segle XIII es realitzaria la darrera tramada, en temps de Pere II el Gran o de Jaume II, cosa que explicaria que els nervis ja siguin ara de secció poligonal enlloc de ser quadrats amb bordó als angles i que d'una decoració de la creuera dels nervis de volta de la nau central s'hagi passat d'un *Agnus Dei*, el que sembla l'orbe terraqui amb la creu i la *Dextera Domini* a l'escut amb les quatre barres d'Aragó, cosa que només es podria explicar per una comitència reial, per mostrar una fidelitat al rei just en el moment de la invasió francesa (1283), o encara, més probablement, per una intervenció de pes per part del monarca a nivell polític (Querimònia de 1313 i següent jurament de fidelitat, defensa dels aranesos per part de Jaume II davant el bisbe per la qüestió dels delmes el 1314, etc). Creiem que aquest escut en la clau hauria d'acotar força el temps de conclusió de l'obra edilícia. També volem veure una confirmació d'aquest fet en la concessió d'indulgències i jubileu a tothom que s'agenollés davant del Crist de Salardú per part del papa Climent V el 1316. Certament, Climent coneixia molt bé la imatge del crucifix de Salardú perquè havia sigut bisbe de Comenges, però havia mort el 20 d'abril de 1314, després de nou anys de pontificat i en tot cas, el document de referència no s'ha trobat⁹. Creiem que ho féu en aquest moment perquè les obres de l'església eren acabades feia poc.

Després queda la qüestió de la resta d'arquitectura gòtica aranesa, on trobem en dos estils, el que reforma Sant Joan d'Arties i potser Santa Eulària d'Unha (no el tractem, per no afectar a les torres campanar) i d'altra banda, el que anomenarem taller "Arties-Betren-Vielha".

9. Com demostra l'historiador Serge Brunet a l'article "Era naishença des grani perdons de St. Bertrand de Comenges e dera Santa Crèu de Salardú: efèctes deth Gran Cisma sus era termièra des Pirenèus" *Tèrra Aranesa*. 2au epòca, NUM, 11, Vielha 2011

El taller “Arties-Betren-Vielha”

Aquest taller realitzaria potser:

- Reformes de Santa Maria d'Arties (finestra sud, absis laterals, porta nord i almenys una part del campanar) i finestra sud de Salardú.
- Església de Sant Estèue de Betren
- Portalades de Betren i Vielha, tenint o no relació amb els campanars de les mateixes esglésies.
- Finestres dels murs de migdia de Cap d'Aran i de Garòs.

Aquest taller (o tallers) el considerem d'inferior categoria artística al de “*Salardú occidental-Vilac*”, per treballar amb un aparell més gran i més irregular pel que fa a l'alçada de les filades de pedres, que recorda força al carreu del segle XII. La seva cronologia és molt complicada si la pretenem establir en funció dels edificis del taller “*Salardú occidental-Vilac*”: les portes i la seva escultura semblen molt més inscrites dins una tradició local i de poca volada artística, però dins ja del segle XIV; les finestres d'aquest taller constructiu semblen per contrapartida molt més primitives que les de l'altre, i els repertoris decoratius que usa són molt simples, sense que això els llevi ni góta d'encant.

Opció 1:

L'església de Santa Maria d'Arties és considerada com un tipus basilical aranès del segle XII avançat. Considerem doncs aquest tipus de finestra datable de mitjan segle XIII i com: -una reforma per al cas d'Arties, on a més hi ha capitells més antics fent de base de les columnetes; -pel cas de la finestra de migdia del presbiteri de Salardú, una data lògica (molt semblant a la d'Arties i com allí, també una reforma. Recordem que no es troba a la zona occidental sinó prop dels absis. -una data lògica també pel que fa a Betren; Si deixem les dues portes per al segle XIV (a Vielha no presenta problemes encaixant perfectament amb una cronologia del XIV; el cas de la porta de Betren podria respondre perfectament a una reforma d'aquest segle a un edifici del XIII, perquè tota aquella zona del mur està molt retocada). Només ens queda el problema dels capitells, que són similars tant en finestres com portes.

Opció 2:

També indiquem –i és la hipòtesi que més ens convenç– que podria ser que el taller “*Salardú occidental-Vilac*” fos el més adaptat a les noves formes gòtiques i a la manera francígena de construir, amb l'ús de plantilles per al picapedrer (estereotomia), mentre que el taller “*Arties-Betren-Vielha*” fos simplement d'un estil més retardatari, tant si treballà abans com després de l'altre -presumiblement després, per poder simplificar i englobar finestres i portes en un sol conjunt-. Si així fos, proposem una cronologia de principis del segle XIV per aquest taller “*Arties-Betren-Vielha*” que

treballa encara utilitzant repertoris decoratius molt simples: les boles o dobles boles, l'escacat (sigui reaprofitant peces o no) i la talla a bisell en els capitells.

Opció 3:

Hi ha encara una tercera possibilitat: que al cap i a la fi no hi hagi ni tan sols dos tallers (*Salardú occidental-Vilac* i *Arties-Betren-Vielha*) sinó que es tracti d'un sol col·lectiu d'arquitectes-escultors, amb integrants més brillants i membres més discrets pel que fa a la qualitat del seu treball, que es prolonga al llarg d'uns anys, per exemple un parell de generacions o tres. La porta de Vielha, per citar un cas, té una qualitat molt més alta a l'arquivolta exterior que a les tres interiors; al campanar de Salardú (taller “*Salardú occidental-Vilac*”) hi ha un bloc de pedra solt amb decoració d'escacat com a la finestra meridional que dona al cementiri d'Arties (taller *Betren-Vielha-Arties*) encara que sembla que en tots dos casos són blocs d'època romànica que han quedat, siguin solts –Salardú- o bé aprofitats -en la finestra d'Arties-.

3.1. Betren, Sant Estèue

L'espadanya de Sant Estèue de Betren és un exemple molt il·lustratiu d'aquesta problemàtica cronològica.

L'aspecte que ofereix permetria datar-la fins i tot cap a 1200. Però com que es troba per sobre d'una finestra que es relaciona amb la porta i aquesta porta ha de ser de finals del XIII com a molt antiga, no és possible tal cronologia. En tot cas podria ser un dels primers exemples gòtics de la Val d'Aran.

En un moment que desconeixem, fou coberta per darrera com si fos una petita torre¹⁰, però solament a base de fustam i pissarra. Es degué fer aquesta obra de coberta quan s'aixecà el pendent del llosat.

3.2. Arties, Santa Maria

El campanar d'Arties resulta ser una airosa torre quadrangular, aixecada també al costat occidental, aprofitant la paret de l'església. Per tal que la finestra romànica d'aquest mur no deixés de ser un punt de llum, al moment de construir-se la torre del campanar, es va obrir un gran finestral gòtic a la paret oest de la torre, de manera que la llum pot continuar accedint al temple a través de la cambra situada al nivell corresponent del campanar. Aquest finestral gòtic el trobem molt relacionable amb aquell taller “*Arties-Betren-Vielha*” del qual parlàvem més amunt. Exteriorment el finestral que engloba dos nivells, separats per una cornisa, s'assenta sobre un basament sense obertures, els paraments del qual, són fets amb un carreuet d'aparença romànica.

10. Solució molt utilitzada a les valls franceses veïnes.

Després, amb un nou canvi en l'aparell, comencen tres nivells de finestres. Creiem que al segle XIV (els carreus són diferents dels del pis del gran finestral) s'edificaren els dos següents pisos, sense arribar a cobrir el més alt, ja que l'aparell constructiu torna a fer un canvi abans de cloure els arcs del segon nivell. El tercer i últim pis sembla verdaderament d'un moment més tardà, potser del segle XV o XVI, degut a l'acabament en una motllura semioctogonal de la part més exterior dels estrets pilars que separen les seves tres obertures, i al fet que aquestes són resoltes amb un arc molt més arrodonit, propi d'un llenguatge més evolucionat. Així aquest pis superior ens causa l'efecte d'una translació al gòtic de les finestres geminades triforades pròpies del romànic dels segles XI-XII; a més, una cornisa marca en aquest nivell la línia d'imposta en tot el perímetre exterior de la torre. Per acabar, un bell ràfec de pedra reaprofitat en les cares N i W un seguit de peces amb decoració de boles, que sembla que provenen d'una fase anterior, potser una decoració de la mateixa església. Una elegant agulla corona l'edifici, sembla que des de molt antic, ja que és esmentat per Francisco de Gracia el 1613.

En el seu interior conserva una potent estructura de bigues de fusta per a sostenir les dues campanes majors; la cambra de campanes mesura 3,50m x 3,10m, amb uns murs que en aquest nivell, oscil·len entre 0,75 i 0,95m de gruix.

3.3. Salardú, Sant Andrèu

Un dels campanars més grans i potents de tot l'Aran és el de Sant Andrèu de Salardú. Edifici de cronologia molt controvertida, ja és coneguda la seva importància per efectes militars, com a torre mestra del castell. De fet, la seva porta –que es tanca amb un arc apuntat, amb l'intradós tallat a bisell, de molt bella factura– ostenta les armes d'Aragó, escut autènticament reial, potser dels temps de Jaume II. És possible – com dèiem més amunt– que la part baixa del campanar dati del mateix moment que la paret oest (frontis) de l'església, per la qual cosa se'l pot ubicar cronològicament ca. 1300-1320. Si prenem per bona aquesta hipòtesi, en aquest període s'edificaria almenys la part baixa o la seva delimitació perimetral, amb els caires ressaltats que allotja una cambra coberta amb volta, dita "eth cloquer". En canvi, la volta –de nervis de secció semi-octogonal molt fins i capitells amb boles– podria ser posterior, ja que en mur exterior es diferencia clarament el parament de la part inferior, amb carreuet ben acabat, que queda interromput per sota del nivell de la volta i es reprèn fins, almenys, cobrir aquesta cambra. Després l'obra té una continuïtat segura fins el primer pis de finestrals campaners. Creiem que la volta del cloquer és de finals del segle XV, ja que ens recorda les construccions de les esglésies de Gausac o Montcorbau, especialment la gran finestra que hi ha just per sota de la volta, molt similar a la finestra de l'absis de Montcorbau.

S'ha dit que aquesta finestra del cloquer podria ser coetània de les del mur de tramuntana de la mateixa església de Salardú¹¹, cosa que ens sembla molt poc probable, donat l'aspecte que té a l'interior, molt tardà dins el gòtic, malgrat tancar-se per fora amb un arc de mig punt.

Potser aquest nivell inferior del campanar data íntegrament del temps de la guerra amb el comte de Pallars (ca. 1483) i l'escut quadrat de la porta seria una mostra de poder per part del rei Ferran el Catòlic més que no pas un reflex de la protecció de Jaume II cent setanta anys abans. Potser –en una hipòtesi salomònica de compromís– es reaprofitaren elements de pedra picada que es podrien jutjar anteriors, com els nervis de la volta o encara més, la mateixa porta i escut. Un argument a favor d'aquesta segona hipòtesi de datar la base del campanar al segle XV seria que el campanar es veu clarament afegit o adossat als murs de l'església, sense que les filades de pedra casin massa les unes amb les altres. La finestreta trilobada de sobre la porta no ens dóna cap pista, ja que pot ser tant del segle XIV com del XV i es podria haver reaprofitat amb gran facilitat.

La hipòtesi que més ens convenç és justament la d'un inici de l'octàgon al segle XIV, potser en temps de Jaume II, potser en època de Pere el Cerimoniós, en què va quedar tot el pis de baix inacabat, destruït o interromput, essent reformat (o fins i tot reedificat) anys més tard, tancant-se la volta a mitjan o finals de segle XV. Tot l'aparell d'aquesta part baixa té l'aspecte d'haver estat molt intervingut i remenat a partir de pocs metres d'alçada. En tot cas l'obra dels cossos immediatament superiors de la torre s'havia de reprendre segurament poc després, com ara veurem.

Encara que no sapiguem tampoc la data d'aquests cossos superiors -volta del cloquer inclosa- pensem que el conjunt era edificat amb tota seguretat el 1597, quan des d'aquest campanar i castell es va refusar un atac francès del vescomte de Saint-Girons, Aimeric de Narbona. Fins i tot podríem pensar en un acabament a l'entorn de 1524, data d'una altra batalla en aquest indret, o bé en una restauració just després d'aquesta data.

Creiem, doncs, que la part superior és de la primera meitat del s.XVI, ja que el caràcter gòtic d'algun finestral conviu amb la forma de pany de les troneres defensives, les quals remetien –justament pel seu acabament inferior en una obertura circular– a l'ús d'arcabussos i armes de foc primerenques¹². Al capdamunt, trobem dos nivells de finestrals raonablement grossos, alguns dels quals –els del nivell inferior– van perfilats en el seu intradós amb un bordó, potser pel fet d'aprofitar peces anteriors o perquè van voler donar-li un toc decoratiu (ens recorda molt al campanar i capelles laterals de Vielha, la cronologia dels quals sembla bastant ben definida just després de 1510 i abans de 1540),

11. Catalunya Romànica, volum XIII, pàg. 371.

12. Idea que ens ha vingut donada per l'estudi dels castells medievals a l'Aran, Sr. Joan Carles Riera Socasau.

però això no succeeix a totes les finestres. El darrer pis podria ser un xic posterior al de sota però, en tot cas, sembla que es tractaria d'una pausa constructiva molt breu. A més, tres de les finestres d'aquest darrer pis han estat sobrealçades a fi de treure les campanes enfora –modalitat que es va imposar durant el segle XIX o poc abans– modificant-ne l'arc i eliminant-ne el caràcter apuntat. Justament el campanar de Vielha, que citàvem suara, té també dos nivells de finestrals, sense que s'hi vegin dos moments constructius diferents.

En resum, la torre té un aspecte massís i feixuc, i des de fora s'hi distingeixen tres parts, que no necessàriament han de coincidir amb les etapes constructives. Primer, la base –amb els caires ressaltats per petits contraforts– amb dos tipus d'aparell constructiu. El tronc pròpiament dit, amb alguna finestra de llanceta i alguna tronera. Finalment, la part superior amb els dos pisos de finestrals, separats per una motllura horitzontal que corre just a la base de les obertures del segon nivell i, coronant-ho tot, un espectacular llosat piramidal d'uns 14m d'altura que cal afegir als 23m de l'obra en pedra.

A l'interior –que mesura 6,10 m d'amplària màxima entre els dos vèrtexs extrems– hi ha una de les estructures de fusta per al sosteniment de campanes més impressionants de tota la regió, amb uns 4,90 m d'alçada. Creiem que és també molt antiga (segle XVII?).

La torre –forjats i contingut inclosos– necessita una restauració urgent i a consciència, pel seu enorme potencial turístic i cultural.

3.4. Vilac, Sant Fèlix

Un dels campanars més importants i més bonics de tot l'Aran és el de Vilac. Aparentment –en aquest cas succeeix just el contrari que a Arties– domina el ple sobre el buit quant a l'alçada, excepte al darrer nivell. La part principal –amb un gran finestral ample i esqueixat a cada cara– recorda la manera volumètrica de la cara occidental de la torre de Sant-Bertran de Comenges, amb uns finestrals ben decorats i molt ben proporcionats però que no dominen en el ple del mur. Hi ha la possibilitat que el segon pis –amb aquests finestrals tan grans i tan oberts i que precisarien de ser tancats amb envans de fusta– sigui posterior o bé refet, però un canvi d'aparell tampoc sembla massa perceptible.

A Vilac hi residia fins ca. 1350 l'arxiprest de la part inferior de la Val d'Aran¹³. Quan deixà de fer-ho podria haver significat l'inici de decadència¹⁴. És per això que dataríem la torre dins un hipotètic moment de “plenitud” a finals del segle XIII o principis del XIV, també en relació al finestral occidental de l'església de Salardú.

13. Ibidem. Monografia sobre Vilac.

14. Idem. Sembla que la població era major a Vilac el 1280 que el 1320 (120 i 104 famílies, respectivament).

15. Gracia de Tolba, op. cit. pàg. 35.

Contràriament al que pot semblar, els murs són molt prims (entre 0,50 i 0,53 m al pis de campanes), cosa que no té transcendència en la cronologia, pel fet que la torre cavalqui pel damunt de la volta de la nau i els pilars cilíndrics, potser menys aptes per a la distribució de càrregues que els quadrangulars o cruciformes, essent necessària una construcció lleugera, fos quina fos la data d'edificació. A la planta més baixa, damunt les voltes de l'església hi tenim troneres de defensa i un arc apuntadíssim a la paret est; segurament aquest arc desvia el pes cap als pilars de la nau que hi ha a sota.

Les finestres del pis principal són un dels detalls goticitzants més ben resoltos de tota la Val d'Aran, amb un bon domini de l'estereotomia i un ofici de pedrapiquer prou notable en els arcs, que són polits i molt ben acabats. Els capitells, columnetes i bases són bastant iguals als del finestral de Salardú, i de gust francès, amb volutes vegetals molt simples a l'exemple de Pujòl i fulles de lliri en el cas de Marcatosa. Cal dir que pensem que és un treball datable devers 1300 perquè l'alt grau d'esqueixada de les finestres encara entronca amb l'estil de la porta de Salardú, alhora que les formes són comparables a nivell arquitectònic amb el que ens dóna la gran escultura en fusta aranesa del moment: les imatges de Sant Joan d'Arties i de la Verge amb el Nen de Vilac.

El pis de sobre sobta per les dimensions dels finestrals i, sobretot, per l'aspecte de la cara oest, tan estranya, amb dos finestrals mitjans i dos de molt estrets. No sabem el perquè d'aquesta irregularitat, però segurament és una qüestió protectora, per no fer la torre tan oberta per aquest costat. La nostra opinió és que pot ser un xic posterior, però no molt, datant com a màxim de la segona meitat del segle XV. L'homogeneïtat de l'aparell constructiu a tota l'obra del campanar és considerable.

La torre té un pinacle de caire modern, amb la forma molt menys punxeguda del que hauria tingut abans, és a dir, amb el punt d'inflexió molt endins pel que és la cronologia de la torre. Suposem que això és degut a la forma rectangular de la planta, de 6 x 5 metres, cosa que obliga a situar el punt d'inflexió més al centre per tal de poder encabir l'octàgon regular de l'agulla al costat estret del rectangle.

També en aquest cas havia estat torre mestra del castell. Francisco de Gracia la qualificà de “*muy grande y fuerte*” a més de contenir segons el mateix autor “*la torre maestra...cinco campanas, las dos muy grandes...*”¹⁵.

3.5. Vielha, St. Miquèu

La torre de Vielha és també una de les més belles. De difícil datació a primer cop d'ull, sembla possible que dati la seva base de principis del segle XIV, com tot el que inserim dins

el taller “Arties-Betren-Vielha”. En el punt on esdevé aixamfranada, hi ha un canvi d’obra claríssim, amb una talla de la pedra molt acurada i ben acabada.

Tenim la notícia de Juli Soler i Santaló, el qual al seu llibre dóna la ressenya d’un “Privilegi concedit pel rey D. Ferran el Catòlic als cònsols de la vila pera que poguessin construir un campanar y dos ponts, un sobre la Garona y altre sobre’l riu Aigua-Nera, y pera sufragar aquests gastos els concedí llicència pera que poguessin arrendar la taverna y posar impostos sobre’l pa, vi, oli y carn, fins que fossin fetes les dites obres. Aquest privilegi fou donat a Monçó a 25 de Juliol de 1510 (arxiu de la vila)¹⁶.”

També un quadern manuscrit de Mossèn Josep Gudiol¹⁷ –en què es descriuen, en el marc de la famosa expedició pirinenca del 1907, alguns pergamins conservats a l’armari de l’Arxiu de Vielha– ens diu quelcom similar, només diferint en la data: “1510. 21 de Juliol. Ferran lo Catòlich que pujan construir campanar fort pera defensarse. També 1 ó 2 ponts sobre’l garona y aigua nera. Perg. nº 12.”

En tot cas, queda clara la data o *terminus post quem* en la qual s’edificaria l’actual torre octogonal, a partir del basament o nàrtex que engloba la porta preexistent. La torre es degué fer bé i de pressa; suposem que abans de 1520 fou ben acabada. Seria també una possibilitat que s’hagués produït una pausa entre la construcció del cos octogonal inferior i els nivells de finestres, de manera que la part que el document reial permeté edificar fos només la dels pisos campaners i el matacà.

Una característica molt curiosa rau en el fet que l’octògon de la torre es troba 22,5º entregirat respecte de l’església, de manera que al centre de cadascuna de les cares del quadrat del basament (cos de la porta) hi correspon un angle viu de l’octògon (i no un costat), el qual és recollit vers aquesta base per un cap esculpit en tres de les quatre cares. Aquest fenomen també es dóna a Gausac, com ja serà comentat al seu moment.

La torre de Vielha és excepcional quant a gràcia i bellesa: quatre cossos, de mida gradualment menor, es troben dividits per cornises molt subtils i amb un carreu molt ben escairat i buixardat. Les finestres del primer pis, estretes i d’arc apuntat; i les del segon nivell, amb caràcter geminat, doble arquet de mig punt i fent l’efecte d’haver portat una columneta al mig. Aquestes finestres van ser salvatgement rebentades, segurament al segle XVIII, per tal de posar-hi

les dues campanes grans –la Miquèla i la Francisca– ja que abans les campanes havien estat dins la torre en una estructura de fusta que encara es conserva parcialment.

Corona la torre un magnífic matacà amb arquets conopials, molt típics del període 1470-1550. Potser és un dels elements més clarament militar de tots els campanars aranesos i li dóna una bellesa i una presència fora del comú, a part de defensar les portes d’entrada a l’església, punt més vulnerable de l’edifici¹⁸. A més, donat que les dimensions de la torre no són massa exagerades, el matacà li confereix un xic més de volum i permet que l’agulla del llosat arrenqui de més enfora. Creiem que es tracta de la coberta original o, en tot cas, molt antiga. Malgrat que s’hi observen algunes reformes –com la llucana que aixopluga el rellotge, molt bonica, amb una esfera del segle XIX–. El pinacle creiem que és l’original o, en tot cas, molt antic i amb una campana dels quarts datada el 1625¹⁹. Aquesta campana antigament es trobava damunt la llucana, i no sabem quan (potser entre els anys cinquanta i vuitanta del segle XX) fou baixada al pis de campanes de la torre.

Darrerament una intervenció a l’interior del campanar, segons un projecte redactat ja fa alguns anys, econòmicament força ajustat, ha substituït els forjats i l’escala de fusta, altament degradats, no per uns també de fusta, com hauria estat més apropiat, sinó que s’ha limitat a deixar el campanar “net” per dins, amb una escala metàl·lica de cargol que transcorre pel mig de la torre.

Aquesta torre mesura uns 33m d’altura, dels quals uns 12m corresponen a la punxeguda coberta piramidal de llicorella.

3.6. Vielha, Sant Orenç

La vila de Vielha havia tingut altres esglésies importants. Una d’elles fou la de Sant Orenç, que actualment es troba desapareguda. Sembla que era situada en una placeta, encara anomenada de Sant Orenç, a l’extrem sud de l’actual Passeig de la Llibertat, una mena de rambla molt bonica, no massa lluny de la parròquia de Sant Miquèu. No ens estendrem a descriure un campanar que no conservem, però donarem la transcripció de dues fonts que en parlen. La resta ja és plànyer la pèrdua d’un edifici que prometia ser bell i elegant.

La primera font és la Guia abans mencionada de Juli Soler i Santaló, *La Vall d’Aran*, del 1906:

16. Soler i Santaló, Juli: *La Vall d’Aran*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, 1906. Reedició facsímil de Tremp: Garsineu Edicions, 1998. Pàg. 236 a 237. No disposem del document original ni hem pogut cercar-ne la còpia a l’Arxiu de la Corona d’Aragó, ja que durant aquesta època l’Aran es considerava territori aragonès, i els Registres de Gràcies d’Aragó eren conservats a Saragossa fins que foren destruïts en la Guerra del Francès de principis del segle XIX.

17. AA.VV.: *La Missió arqueològica del 1907 als Pirineus*, 2008, pàg. 85, corresponent al foli 10v de la llibreta de Mn. Gudiol (original conservat a lq Biblioteca del Museu Episcopal de Vic).

18. Les dues portes es troben a escassa distància una de l’altra: el portal principal, situat sota mateix de la torre a l’extrem oest del mur septentrional de la nau i la segona porta al centre de la façana occidental de l’església.

19. Malauradament, l’any 2008 aquesta esfera va ser substituïda per una de material sintètic que, malgrat ser discreta, no té el caràcter de l’anterior.

“El servey religiós se feya en l’Edat Mitjana per una comunitat formada pel provisor de la Vall, deu beneficiats y tres rectors d’altres tantes parroquies, que s’anomenaven de sant Miquel, sant Orenci y Sant Silvestre. La primera es l’única avuy existent y es la parroquial. La de Sant Orenci estava situada en el passeig y en el lloc ont avuy està emplaçat el comerç del senyor Abadia. Era una construcció de gust gòtic, ab portal llis d’arc apuntat y ab una torra de campanes de planta quadrada, obra del segle XVI.

Aquesta construcció fou manada enderrocar per D. Pasqual Madoz en 1835 per rahons estratègiques. En aquesta iglesia se celebrava la cerimonia de l’elecció y jura dels concellers y demés oficis de la Vall...”²⁰

La segona font, més antiga, pertany al també citat *Diario...* de Francisco de Zamora el 1789 i ens parla de l’església

“...de San Orencio, que servía antes de almacén, tratan de reedificarla. Su torre es excelente, y hecha, según pude comprender, en 1521, por lo cual se acertó a hacer esta buena pieza como las demás que se encuentran por este estilo en todo el Valle.”

I afegeix tot seguit que:

“Nótese que cuando las artes están en auge penetran hasta los más escondidos rincones.”²¹

Aquests comentaris ens fan pensar que era un edifici proporcionat i elegant, molt notable. Nosaltres el voldríem veure quasi bessó del de Sant Sernilh de Betren; potser encara construït amb carreus ben escairats, com els veïns de Sant Miquèu o el de Gausac. Aquesta torre degué marcar (si ens atenem a la cronologia que dóna Zamora i fem acte de fe del que diu) el model a seguir per les torres quadrades dels segles XVI-XVIII, i ens dol haver-la perdut, encara que sigui pel fet, poc freqüent entre els edificis que en ocupa, d’estar datada, esdevenint –si existís encara– una fita per a la cronologia dels altres campanars.

Res no sabem de la torre de la tercera parròquia, Sant Silvestre.

3.7. Gausac, Sant Martin

Sant Martin de Gausac té una torre igualment fortificada que creiem que és fruit del ressò de la construcció del campanar de Vielha. Es tracta d’una tipologia ben exacta: torre octogonal entregirada i situada als peus de la nau de l’església, que defensa la porta amb nàrtex, encabida dins la base quadrangular sobre la qual s’alça.

Gausac suposa una obra un xic menys “cultura” i refinada que Vielha, però això no li resta ni mica d’interès; al contrari, ja que és un edifici sorprenent: la torre cavalca en part sobre

una antiga torre o resta de l’edifici primitiu –edificació circular que avui conté l’escala de cargol que hi puja- i en part sobre la nau de l’església. La planta o forma no és un octògon regular, sinó que té una forma el·líptica, amb costats desiguals. La cara oest és molt més estreta que la est. El pinacle intenta recuperar la “normalitat” de formes sobresortint moltíssim en voladís pel costat nord (el que mira sobre l’església), resultant molt efectiva aquesta correcció visual i constructiva (el fuster que el va fer s’hauria complicat molt la feina si hagués adaptat la forma de l’agulla a les irregularitats de la torre). Només quan hi som molt propers –i observant la torre amb atenció per aquest costat– ens en podem adonar.

La torre té una base quadrangular i tres cossos octogonals molt amples i baixos, prenent una aparença un xic massissa i robusta; no obstant, té una gràcia i una personalitat especials. En el tercer cos hi ha les finestres, que porten arc de mig punt i un guardapols amb caparrons a l’arrencada. El pinacle és molt alt, quasi 0,80 en relació a 1, tenint en compte que 1 seria l’alçada de l’obra de pedra de la torre des de terra.

La porta podria ser d’un moment anterior, potser de finals de segle XV o principis del XVI. Té algunes figures esculpides a l’arrencada dels arcs. Recorda molt a les portes de Sant Andreu de Casau o Sant Joan d’Arties, encara que sembla més antiga i de més qualitat. Al damunt hi ha un espiell apte per a defensar-se, i damunt de l’arcada gòtica exterior del porxo hi ha una tronera per banda, tronera del tipus amb base circular, com les que ja hem vist a Vielha i Salardú. Aquestes troneres de Gausac tenen un sistema interior complicat, per l’estretor que la torre té per dins.

Com hem dit, la base i l’arcada poden ser anteriors a la torre; en tot cas, l’octògon sí que ha de ser del període que hem dit, sempre per darrera de Vielha. Les darreres filades de pedra de la base quadrada semblen encetar aquest període “post-campanar de Vielha” i no canvien fins gairebé al final del segon cos. Allí es reprèn l’obra, ja sigui a mitjan segle XVI o ja entrat el XVII, i s’acaba amb els guardapols i arcs de mig punt ja citats. Aquests guardapols tenen dues escòcies en forma de canal. Els caps esculpits són d’aspecte molt rude, sense estar, però, mancats d’encant. Abans d’acabar, una cornisa formada per un gros bordó i una escòcia remata el conjunt, que encara continua amb dues filades més de pedra i un gruix de tàpia fins a encaixar amb les bigues en voladís del pinacle.

Naturalment, havia tingut una estructura de fusta interior per a les campanes, de la qual en resta només una simple cantonada.

20. Soler i Santaló, Juli. *Op. cit.*, pàg. 239.

21. Boixareu (ed.) *op. cit.*, pàg. 196.

3.8. Una torre entre dues èpoques: Sant Sernilh de Betren

La torre de Betren suposa un punt molt interessant per passar cap a les torres del segle XVII. Resulta ser la primera torre amb forma quadrangular i dues finestres per banda que s'afegeix a un edifici suposadament medieval. Creiem que aquesta torre serà el paradigma de les que s'edificaran al llarg del segle XVII a l'Aran, dins d'aquesta tipologia quadrangular i doble obertura a cada cara. En parlarem més endavant.

De fet, poques coses la diferencien de les altres torres quadrades de la Val d'Aran, si no fos pel seu basament, on hi veiem unes filades de pedra d'aspecte bastant més antic, potser de l'església que havia tingut adjacent pel costat est i nord. En aquest darrer costat hi ha una finestra d'arquet conopial que és de molt difícil datació, però que aventuràriem cap a mitjan del segle XVI, tenint en compte un cert marge d'error. I a dalt de tot —únicament en aquesta cara— tenim unes finestres treballades a la manera de Gausac, amb doble canal a les dovelles i un caparró, alhora que alguns carreus de molt similar factura. Aquest és l'element que ens sembla definitori, malgrat el risc que assumim en proposar dates basant-nos exclusivament en un element de tan poc pes.

Tots els murs de l'edifici sembla que anaven arrebossats amb un gruix de morter.

Creiem que aquest campanar del segle XVI ve just a documentar com d'una frontissa s'esdevenen els grans campanars de torre quadrangular de l'Aran, amb una clàssica distribució de finestrals i unes volumetries semblants, entre els quals potser la desapareguda torre de Sant Orenç de Vielha seria el model que definia el tipus, si creiem el testimoni de Francisco de Zamora que, com ja hem vist, la data el 1521. Suposem que ambdues torres devien ser prou similars; la finestreta conopial que veiem a Betren ens entronca amb els suports del matacà del campanar de Sant Miquèu de Vielha i amb algunes construccions civils.

És una torre molt esvelta i potent, situada a l'extrem occidental de l'antic nucli, al costat de les ruïnes de l'antiga església de Sant Sernilh, actualment convertida en cementiri. Com un sentinella solitari, continua marcant les hores i sonant, resistint-se a esdevenir un cadàver, gràcies a la voluntat d'alguns veïns, mentre que l'antiga capella de Sant Esteue, situada a l'altre extrem del poble, ha esdevingut l'actual parròquia de Betren.

Al costat de migdia el pis de campanes només té una finestra. La raó d'això deu ser que, per aquest costat per on avui passa la carretera, ja no hi havia cases edificades.

El pinacle és d'unes proporcions quasi perfectes, amb una gran elegància. Això es pot observar des de la carretera, especialment quan hom baixa de Naut Aran cap a Vielha.

4. EL SEGLES XVI, XVII i XVIII (1550-1750)

Aquest és el període de les grans torres de quatre costats; algunes més o menys quadrades; d'altres, rectangulars.

Els exemples més destacats són Casau, Garòs, Gessa, Escunhau, Bausen, Casarilh, Benós i potser la part alta de la torre de Begós.

El campanar que creiem que marca la pauta d'aquesta tipologia és Betren, concretament l'església de Sant Sernilh. No obstant això, les torres que cronològicament segueixen a la de Betren tenen algunes particularitats, que descriurem tot seguit.

En totes elles el caràcter de fortificació és més patent que mai.

4.1. El període 1550-1640

Aquest moment ve determinat per una tradició constructiva molt ancorada en el gòtic, sobretot pel que fa a motllures i detalls ornamentals, d'altra banda escassíssims, però que ens serveixen per relacionar aquestes torres amb els edificis civils, molt sovint datats, com Çò de Pèjoan (1545)²², Çò de Brastet (1580), Ço de Ròsa (1589), Tor deth Generau Martinhon (1604 i anterior), Çò de Saferisa (1604), Çò de Rodés (1608), etc. totes amb finestrals de creuera motllurada i amb un ampli ressò a tot el segle XVII.

Sembla obvi que aquests edificis, en gran part fortificades, serviren a les guerres amb els Hugonots de la segona meitat de segle XVI o dels Segadors (1640-59). Solen tenir troneres defensives i una ubicació apta per a la protecció dels seus propietaris pertanyents a les famílies social i econòmicament més destacades.

22. Malgrat que no som especialistes en la temàtica, creiem que ja n'hi ha prou de datar aquest edifici al segle XIV. La llinda té xifres aràbigues, molt inusuals a tot el Principat abans del segle XVI, especialment en epigrafies, que són escrits de caràcter més aviat solemne. L'estil de la finestra de sobre la porta desdium absolutament aquesta cronologia. I, per si fos poc, si consultem qualsevol manuscrit on apareguin nombres veurà que la forma de les xifres aràbigues va patir un ball de caràcters que no es va assentar definitivament fins al segle XV, i encara en ambients d'alta cultura. Així, és molt freqüent veure manuscrits italians amb el número 5 que sembla un 4 sense tancar, etc. Per tant, creiem que no hi ha dubte que en la lectura d'aquestes dues xifres fins avui s'ha considerat un 3 això que vertaderament és un 5. Més complicat és saber què significa el tercer dígit. El dubte és realment entre el 4 i el 9. Donada la forma de les xifres de Casa Ròsa de Gessa, on el 9 és ben clar, ens inclinem aquí pel 4, sense que això sigui concluent. De fet, el treball de les llindes del casal de Gessa és molt més acurat (i restaurat, per desgràcia!) i més tardà que el de la modesta casa d'Escunhau. El parió més proper quant a l'estil de Pèjoan és Ço de Paulet d'Arties, també molt rústica i de proporcions similars, datada —sense que pugem refiar-nos massa de la llinda— als anys seixanta del segle XVI.

4.1.1. Escunhau, Sant Pèir

La torre d'Escunhau també suposa un edifici complex. Amb planta quasi quadrada, és un edifici de difícil cronologia, afegit a una església romànica.

Ara bé, la part baixa podria ser d'un moment medieval. La raó d'aquesta atribució ve donada per l'estil de la porta que condueix a la cambra baixa de la torre (el cloquer): és una porta gòtica, potser del moment en què es va fer l'ampliació de la nau vers llevant. Aquesta porta és igual a la del campanar de Gessa i s'inclou a la tradició donada pel cloquer de Salardú o per la casa annexa a Santa Maria d'Arties; una simple arcada gòtica amb l'intradós de les dovelles aixamfranat o bisellat. Les proporcions també es corresponen amb les de la porta de Gessa.

A nivell de la tribuna del cor s'hi obre una altra entrada que dóna accés a l'escala que porta als pisos superiors de la torre (segon nivell i següents, dels sis espais d'alçada). En aquest cas amb una porta que poc difereix dels finestrals dels pisos més alts de la torre, amb arcs de mig punt, dovelles ben acabades i un lleu regust renaixentista (de fet és ben igual que la porta del veí casal de Pèjoan, datat el 1545).

La datació que nosaltres proposem és justament la segona meitat del segle XVI, per tota la torre; potser fins i tot anterior. No oblidem que hi penja una campana de 1570. No obstant això, sempre s'ha dit que la torre datava del segle XVII, i no tenim arguments per rebatre-ho; al contrari, també seria possible, encara que per la nostra argumentació la creiem anterior. La tradició constructiva en què s'insereix aquesta torre abasta una cronologia ampla que s'inicia en un moment incert (segurament la primera meitat del segle XVI) i que es prolonga fins a mitjan segle XVII o fins i tot més tard.

La curiositat arquitectònica ve donada pel fet de tenir dos nivells iguals de finestres, com passa a Salardú i Arròs, sense saber-ne el motiu. La hipòtesi que resultaria més temptadora passa per suposar que la torre es va sobrealçar en un moment poc més tardà, però només són conjectures. La veritat és que l'aparell constructiu –com a Salardú i com a Arròs, torres amb cronologies ben distintes– és ben igual i continuat al llarg dels dos nivells, fet que ataca la coherència de la hipòtesi anterior. La cara sud, la que dóna directament a muntanya, només té un finestral per pis, i el del nivell inferior és més ample del normal. Cal dir que tots els finestrals del penúltim nivell de la torre són tapiats des de fa molts anys, almenys des del segle XIX.

A l'interior guarda una magnífica estructura de suport de campanes, en fusta de pi o avet. Encara que avui les dues campanes grans siguin col·locades als finestrals de la cara nord (que mira al poble), les campanes petites encara pengen

de l'estructura, per cert, a una escala menor, molt similar a la de Casau.

La coberta piramidal és una de les més estranyes de tota la Vall, pel fet que és una de les que té més amplada de con de tota la regió, i això fa que la considerem una de les més antigues, juntament amb les de Vielha, Salardú (amb la qual està molt relacionada) i Garòs. A més, es tracta d'una forma especial: si normalment el con és octagonal, aquí ho és també la base –que per lògica hauria de ser quadrada– adaptant-se a la planta de la torre d'una manera molt curiosa i sobresortint en voladís un vèrtex de l'octògon per cada un dels quatre costats del campanar. Així, també podem dir que es troba entregirat 22,5º respecte l'ortogonalitat de la torre. Resulta molt curiós de veure aquesta forma de coberta –tan potent i potser excessivament feixuga– damunt d'una torre no massa gran i tan esvelta.

Creiem que aquest voladís que sobressurt a cada costat del xapitell és degut a raons defensives: uns taulons tapen parcialment l'interior de l'agulla i permetrien operar des d'aquest punt per tal de controlar la base de la torre.

4.1.2. Gessa, Sant Pèir

Aquesta és una torre de la qual tampoc no coneixíem cap document pel que fa a la construcció, encara que, per afinitats estilístiques, podíem relacionar amb d'altres. Gràcies al *Llibre de Casa Lobaton* de Gessa tenim documentada la contractació de la seva edificació l'any 1592 i la reconstrucció de la part superior l'any 1864²³.

Abans de trobar la referència citada, datàvem aquesta torre de la segona meitat del segle XVI, encara que no podíem precisar més, ni assegurar aquesta cronologia, perquè ens semblava coetània –sinó anterior– a la casa de Ròsa (1589), en un moment en què el poble es devia preparar pels reiterats atacs dels francesos.

El document²⁴ que ens referencia l'any 1592 com a data de l'inici de la construcció diu així:

“1592. Als 15 de Febré se féu la contrata de la Tor ó Campanà, en preu de 130 lliures aranesas, las que va donar la vila, que fou empresari un francès nomenat Pey Blanc; habie de tenir 8 pams de fonamen, tres canes de paret per cada canto y 8 canas de alzada de terra per amunt, y tot cuan habie de ser acabada per San Miquel de Setembre, se li habie de doná tota la servitut, y en cas que lo mestre vagués lo poble se obligaba a donar-li tres sous per dia, y si el mestre no tingués feta dita obra per San Miquel, anabe á costas sevas de llogar-ne d'altres.

Lo poble se encarregà de portar-li, per fer dita Tor, Pere Joan Ademà de Casa Autes, en preu de 11 ducats y nou rals, també lo mateix Pere Joan se encarregà de portar tota la

23. MOGA PONT, J. *Llibre de Casa Lobaton de Gessa*, manuscrit. Reproducció consultable a l'Archiu Generau d'Aran i al Musèu dera Val d'Aran.

24. MOGA PONT, J. *Llibre de Casa Lobaton de Gessa*, foli 32.

pedra fos menester, ab las mateixas condicions que las del sable [?]; el preu de la pedra ere XX2 ducats²⁵ se li donabe lo portal de San Jaume y Tor de á ont debie traure la pedra per a fer la dita Tor de San Pere, aprofitán la pedra de tall per fer los finestrals y cantonades.

La cals se obligá lo poble de fer-la y portar-la dels forns dels Tallades y la casa que faltés á juntar dita caudia tenie de pagà per cada vegada 5 sous á la comunitat y cònsols de la vila. La Iglésia pagà de sa part 502 lliuras y 8 sous.”

L'obra de la construcció no degué ser pas acabada aquell mateix any, ja que la mateixa font²⁶ ens menciona la desfeta d'un portal –segurament el mencionat de Sant Jaume– l'any 1596, per tal de fer la torre campanar:

“Deu ser veritat que la dita vila fos així gran, per cuan se ha-bistes moltes terres hermes en la selva ap paret tancades, que en altro tems se debien conruar, y en lo monte fins a la roca Blanca.

Item consta de dita població gran per haber-i al cap de la vila fundada una gran torre, de admirable arquitectura, de gran funamén, y ample y de paret fortíssima, que vulgarment se deise la Torrasa, de la cual se han fetes moltes cases de Gessa y de cada dia ne fabriquen y ere fama pública y tradició antigua que ere gran edifici, y ne he vists part de aquella en mon tems.

Cuan més que dita vila estabe rodada de un vall ó foso per la part de Salardú per un pasabe lo riu que abuy pase pel altra part de la vila y habie un gran portal mes de vuit canes de altària ap paret grossa y demunt tenie con ó torre alta y per entrar en aquell se habie de parar per desobrí lo foso, així que argueix que la vila tenie fortificada, lo cual portal lo trabem vists estar y últimament lo feren càurer lo any 1596 per fer la torre de la iglésia de St. Pere, judicant que de aquella pedra a soles se'n podrie fer altra torre, y considera que lo portal dins Salardú és de Gessa y ya una creu dins, dividint terme.”

L'aspecte exterior d'aquesta torre és, potser, dels més forts i robustos de tot l'Aran. Sobrepassa la teulada de l'església molt pocs metres, però ho compensa l'amplada, també notabilíssima, donat que la cambra de campanes mesura 6,05m x 6,90m.

Des del cor de l'església s'accedeix a tres nivells de la torre, inclosa la sala de campanes. A més, des de fora hom pot arribar a un nivell encara més inferior, cobert amb una massissa volta de canó. S'hi entra pel cementiri, al costat de l'antiga porta de migdia de l'església. Aquesta porta del cloquer o cambra inferior està molt relacionada amb la que serveix a Escunhau per accedir al mateix pis de la torre, o fins i tot amb la del cloquer de Salardú (aquesta darrera amb l'heràldica reial). El fet de no veure un trencament d'obra constructiva d'aquesta porta del cloquer de Gessa

amb la veïna porta de la mateixa església –decorada amb una mà esculpida que subjecta verticalment una clau (de Sant Pere?)– ajuda a datar-la. La porta del temple, naturalment molt més ampla i alta, presenta similituds amb les obertures ja citades i la reduïda escultura denota un gust tardogòtic. Això comporta de nou un problema de datació: tant pot datar de finals de segle XV com de mitjan segle XVII; malgrat tot, referent a aquesta darrera data, dubtem de l'ús d'una arcada gòtica en un moment tan tardà, sobretot si tenim en compte que moltes voltes gòtiques araneses tenen la creueria de nervis, però les arcades són de mig punt amb l'intradós de les dovelles aixamfranat (per exemple, les capelles laterals de la parroquial de Vielha, de 1535,1569...).

Des del carrer que –amb forta pendent– puja pel costat oest, el seu aspecte és amenaçador i d'un caràcter absolutament fortificat. També té dues finestres per cada costat, si bé en aquest mateix costat –el que mira al barranc de Corilha– han estat tapiades des de fa molt temps, donant un caire absolutament hermètic i defensiu al campanar; mentre que de manera contrària, els finestrals de la façana oriental han estat rebentats per a col·locar-hi les dues campanes grans, cosa que falseja l'aspecte fort i tancat de l'edifici. A la façana nord que dóna a la plaça, uns bastiments de fusta redueixen molt l'espai de les finestres i actuen de suport a les campanetes que hi són penjades.

A l'extrem superior de la torre hi veiem un ràfec o cornisa de pedra amb mènsules, moltes de les quals esculpides amb caparrons i decoracions d'aparença primitiva, que és el resultat del *sobreaixecament* de la torre i refeta del llosat que es produí l'any 1864, tot reaprofitant carreus i decoracions escultòriques procedents de la desapareguda església de Sant Martí de Baix, com ens relata l'interessant manuscrit de Josep Moga Pont amb les següents paraules:

“1863. Lo Ayuntamiento y lo Rectó Mn. Ramon Rey, en vista de que la cuberta del campaná a minasaba ruina, elebaren una solicitud á la Reyna Dª Isabel 2ª que se-ls fes la gràcia de concedir una certa cantitat per poder fer dita cuberta, la cual concedí 3,000 rals. Lo poble atarniqué la fusta necesaria y taula per poder fer lo anys següén. Lo fusté que-l prengué per desfer y fer dita cuberta ere de casa Urmenta de Escunhau. Ignoro la cantitat que se li donabe. Lo tet de dit campaná ere a quatre cares igual al que actualment tenen los de Garós. La vela es la mateixa se añadigué la pedra de áont es colocada”.

“1864. Posaren en obra lo fer dit tet de Campaná, puxaren una mica la paret y feren al rededor de dit campaná la cornisa ab les pedres de figures gòtiques que y a, les quals eren en la Yglesia de Sant Martí de Baix y a una pedra damón lo finestral ab les letres.”²⁷

25. Evidentment, deu voler dir 22 ducats.

26. MOGA PONT, J. *Libre de Casa Lobaton de Gessa*, foli 2.

27. MOGA PONT, J. *Libre de Casa Lobaton de Gessa*, pàg. 129 i 130.

A més, Moga Pont es lamenta també del fet que, per a reparar el campanar, es destruís l'església de Sant Martin de Baish:

*"1864. Dit any sigué desfeta la Yglesia de Sant Martí de Baix ab autorisació del Prelat de la Diócesis; la volta se habíe oberta amenasán ruina. Vários eren los parers y determinacions que-s feyen; uns, per tornar á fer dita volta ab la mateixa pedra, altres fer-la en lambris de fust; no sen de común acor y particularment lo Ayuntamiento no troban-se ab fondos, temerosos de ser responsables del cos de tornarla á fer, y dit any tenir de fer la cubierta del campaná quedaren sens efecte dites determinacions, acordán de deixar una part de Yglesia que formaba una curba dita volta no se habíe mogut á ont ere colocat lo altar de Sant Martí y la demás Yglesia trauren la pedra nesaria per puxá una mica mes lo campaná y ferí una cornixa ab les pedres de tall gótiques de diferens figures que eren en dita Yglesia, dit plan posaren en obra, no medítan la gran antiguetat y valor que teníe supuesto que ab una insignificant cantidad se podía tornar a fer la mencionada volta sen las parets com eren fortas."*²⁸

Aquí i allí es veuen algunes troneres, senzilles o de base circular, per tal de poder disparar amb comoditat trabucs i arcabussos des de dins. En tot cas el caràcter fortificat és innegable, malgrat que els murs al pis superior, la sala de campanes, no són excessivament gruixuts (uns 0,70m) fet, d'altra banda, usual des d'antic en l'arquitectura aranesa.

Malauradament l'estat de conservació és bastant deficient, especialment pel que fa als forjats interiors, fets per un embigat i taules de fusta en perill d'enfonsament que, malgrat tot, pel seu alt interès, seria convenient restaurar amb els mateixos materials.

4.1.3. Casau, Sant Andrèu

Sant Andrèu de Casau té una massissa torre que s'alça damunt de la capçalera de l'església, coberta en aquell punt per una volta de canó en pedra. És una torre molt gran, encara que no excessivament alta. Situada a la part baixa de la població, és la primera construcció que, com un sentinella, hom es troba pujant pel camí de Vielha. També constitueix un excel·lent mirador de la conca de Vielha-Mijaran. Queda doncs ben clara la seva posició defensiva.

L'església té a la seva part occidental una petita obertura circular a manera d'un òcul amb un deliciós marc monolític que porta la mil·lèsima de 1614. També a la paret de migdia de la torre hi ha una placa gravada, a nivell del ràfec de la coberta de l'església. Aquesta pedra, amb una inscripció molt difícil de llegir, sembla commemorativa de l'inici de les

obres de la torre i, possiblement, de bona part de la reforma del temple, que manté al costat nord un mur de parament clarament romànic.

La inscripció diu, amb caràcters majúsculs i minúsculs barrejats:

L-AN 1613 / S-ES – CO[M]JE [nça] / DA P[ER] LO / R[ector] M I D F²⁹

Aquesta inscripció és molt important, perquè revela la data de construcció de la torre, sense cap mena de dubte. Tenim doncs una datació segura per aquest edifici i això ens permet començar a especular amb certes seguretats.

La torre presenta ja les dues obertures acabades amb arc de mig punt a cada costat, excepte per ponent. Aquesta façana, que mira sobre la coberta de l'església, té un sol finestral, fet que ja va esdevenint usual en els campanars de torre aranesos, encara que amb excepcions. L'aspecte és de fortaleza, amb algunes troneres escampades a diverses alçades dels murs. Una altra particularitat és la gran mida de la cambra superior, uns 6,20m x 5,35m. Alhora, és estrany en el context aranès que el primer tram d'escala transcorri dins el gruix de mur de l'església, amb un corredor interior vestit amb una espectacular coberta de lloses de pedra. Una finestra al final (paret est) dóna la claror necessària per endevinar els esgraons.

Dins el pis superior hi ha una magnífica estructura de fusta per sostenir les campanes, encara que aquestes actualment es col·loquen als finestrals.

Com sempre, un esplèndid llosat piramidal corona l'edifici, amb un penell de forja.

Francisco de Gracia no en parla pel simple fet que la torre s'edificava pels mateixos anys que apareixia imprès el llibre de la seva *Relación* o informe.

4.1.4. Garòs, Sant Julian

Com un gegant erigit al bell mig de la vall, sobre la morena glacial que tanca el pas al tram superior de la Garona, la torre de Garòs vigila un lloc clau per la defensa i control del Naut Aran. Junt amb Salardú, el campanar de Garòs és la "gran" torre-campanar aranesa. Anomenada amb tota llei "donjon" en alguns llibres sobre la Val d'Aran escrits per alguns autors³⁰ francesos, es tracta d'una torre amb una església adossada, i no viceversa. La tradició oral ens ha proveït una frase d'un home de Casarilh que deia:

"Luenh! luenh, eth campanau de Garòs!"

28. MOGA PONT, J. *Llibre de Casa Lobaton de Gessa*, pàg. 131.

29. Cal aclarir que deixem entre claudàtors i majúscules allò que sembla lògic que hi sigui perquè està abreujat; entre claudàtors i minúscules allò que suggerim que hi manca o vol dir; els punts volats aïllen els mots que no apareixen separats en l'original i el punt volat apareix aquí com a guionet. Signifiquem amb barra inclinada el canvi de línia al text de la làpida.

30. Es denomina "donjon" a la torre principal del castells francesos, de manera equivalent a això que nosaltres coneixem com a "Torre Mestra" o "Torre de l'Homenatge". No obstant això, en el cas dels castells francesos aquesta torre assoleix unes majors dimensions i una més gran robustesa. Així l'anomena, per exemple, Serge Brunet.

Dita que fa referència a la por que un edifici tan potent desperta els veïns dels pobles immediatament dessora de Garòs i potser també entès sarcàsticament significat que no volia tractes amb gent d'allí³¹.

També Francisco de Zamora ens en diu alguna cosa, el 1789:

*“La torre es buena y fortissima, situada de modo que puede defenderse.”*³²

Realment, és un edifici que impressiona per la seva mida descomunal i la seva amplada. Exteriorment, amida 8,75m de costat i fa una alçada màxima de 19,5m pel que fa a l'edifici de pedra, als quals cal afegir uns 12m més de la coberta piramidal. Per tant, ens trobem amb un edifici d'uns 31,5m d'alçada total, sense comptar el penell. Cadascuna de les plantes interiors fa uns 45m² de superfície mínima. Hi ha cinc nivells, a més del darrer on hi ha la cambra de campanes, espai que amida 7,05m x 7,05m.

Una de les finestres de la planta baixa porta la inscripció IHS / 1619, cosa que permet datar-la també amb relativa precisió. Francisco de Gracia (1613) no en diu res, perquè segurament no era pas edificada encara.

Per dins impressiona fortament, ja que bona part de les bigues que sostenien els diversos nivells interiors (les que eren en mal estat) van ser retirades per evitar-ne l'esfondrament i la visió de la torre en tota la seva alçada corprèn per la magnitud de l'espai. El nivell inferior queda per sota el paviment de la nau de l'església. El segon, a nivell del cor.

En el quart pis hi ha l'única latrina que hem trobat als campanars aranesos, encara que la presència de tal invent en una torre campanar no és pas estranya: els campaners podien estar-hi moltes hores.³³ Si a aquest fet hi sumem que la torre feia de magatzem, algú podia estar molta estona fent inventari; i si, a més, contemplem la funció defensiva, amb nens i dones refugiats allí durant dies, aquesta possibilitat per a l'evacuació de matèries fecals resultaria útil i molt higiènica³⁴. Devia ser totalment tancada, a manera de caseta annexa, però actualment només en queda la llosa de pedra amb un forat rodó que sobresurt en voladís a la cara nord, desaiquant en un camp immediat.

El nivell cinquè havia contingut la maquinària d'un rellotge del qual hem sentit dir que fou traslladat al campanar de Santa Maria d'Arties. No obstant això, el cas és que es conserva una maquinària desmuntada a la sagristia de Garòs mateix.

La cambra de campanes, immensa, compta amb dos finestrals per banda, excepte al costat que mira al cementiri (est), ja que un d'ells fou engrandit i se n'obrí un tercer just arran de la paret sud. Aquestes arcades intervingudes presenten dovelles reaprofitades, amb un bordó com a motllura. Datem aquesta intervenció vers el segle XIX, potser a finals d'aquest mateix segle, quan s'hi instal·là la campana gran.

L'agulla del llosat, espectacular de debò, és una de les més grans, junt amb la de Salardú (que tot i tenir *només* uns 8m de base és un xic més punxeguda que aquesta). Mesura uns 12m i conté una estructura de bigues enormes. El 28 de febrer del 1758 el cop de vent provocat per un allau –*poivin* com s'anomena a l'Aran– s'emportà de soca-rel la coberta d'aquesta torre, llençant alguns fragments a l'altra banda de la Garona. Una crònica continguda en un llibre parroquial ens en dóna informació precisa:

*“En dia 28 de febrer de 1758 té baixat un pubí que a-comensat de ixí de la pala de sonera y a gafat de la roca de pu redon fins a la cuma d-Escuniau y tot cadaplàs se-n aportat freixos de clot del riu, tots los arbres dels ors de Cal y agafat tot Suvisens fins al ort dels de Carboneu y agafat tot sasplàs fins al pla de Socasau, aixecat la Garona al sols de Soscarroles y al sols del prat dels de Guillemsans de Socasau y se-n-a portat tot lo cubert de la torre, de tal manera que a pasat taules ab la llosa en les bernedes dels capellans y fins al prat trabesé, y per a tornà lo cubert de la tor coste sinch sens vint y dos frans y la cuberta tal muro de senbiat y la primera losa la tinch posada jo aball firmat essent consul segun, y la losa la tenen feta Joan y Joseph Sirat, pare y fill, en la monjoia, y lo arbe es ixit del prat de Manuel Barra, de la font dels ausells, y se li té pagat buit pesetes al dit Barra. Francisco Vidot.”*³⁵

Segons Jusèp Amieíl, prevere fill de Garòs, el penell encara és el de 1758, cosa que va comprovar quan van refer l'enllosat de la coberta fa uns anys. Aquesta crònica ens és també molt útil per poder datar molts dels altres pinacles als segles XVII, XVIII i algun al XVI.

L'any 2007 s'hi han efectuat unes obres de consolidació dels murs, amb cosit de les preocupants esquerdes que mostraven, a fi d'aturar-ne l'esventrada, tot i refent algunes finestres que tenien l'arc desfalcats. Actualment presenta un aspecte exterior més endreçat. La coberta, que es troba molt deformada pel seu propi pes, també es va reforçar internament amb uns estreps i tirants metàl·lics.

31. Notícia recollida per via oral de Jusèp Amieíl, prevere, fill de Garòs.

32. Boixareu (ed.) *op. cit.*, pàg. 194.

33. Hem vist la de Vilafranca del Penedès i una fotografia de la desapareguda de la Seu de Barcelona.

34. Esta documentat que els campanars aranesos servien per guardar el gra i altres productes dipositats com a delme i també, que en alguns casos, en moments de turbulència s'hi havia guardat armament.

35. Agraïm a Mn. Jusèp Amieíl de facilitar-nos el document.

4.2. Un cas difícil de precisar

4.2.1. Bausen, Sant Pèir

Durant el període 1700-1740 es degueren edificar moltes torres a la Val d'Aran. Aquestes compleixen uns preceptes lleugerament diferents a les torres del segle XVI i XVII que hem comentat. Però una d'elles, la de Bausen, té elements comuns amb unes i altres.

L'església de Bausen té una potent torre afegida a la part occidental de l'edifici. Aquesta torre, força massissa i d'aspecte rude, és coronada per un alt pinacle que li proporciona una bona imatge global.

D'entrada, ens cal reconèixer que no sabríem dir a quina època correspon, però recorda molt el tipus de torre aranesa de la primera meitat del segle XVIII. Per contra, té una alçària discreta que remet al model de Gessa, així com la planta quadrada i no rectangular. No obstant, encara no gosem pronunciar-nos. Podria ser una obra tardana d'aquest model (primera meitat del segle XVIII), ja que a la paret est de la torre –la que és comuna a l'església– es dibuixa clarament l'espadaña que havia tingut damunt del pinyó occidental. Tampoc sabem de quina època és tal espadaña, però es veu clar que posteriorment va quedar imbuïda en el mur de la torre.

Si el tipus d'aparell i de finestres de la torre ens empeny cap al segle XVIII, l'elevat nombre de campanes –cinc, de les quals dues del segle XVII i una del XVIII– comportaria ja un campanar de torre en aquest moment. Però l'argument de les campanes no ens sembla prou convincent. Si hem d'aventurar una cronologia, basant-nos en la tipologia, posaríem aquest campanar ja dins del grup de la primera meitat de segle XVIII.

Els nivells inferiors serien accessibles per una portella exterior a la façana de migdia. No obstant, des del cor s'accedeix a una escaleta que condueix directament al pis de la sala de campanes, relativament ample (4m x 4m). Una altra raó que ens fa desdir d'una cronologia del segle XVII és el fet que no presenta cap resta d'estructura de suport de campanes a l'interior, encara que això no vol dir que no hi hagués existit. A Casarilh, un campanar del XVIII, hi és tal com veurem tot seguit. De totes maneres, ens decantem per creure que no hi fou, potser perquè és més barat instal·lar les campanes a les finestres. A més, el fet que les mides dels finestrals varien molt en funció de la campana que hi ha col·locada, ens fa pensar que aquests ja foren construïts amb la previsió de funcionar així.

4.3. Les torres quadrangulars o rectangulars de la primera meitat del segle XVIII

4.3.1. Casarilh, Sant Tomàs

Sant Tomàs de Casarilh és una torre molt bonica, típicament aranesa, la situació de la qual, enclotada, no l'afavoreix gaire i la proximitat de la carretera hi ha fet la resta. No obstant, quan hom hi és a prop descobreix que és un edifici elegant i proporcionat, que té l'encant de no haver estat gens intervingut.

L'edifici, amb murs de 0,75m de gruix, té una cambra de campanes, l'interior del qual amida 4,5m x 4,75m.

A la part baixa hi ha el cloquer o cambra inferior, a la porta de la qual, a la cara septentrional, hi figuren la data de 1731 i el nom, difícil de llegir, d'un rector. Tot i datar d'aquest moment, s'hi reaprofitaren peces anteriors, com ara la finestra gòtica que té posada dins el mur (cara oest) que no pot pas ésser del segle XVIII, ans més aviat de principis del XVII (conopial trilobada molt similar a la de Ço de Rodés de Vielha, però d'un sol arc). També destaca la placa de pedra, de data encara més reculada, que conté el Crismó flanquejat de rosetes i els caps humans, encastada a la part baixa, molt a prop de la porta del cloquer.

Com ja és usual, el costat que no interessa (en aquest cas el de migdia) s'hi obra solament una finestra.

El pinacle, sens dubte original, és molt elegant, encara que no llueix gaire pel fet que la torre és bastant baixa.

A la sala de campanes hi ha restes d'una estructura de fusta, similar a la d'Escunhau, de la qual podria ser una còpia, amb diferents sistemes d'estrebar les bigues, però similars encaixos. Tota ella és més lleugera que la d'Escunhau i menys sòlida.

4.3.2. Benós, Sant Martin

Sant Martin de Benós té una torre molt propera en el temps a la de Casarilh, amb una estructura comparable. Com a diferència amb aquella, la torre de Benós té un aspecte més rectangular que quadrat malgrat que interiorment la cambra mesuri 4,23m x 4,03m. Suposem que el gruix de mur hi deu fer la resta.

Aquest campanar constitueix un cas únic a la Val d'Aran pel fet que s'ha aprofitat l'espai del pis inferior per allargar la nau de l'església. Així és a la base de la torre-campanar, a la façana de migdia on hi ha l'actual porta d'entrada a l'església i tota la part d'una tribuna a cor elevat. I això obliga a l'afegit d'un altre element excepcional: un petit edifici annex, adherit a la paret nord de la torre que al mateix temps conté els mecanismes del rellotge a la part superior i permet accedir als pisos superiors de la torre, a través d'una escala. Els pesos del rellotge descendeixen pel buit d'aquesta escala. Superat el nivell del cor, es penetra a

l'interior de la torre, dessorra del pis de campanes, on hi ha les transmissions del rellotge cap als martells que abans degueren senyalar les hores.³⁶

La llinda de la porta va gravada amb una inscripció:

S[ANCTE] MARTINE + O[RA] P[RO] N[OBIS]
ESENT R[ECTO]R LO REB[ERE]NT
IOACHIM CLAROS · ANY 1733
DE LA VILA DE ARTIES

I això documenta l'ampliació de la nau i la construcció de la torre que, bé podem dir, s'inscriu a la molt francesa tradició de les "torres-porxo" o *clochers-portique* en francès.

En un moment incert, la torre va ser intervinguda. Així ho observem al costat de migdia (i potser també al nord): en origen hi havia dos finestrals que foren transformats en un de sol i la superfície sobrant va ser tapiada. Com que la façana nord conserva més l'arrebossat o enlluït, fa de més mal dir si també va ser objecte de reformes similars.

Tret de les diferències assenyalades, és molt similar a Casarilh, encara que l'agulla és més robusta que en el bessó de Castièro, fet que també ve donat pel fort pendent del cos quadrat de la coberta, la base abans d'aixamfranar-se.

4.3.3. Begós, Sant Ròc o Sta. Crotz

La torre de l'església de la Santa Crotz de Begós –de la qual ja hem parlat abans– té un acabament que no desdiu pas gaire del que veiem a Bausen. És possible que la torre fos refeta a aquesta època, a la qual es van fer algunes altres remodelacions a l'església. Prop de l'entrada hi ha una pica beneitera de paret on, per damunt de l'arrebossat, s'hi llegeix la data de 1739. No descartem aquesta data per la reforma de la part alta de la torre, especialment fàcil d'adscriure als finestrals S i W i a la coberta piramidal.

4.3.4. Montcorbau, Sant Estève

Del poble natal del poeta Condó Sambeat remarquem una església d'un gòtic tardà a la qual s'hi va afegir una torre adossada l'absis poligonal. L'accés a la torre s'efectua per una porta exterior, a la façana nord, situada a una certa alçada perquè ocupa el nivell inferior la sagristia. Des de dins es veu un dels contraforts del temple. La torre, lleugerament rectangular (3,30m x 3,75m a la cambra de campanes), té un finestral a les cares nord i oest i dos finestrals a les cares est i sud, aquests darrers tapiats fins molt enlaire per uns envans d'un aparell constructiu força groller

Aquesta torre creiem que ha de datar de la primera meitat del segle XVIII, ja que la considerem hereva d'aquelles del segle XVII, tals com les de Casau, Garòs, etc. però amb un estil menys robust, menys militar i amb unes dimensions molt més modestes. Respecte al model quadrangular aranès del segle XVII que hem descrit, les finestres han crescut en obertura i la torre ha perdut el caràcter de planta quadrangular. Si tenim en compte les reformes de la porta (1702) la torre bé podria ser feta en una fase coetània o bé immediata a les esmentades obres.

4.3.5. Betlan, Sant Pèir

Aquesta església, d'origen romànic, fou remodelada en diverses ocasions. Pel que fa a la torre, enlluïda per fora, es fa molt difícil d'observar-ne l'aparell. En tot cas, sembla del segle XVIII i la relació amb Montcorbau per tenir la porta elevada, una finestra per cara i un pinacle més discret, ens fan pensar en una cronologia tardana. Potser la data de dues de les quatre campanes: el 1788, aporta alguna indicació sobre el moment de construcció, que suposem poc més anterior. Es tracta d'una torre humil, però que posseeix unes molt boniques campanes de bella sonoritat, alhora que conserva molt bé alguns detalls de la instal·lació. És una torre aranesa ben típica dels segles XVIII-XIX des del punt de vista campanològic. En tot cas, la cara est, situada contra l'edifici de l'església, evidencia –com a Bausen– una espadanya anterior, incorporada després al mur de la torre. Una finestra cegada i una pendent –romanalla de l'antiga teuladeta– visible encara en aquesta part del mur –per sota la finestra actualment oberta– així ho manifesten.

4.3.6. Mont, Sant Laurènç o St. Pau

El poble de Mont té també una església d'origen romànic (vegeu la porta al costat de migdia) molt reformada el 1721, segons consta a la llinda de la porta actual. La torre no desdiu una cronologia més allunyada, ans al contrari: recorda molt a la de Betlan, però ha estat profundament restaurada; tant, que sembla nova. L'aparell s'ha rejuntat amb materials moderns, els marcs dels finestrals porten encofrat de ciment i les cantonades són fetes amb pedra recent, havent perdut absolutament tot el caràcter antic, cosa que, afortunadament, no ha passat amb l'església, d'un blanc puríssim a l'interior. Les restes d'un rellotge a la manera del segle XVIII i l'aspecte general de la torre ens fan pensar que aquesta és també la cronologia que li pertoca.

36. En aquest pis actualment s'hi apleguen alguns trossos d'un retaule vuitcentista.

5. LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XVIII (1740 - 1806)

D'aquest període tenim una bona varietat tipològica, però ens resulta relativament fàcil d'ordenar i entendre, sobretot pel fet que molts dels edificis vénen amb data coneguda, cosa que és molt d'agrair.

Primer de tot, hi ha un seguit de torres octogonals, segurament influenciades encara per Vielha i Salardú, sense tenir en cap cas la potència visual d'aquestes dues. Són edificis gràcils, alts i ben propis del barroc. No oblidem que al segle XVIII, la majoria de campanars de Catalunya es plantegen seguint aquesta idea: valguin els de Calaf, el Vendrell, i una llarga llista més.

A més tenim un parell de torres quadrangulars que queden un xic fora de context, però que mirarem d'interpretar, que són les d'Es Bòrdes i de Vila.

5.1. Arties, Sant Joan

Als afores d'Arties i al peu de la carretera que arriba a la Bonaigua hi ha una església que encara que amb alguns elements encara romànics, va ser acabada o transformada en estil gòtic (la volta, capçalera i entrada). Al cantó de migdia, vora una porta gòtica de difícil datació, s'hi va començar un campanar quadrat que va romandre inacabat, fins que al segle XVIII es va aixecar l'actual torreta octagonal. Es va conservar la base medieval, encara que, com es pot comprovar, els carreus han estat molt moguts. De fet, bona part dels que mostra l'obra barroca semblen aprofitats de segles anteriors. Poca cosa més es pot dir d'aquesta torre, excepte que l'escala és força vella i sembla corroborar aquesta datació. S'hi accedia per una portella elevada des de l'interior de l'església que actualment ha estat segellada.

El pinacle és discret, sense punt d'inflexió a la pendent (que no és tan pronunciada com és habitual) i amb una lleugera concavitat. Recorda molt els exemples ribagorçans, com Vilaller o Viu de Llevata.

5.2. Aubèrt, Eth Rosèr

La petita capella del Roser d'Aubèrt –segurament del segle XIII– té un campanar que hi fou afegit més tard. La qüestió és en quin moment, ja que algunes referències bibliogràfiques parlen que fou al segle XVI. No obstant això, no veiem cap motiu perquè sigui així. En canvi, la data de 1740 que consta en un *cippus* romà de marbre blanc encastat en un angle ens convenç molt més.

Potser sí que l'absis original de la capella va ser escapçat abans, al segle XVI, a fi d'ampliar el presbiteri i crear una petita sagristia, però no creiem que llavors s'edificés la torre, que cavalca damunt de la pesant volta de canó que

cobreix presbiteri i sagristia, separats únicament per un envà de fusta. En definitiva, nosaltres creiem que tota l'obra de la torre es va fer al segle XVIII.

Es tracta de la torre octagonal que deu esdevenir model per a les altres d'aquesta tipologia, ja que és la que té la cronologia més primerenca d'entre totes les conegudes.

S'eleva sobre quatre trompes o petxines exteriors que porten a la forma octogonal. La porta exterior s'obre a una certa alçària al costat nord de l'edifici i s'hi accedia a través d'una escala que iniciava sobre el terraplè que forma la plaça del poble per aquest costat. En un dels angles que miren a l'est, hi ha la petita estela romana. Després d'un bordó que circumda la torre en tot el seu perímetre, hi ha els finestrals. Excepte a la cara est, hi ha un gran finestral a cada costat de l'octàgon, amb una amplada de llum considerable. La cara que no en té sembla que és degut al fet d'haver-hi estat col·locat un primer quadrant exterior de rellotgeria, que després s'hauria abaixat uns metres més.

L'edifici està ben obrat, és gràcil i, alhora, robust. L'aparell no és gaire acurat, però això és freqüent a les construccions religioses rurals de l'època: encara que sòlides, no sempre estan inscrites en una tradició constructiva *culta*. Malgrat tot, la sistemàtica reutilització de peces romanes comporta un significat erudit, un toc de distinció i de prestigi a aquest edifici.

Una punxeguda coberta coetània a l'obra edilícia corona la torre, donant-li una alçada i esveltesa que la fàbrica de pedra no tindria per si sola, ja que és de les més amples d'aquesta tipologia (4,05m d'amplada a la cambra de campanes).

5.3. Bagergue, St. Fèlix

Sant Fèlix de Bagergue té un campanar molt similar al d'Aubèrt. Aquí tenim obertures a totes les cares, encara que això pot ésser degut a una intervenció recent. El cos de la torre, és a dir, el tram que hi ha entre les trompes invertides que aixamfranen la base i els finestrals campaners, és força més allargat que el d'Aubèrt, i això li dona més de prestància. També és més estret (cambra de 3,20m x 3,30m).

Es diu que l'església romànica de Bagergue va ser modificada el 1524, però no relacionem aquesta data amb la torre, a no ser que parlem de la base quadrangular que podria haver estat principiada en aquesta època. En tot cas, a un dels laterals de la porta d'entrada a l'església hi ha la mil·lèsima de 1764, i per si això no fos suficient, a la part alta de la torre, a sobre d'un dels finestrals septentrionals, apareix gravada la data: 1765. Sembla, doncs, prou fiable la datació.

A més, cal destacar que damunt del carreu amb la data gravada, hi ha una petita fornícula amb una imatge masculina nua de fusta, de difícil interpretació i datació. És un cas únic a l'Aran, com si fos una reminiscència de les figures de divinitats protectores, amb el que sembla un innegable component fàl·lic o de culte a la fertilitat, malgrat la distància i que es troba força malmesa. La imatge sembla antiga, està encarada vers el poble i té un espàrrec de fusta que l'aguanta fixada a la pedra per tal que no pugui caure.

Les diferències amb la torre d'Aubèrt no serien pas majors que l'existència de l'arrebossat o enlluït exterior, perdut al poble de Marcatosa, si no fos pel detall decoratiu que hi ha al nivell del primer bordó, just després de les petxines que donen lloc a l'octògon. Es tracta d'unes mènsules lleugerament bulboses, que adopten forma de voluta a la part inferior i que acaben poc més amunt en una bola adossada al mur. Potser podrien haver sigut l'origen d'unes franges o bandes verticals que, emmarcant els angles de la torre, donarien un caire molt bonic a l'edifici.

5.4. Unha, Santa. Eulària

Santa Eulària d'Unha és un edifici del segle XII amb alguna reforma gòtica del segle XIV (finestra de migdia).

La seva gran personalitat (a part dels absis que tant recorden als de Sant Climent de Taüll), recau en la preciosa torre octagonal que segons consta en una llinda a la part més alta del podi o base quadrada, fou edificada el 1775.

Aquest campanar és aixamfranat des de molt avall, encara que la paret que està annexa a l'església té les petxines o trompes d'angle molt més amunt. L'interior és bastant diàfan, encara que no gaire gran (cambra de campanes de 3,10m x 3,30m) i l'escala hi corre sempre al costat del mur de l'església, deixant l'altra meitat de l'espai interior de la torre per al descens dels contrapesos del rellotge. Aquest es troba just sota la cambra de campanes. Aquesta cambra té la particularitat de tenir encara a finals del segle XVIII un bastiment de fusta intern per a una campana xica. L'edifici és fet amb una obra de pedra relativament poc acurada, per la qual cosa fou arrebossada d'origen amb una capa de morter consistent. A dalt de tot hi ha una cornisa de pedra i morter, llisa però molt destacada, fet que ja suposa una evolució del model d'Aubèrt-Bagergue.

El que més fama i popularitat d'imatge ha donat a la torre d'Unha és, sens dubte, el formós pinacle de caire rococó que la corona. Es tracta d'una forma bulbosa d'un gust exquisit, tot i la seva senzillesa, cosa que li dona un encant difícil de superar. Es tracta sens dubte de la coberta original i no té cap altra dificultat constructiva que unes bigues corbes col·locades damunt de les rectes que fan la pendent

un cop ja ha passat el punt d'inflexió. Aquest aspecte li dona un aire muntanyenc que se'l relaciona de seguida amb els exemples de torre de la regió austríaca del Tirol. Però hem trobat una torre amb una agulla molt similar a Caumont, a la veïna regió del Coserans, a l'altre costat de les muntanyes i a molt pocs quilòmetres en línia recta del nostre exemple de Pujòl. L'exemple francès no té, però, la gràcia d'aquest: el bulb és més feixuc i més esfèric, menys subtil de curvatures i arrenca d'una base quadrada i no octagonal.

5.5. Arró, Sant Martin

La torre d'Arró s'inscriu dins d'aquest model, però inclou algunes modificacions que desfiguren la bellesa del model o ideal previ. Es tracta d'un edifici més menut, ja que amida 2,15m de diàmetre interior (la cambra és gairebé circular enlloc d'octogonal). Malgrat que no li manca esveltesa, es tracta d'un model un xic desvirtuat, més rústic i alterat per les diverses modificacions que se li han fet: tres dels finestrals que miren vers el sud-est es troben tapiats, no sabem si d'origen, i només en resta oberta la part de dalt semicircular; el del costat nord és completament cegat (sembla que de molt antic). A més, el costat oest es troba reformat per tal de convertir les tres finestres d'origen, cadascuna en un costat, en dues finestres, sense respectar les arestes de l'octògon. Això li proporciona un aspecte estrofet. La coberta és bastant punxeguda, però amb el punt d'inflexió molt endins, per la qual cosa l'agulla no contribueix visualment a ordenar altre cop les cares de l'octògon amb eficàcia.

Un detall que ens resulta bonic és la decoració pintada en vermelló, just a sota la cornisa, que vol simular unes arcuacions cegues. En queden restes clares a la cara nord.

La torre data de 1784, segons consta en una làpida que hi ha a la base. A més, hi ha una inscripció llatina de difícil interpretació, encara que s'endevina un caràcter pompós i de pretesa erudició. No en podem garantir la correcta transcripció:

AÑO / 1784 / TVRRIS SVpra MONTEM STA / INDISSOLVBILI
BITVMNE FVN / DATA VALLO

Però queda clar que es tracta d'una inscripció que pretén una commemoració culta de la torre.

5.6. Montgarri, Santuari de la Mare de Deu

El santuari marià de Montgarri es construí al segle XII, poc després de la troballa miraculosa de la imatge de Maria, fet que es situa, segons les versions, entre 1117 i 1119. D'aquesta construcció en resta només un pany de mur amb la portada romànica d'arc de mig punt i 3 arquivoltes.³⁷ L'església actual,

37. L'edifici romànic es trobava situat al costat nord de l'actual església. Així, sobre les restes del mur de migdia del santuari del s. XII, on s'obria la portalada, s'aixeca el mur perimetral nord de l'edifici actual. D'aquesta manera, la cara exterior de la portalada romànica (tapiada), es troba avui en dia, a l'interior del temple.

d'una sola nau amb capelles entre els contraforts, ha estat erròniament atribuïda al segle XVI. Dubtem seriosament d'aquesta cronologia (hem arribat a llegir que era de començaments de segle XVI), tant pel que fa a l'arquitectura, dotada d'una concepció espacial plenament post-tridentina, com per la documentació històrica de què disposem. Així, deixant a part el fet que l'arquitectura de les esglésies araneses segueix encara al llarg del segle XVI preceptes goticitzants, tampoc la documentació corrobora aquesta atribució, ans el contrari. Les referències del segle XVI el que fan és relacionar el santuari amb la parròquia de Gessa. Així ho indica també el que fou rector de Gessa i arxiprest dels terçons de Pujòl i Arties i Garòs, Mn. Joan Ademà Tersa, l'any 1789 a les respostes al qüestionari de Fco. de Zamora³⁸. És més, en aquest mateix escrit el rector de Gessa aporta una dada important per la datació de l'edifici actual del santuari quan, després d'explicar la llegenda de la troballa de la imatge mariana per part d'un pastor francès i de la construcció del primer santuari en aquell paratge, diu literalment: *"y ahora se le acaba de construir un templo nuevo de buen aspecto y arquitectura"*³⁹.

Altres corresponsals corroboren la dada: *"Tiene (Montgarri) una iglesia nuevamente edificada bastantemente capaz y hermosa"*⁴⁰ i també *"tiene (Montgarri) una iglesia grande, hermosa y nueva"*.⁴¹ I realment sembla ser que la nova església s'havia acabat feia ben poc temps: l'any 1786, essent precisament Mn. Joan Ademà el principal promotor del nou santuari.⁴²

Pel que fa al campanar, la tipologia i l'estil fan ben palès una construcció de la segona meitat de segle XVIII per la relació amb aquest grup de torres que estem descrivint.

La cornisa ja recorda molt a la que veurem després a l'església d'Es Bòrdes, tot i que aquesta amb una torre segurament més tardana. Les trompes o petxines que donen lloc als xamfrans són molt allargassades, diferents de les de Bagergue o Aubèrt. Els finestrals no són tan amples com en aquells dos exemples (es nota el clima encara més rigorós del lloc?) i la meitat han estat tapiats. Solament queden oberts els que es troben amb l'eix longitudinal de l'església o amb la seva perpendicular.

Malgrat estar a la riba de la Noguera Pallaresa camí d'Esterri, es nota tant pel pinacle, com per les cornises, així com per les formes arquitectòniques el seu caràcter indiscutiblement aranès. Les torres pallareses, encara que certament emparentades, són inconfusiblement més rectangulars, menys esveltes i amb xamfrans de mides molt més secundàries.

5.7. Arròs, Santa Eulària

La torre d'Arròs ja sobta al visitant per la manca d'agulla a la cúspide, fet inusual al context aranès. El model és el que hom ha pogut seguir des d'Aubèrt a Bagergue i d'altres ja tractades, però amb dos nivells de finestrals campaners —entroncant així amb la vella tradició aranesa de Vielha, Salardú o Escunhau—, el primer pis dels quals està cegat en tot el seu perímetre. De l'aspecte d'aquesta coberta sembla que es pot deduir que inicialment havia tingut aquell remat punxegut que ha esdevingut una icona del país, però que per alguna circumstància desconeguda, l'hauria perdut, essent, malgrat això, un exemplar molt bonic i personal de la manera de construir aranesa. Amb els paraments totalment enlluïts i emblanquinats de calç per fora, el seu interior és un exemple interessantíssim dels envans fets amb la tècnica de l'entramat, tècnica⁴³ que recorda al *tampat* però en aquest cas mixta, ja que els taulons no es toquen els uns als altres i són bastant gruixuts. La cornisa exterior, molt destacable, presenta restes d'un color groguenc.

Exteriorment es comptabilitzen sis pisos que van disminuint un xic de mida a mesura que van pujant amunt. Aquesta gradació de mides la realitzen les motllures o cornises que divideixen la torre horitzontalment.

Com a cosa curiosa podem parlar de la forma dels arcs dels finestrals, acabats en una corba ultrapassada, de més de mig punt, degut segurament a la necessitat de col·locar les cintres de fusta per fer els encofrats dels arcs; aleshores, l'espai que ha servit d'encaix es rebleix amb una mica de material a fi d'amagar la discontinuïtat al marc del finestral. Naturalment, queda fora de lloc parlar d'influències musulmanes o mudèjars, etc. i més encara d'arcs de ferradura.

També en un dels finestrals septentrionals hi ha una antiga marca o queixal a la paret del muntant, sospitem que fet per tal de poder entrar una campana.

Aquesta torre és una de les que resten encara amb les caixes de fusta per a guardar-hi el gra. La datem de principis del segle XIX, ja que en una de les voltes d'aresta de l'església, en una falsa clau hi ha gravada la data de 1802. L'aspecte del campanar poc canvia aquesta cronologia, encara que la part baixa, amb un cert caràcter defensiu, podria haver reaprofitat una torre anterior.

38. *Noticias que se desean adquirir para la Historia de los Pueblos de Cataluña*. 1788. Els manuscrits originals del Questionari i de les respostes es conserven a la *Biblioteca Real* de Madrid.

39. (Ms II/2435, QP21).

40. (Ms II/2435, Val d'Aran A QG36) segons M. A. SANLLEHY a *"Montgarri segontes es corresponsaus aranesi de Francisco de Zamora (1788-1789)"*, en *Tèrra Aranesa* 4, 2003

41. (Ms II/2435, Val d'Aran B QG36) M. A. Sanllehy op. cit.

42. AMIELL, J. "Eth santuari de Montgarri" a *Tèrra Aranesa* 4, 2003

43. Tècnica constructiva mixta que utilitza paredat de pedres i morter entre tirants de fusta

5.8. Vila, St. Pèir

La torre de Vila ens planteja algun dubte constructiu. També té dos pisos de finestral, els de sota molt similars als que veiem al campanar d'Arròs. Encara que ho trobem difícil, podria ser una torre de mitjans del segle XVIII o una mica anterior, a la qual el 1804 s'afegiria un pis, cegant les obertures que ara quedaven massa baixes.

Al marge d'això, la porta d'entrada a la torre, externa i lateral, sembla força més antiga. La cronologia queda una mica indefinida, encara que la part alta porti la data tan clarament indicada; abans d'aquest nivell la torre té un aspecte diferent.

En tot cas, la instal·lació de campanes esdevé més notable que el propi edifici. Com acostuma a ser molt habitual durant el segle XIX a la Val d'Aran, només són oberts els finestral meridional, dirigits cap el nucli més antic. La resta de costats tenen les obertures cegades, per la qual cosa l'efecte de caixa de ressonància és major del normal, fet prou interessant.

De totes maneres, insistim en què seria interessant estudiar bé l'edifici, per aquestes diferències constructives entre la part inferior i el pis superior, com si s'hagués anat aixecant un nivell damunt de l'altre amb els anys.

L'escala és de fusta, com és usual a la regió i té al seu tram final la caseta per al rellotge, tancada per a preservar-lo de la pols.

5.9. Es Bòrdes, Era Mair de Diu deth Rosèr

L'església parroquial d'Es Bòrdes conté sobre la porta una làpida datada que commemora segurament el final de les obres del temple, al·ludint al rector Francisco Portolés de Vielha i l'any 1806. La torre té un aspecte neoclàssic innegable, per la qual cosa ens refiem de la inscripció i donem per vàlida aquesta cronologia, entenent l'església com un edifici construït en una tanda constructiva relativament ràpida.

Es tracta d'una torre quadrada, en quatre cossos o blocs separats per unes cornises simples. L'inferior és molt més gran que els altres; després el següent tram continua bastant reduït, per anar creixent en alçada a mesura que tirem amunt. El darrer cos és més cuidat arquitectònicament i té dues cornises motllurades, de les quals la segona és molt destacada i pren un voladís considerable. Aquesta cornisa recorda una mica la del campanar d'Arròs, encara que aquí la torre no sigui potser tan ben resolta.

Pel costat Nord puja un mur adossat a la torre, prolongació del tester de l'església, que considerem un simple contrafort i no l'accés a la torre, ja que aquest es realitza molt abans, fins i tot per sota del pis del rellotge.

El pinacle no és molt gran; el punt d'inflexió del pendent és bastant lluny dels extrems de la teulada, per la qual cosa el pinacle no pren grans dimensions ni el protagonisme que sí tenia en altres torres anteriors. Per la forma recorda molt –com les finestres campaneres– al campanar de Vila.

La presència global de la torre és correcta i digna. L'arrebossat exterior li dóna un aspecte endreçat i polit.

5.10. Tredòs, Santa Maria de Cap d'Aran

Naturalment, la gran torre de Santa Maria de Cap d'Aran va haver de ser remodelada (o acabada, si és que no ho estava) i creiem que fou en aquest moment, a les darreries del segle XVIII. L'aspecte és més antic, però la forma dels arcs dels finestral campaners, amb els mateixos encofrats que a Arrò i d'altres, ens porta cap aquí. Està clar que molts dels carreus es podrien haver aprofitat, més encara, que l'altura prevista originàriament era, sens dubte, major, i podria haver-hi uns blocs de pedra ja desbastats i aptes per a continuar l'edificació.

La coberta recorda a la de Benós (només que aquesta és més gran), amb el pinacle girat 22,5º respecte la teulada quadrada de la torre. Pensem doncs que les reformes serien constants, però que el gruix de la reparació es féu al segle XVIII.

6. EL SEGLE XIX, REFORMES I PERVIVÈNCIES D'ESTIL

El segle XIX ja és un moment poc rellevant pel que fa a l'arquitectura de campanars. Arres, Les i Canejan esdevenen els únics exemples del moment, sempre a la primera meitat de segle, just després de les guerres amb el francès.

6.1. Arres, Sant Joan

Enmig d'un meravellós paratge, entre els dos nuclis que conformen el municipi d'Arres, el jussà i el sobirà, emergeix

la bonica església de Sant Joan. Construïda en aquell lloc per tal de servir de manera equidistant als dos grups de cases, el seu concepte constructiu evidencia un model d'edifici molt similar al de Santa Eulària d'Arròs. El campanar podria haver sigut similar al d'Es Bòrdes, però no conserva l'arrebossat ni cap motllura, com tampoc la teulada original, que ja no havia sigut mai amb el sistema de pinacle. De fet, una fotografia de l'Arxiu Gavín mostra la torre esfondrada per la meitat, de dalt a baix: era el 1974⁴⁴.

44. Gavín i Barceló, Josep Maria: *Inventari d'esglésies*. Volum 2, Baixa Ribagorça, Alta Ribagorça i Vall d'Aran. Barcelona: Artestudi edicions-Arxiu Gavín, 1978. Surt la fotografia, datada a juliol de 1974, a la pàgina 199.

Per tant, la coberta és molt refeta, així com la part alta de les façanes nord i oest, amb encofrat de ciment i maó a les finestres i a la part interna del mur. És una consolidació prou eficaç però sense gaire encant, almenys comparada amb d'altres de la regió d'Aran.

Es tracta d'una torre quadrangular, adossada a ponent per un? mur tester de l'església, sense cap decoració i amb arrebossat que cobreix els paraments originals; mentre que els nous són obrats amb maó aplacat amb pedra vista a l'exterior. La datació se situa a la primera meitat del segle XIX.

6.2. Les, Sant Joan Baptista

L'església parroquial de Les, una de les més grans de la Val d'Aran, també data del primer terç del segle XIX. Amb una ampla nau, és un edifici funcional encara que de poca vàlua artística. Alguns elements però, subsisteixen de construccions anteriors. Un d'ells és la torre del campanar, la base de la qual, sembla pertànyer al segle XVII o XVIII. A nivell de la coberta de l'església, hi ha un canvi d'aparell en els seus paraments, relativament antic, almenys del segle XVIII. Després ja vénen els quatre finestrals –un per cara– que actualment contenen les dues campanes majors. Just a sota hi ha les marques d'anteriors esferes de rellotge, actualment tapiades amb el mateix tipus de parament.

Resulta molt difícil donar una cronologia precisa; la base, feta amb llosa, presenta algunes peces reaprofitades molt més antigues, com un gran recipient de pedra a manera de banyera. Per contra, el pis del rellotge, possiblement datat de la primera meitat de segle XX.

Cal dir que és un model de torre reformada que hem vist molt poc, però que durant uns anys degué esdevenir usual: el rellotge en un darrer pis afegit per tal efecte a una torre

que sol ser del segle XVII o XVIII i una teulada a quatre vessants damunt d'aquest pis. És el cas del campanar de La Llacuna, a la comarca de l'Anoia (Barcelona). Un detall que causa un efecte bonic és la falsa balaustrada que circumda la torre per sobre els finestrals campaners i per sota les esferes actuals del rellotge.

6.3. Canejan, Sant Sernilh

El nucli de Canejan té una església relativament moderna, de principis de segle XIX. La presència de la bellíssima pica amb l'*Agnus Dei* inscrit en un marc circular polilobulat rebel·la que segurament l'edifici actual en substitueix un altre d'anterior.⁴⁵

La torre se situa al mateix lloc que en els casos de Les, Arròs o Arres. Per tant, obeeix al mateix plantejament del principi de segle XIX i la datem d'un moment similar, o lleugerament posterior, si ens atenem a la data gravada a la porta: 1818.

Es tracta d'una torre quadrada, bastant bonica i feta de llosa, amb un arrebossat pintat i unes cantoneres de maó. Acusa una notable influència francesa en el seu gust i aspecte. Tot i això, per dintre no deixa de recordar el que és usual a l'Aran. No té la bellesa d'una torre medieval, però resulta proporcionada i delicada. La seva principal estètica consisteix en el joc que donen les cantoneres. Si abans ja eren d'un color diferent pel material, ara ho són per la diferència de color en la pintura.

La teulada és a quatre vessants, com a Arres i Les, oblidada ja la tradició aranesa dels aguts pinacles. En tot cas, aquí pren una major importància que a Les i Arres, perquè no ha estat modificada i té una traça més esvelta. Les campanes ja són pensades per als finestrals, si bé les més interessants són de data anterior a la torre actual. Als costats nord i oest hi ha tornaveus de fusta, sembla que de ben antic.

7. ELS GRANS PINACLES: UN ELEMENT IDENTITARI ARANÈS

Entre els elements que donen més personalitat als campanars aranesos cal esmentar sens dubte els pinacles. Encara que a primer cop d'ull semblen similars, n'hi ha de diversos tipus: alguns són comuns, d'altres són pràcticament únics.

El que està clar és que no tenen res a veure amb els que coronen els campanars de la Ribagorça o el Pallars. I si anem riu avall cap a França tampoc trobem els mateixos exemples. Amb tot, la creació d'aquest tipus aranès ha de venir donat per la necessitat d'evacuar amb facilitat la neu i l'abundant pluja del clima atlàntic del vessant nord del Pirineu; per

donar una altura a les torres que, d'estalviar pedra, no tindrien, amb la conseqüent pèrdua de poder arquitectònic i visual; i, també, per la relativa proximitat de França, un país amb especial afició a les agulles. Les veïnes valls com la de Louron tenen alguns exemples notables de pinacles, tals com, per exemple, el de l'església de Saint-Étienne del nucli d'Adervielle-Pouchergues.

Parlem d'aquest fet en relació a França, perquè Catalunya també pretenia posar agulles a moltes de les seves torres, però gairebé totes han quedat inacabades, ja des del gòtic.

45. A la façana de migdia hi ha encastrada una pedra on hi són representats una mitra i bàcul i hi apareix gravat l'any 1723.

I el barroc ja no és estil per a les agulles. En un clima com l'aranès, les corrents artístiques passen a segon terme per donar la preferència a la fàcil evacuació de les aigües i les precipitacions nivals.

També volem comentar el seu component visual i arquitectònic. La torre d'una església és, des de sempre, un element de poder, d'ostentació i de lluïment, d'un mecenes promotor o d'un poble com a col·lectiu, ja que en pot arribar a esdevenir la imatge més característica. Un bon campanar dirà molt a favor d'un poble quan el visitant s'hi acosta. A més, en l'escampall de teulades de Llicorella, tan similars entre elles, la punxa del campanar aranès esdevé la manera de localitzar ràpidament l'església –que no sempre està ubicada a la part més alta del poble– o una casa important. Això succeeix a la “domus” de Socasau a Begós o al gran casal d'Arròs, actualment seu del Conselh Generau d'Aran.

Dels pinacles s'ha afirmat que eren tardans. Nosaltres creiem que no, ja que molts dels embigats semblen molt antics; a més, les proporcions que guarden amb les torres acostumen a ser molt equilibrades. Massa equilibrades, per ser simples reformes o afegits. A més, Francisco de Gracia en menciona algun. Si no eren originals de les torres medievals (nosaltres creiem que sí) almenys hi foren afegits, com a molt tard, durant els segles XVI-XVII. Altra cosa és que hagin estat refets o substituïts. El pinacle és un element que, com un paraigua, protegeix als defensors d'una torre de les sagetes enemigues.

Ja hem dit que els pinacles aranesos són diferents dels que trobem a la Ribagorça o al Pallars. Les torres de la Vall de Boí o la zona de Pont de Suert i Vilaller no tenen pas una teulada tan destacada. I les pallareses utilitzen l'agulla del pinacle d'una manera molt diferent. Respecte del Pallars trobem els següents casos:

- a) On s'empra només com a element decoratiu. És a dir, l'agulla es dreça amb una base ja molt estreta damunt del que és pròpiament el teulat del campanar. N'és un exemple el campanar de Son (Pallars Sobirà)
- b) No hi ha pròpiament agulla, sinó que el teulat puja de seguida però sense agafar una pendent tan exagerada com a l'Aran, i el teulat per sota del punt d'inflexió no esdevé res més que un petit ràfec. Com que les torres són estretes, la teulada no pren gaire importància. En són exemples la torre d'Escaló (Santa Maria) o la torre rectangular aixamfranada d'Isil.
- c) Un punt entremig, sense que la teulada del campanar prengui tampoc massa protagonisme: Espot, Lladorre, etc. sempre amb gradacions i variants.

El que sí que és una constant pallaresa és la relativa estretor de les torres. Hem trobat només dos exemples que són l'excepció, un d'ells molt proper al camí natural de l'Aran

per Montgarri. Es tracta de la robusta torre d'Isavarre, prop de Sorpe i d'Isil, i la torre de l'església de Sant Pau i Sant Pere d'Esterrí de Cardós. Ambdós exemplars són força amples i massissos. Com a conseqüència d'això, han estat coberts amb uns pinacles molt similars a una de les tipologies araneses i recorden molt als casos de Montcorbau (proporcions del punt d'inflexió) o Casarilh (relació de proporció de l'agulla amb la resta de teulada).

Segons la nostra recerca i examen de totes les torres –i sense que puguem dir que actuem de manera científica– proposem que el pinacle aranès tingui les característiques que exposarem a continuació. Alguns exemples que podrien ser molt antics poden haver patit restauracions o canvis d'aspecte durant aquest procés, de manera que el que diem resultarà sempre a manera d'orientació. També un campanar pot haver fet de nou el pinacle variant-ne les formes⁴⁶. Així, intentem donar una seqüència cronològica, sense pretendre ser exactes, perquè, senzillament, ens és impossible de ser-ne.

A) Els antecedents. Inicialment, les torres romàniques no tindrien pinacle sinó coberta de lloses, poc pronunciada, a la manera llombarda típica, normalment perquè la coberta està feta sobre una falsa cúpula de pedra i no pot tenir gaire inclinació. Un exemple claríssim d'aquest cas és la torre de Vilamòs. Creiem que les agulles de fusta i llicorella comencen amb les torres gòtiques i el que s'ha anomenat la “petita glaciació”, una època durant la qual sembla que féu més fred de manera generalitzada a tot Europa que abraça des del segle XVI fins al segle XIX, cosa que comportà un augment de la inclinació de moltes teulades, fet que es pot apreciar clarament a les esglésies de Betren o Salardú.

B) Les primeres cobertes d'aquest tipus, creiem que cronològicament s'inicien al s. XV i es desenvolupen durant els segles XVI i XVII. En aquestes hi trobarem el punt d'inflexió molt proper a l'extrem o ràfec de la teulada, i per sobre d'aquest punt d'inflexió una inclinació extremadament pronunciada. Això comporta la construcció d'una agulla enorme i molt imponent, per bé que tingui un aspecte gens pesat, ja que es dreça ben amunt. Obeeixen al tipus descrit les cobertes de Vielha, Salardú i Gausac. També la d'Escunhau, encara que la jutgem potser ja del segle XVII. De fet, veiem que molts són octagonals. Podrien haver estat així ja d'origen o, potser, com sembla evident a Vilac i Arties, intervinguts en major o menor mesura. No obstant això, són justament aquests dos darrers els que surten a les descripcions de Francisco de Gracia del 1613.

Una de les característiques, potser la més curiosa que tenen, rau en el fet que els pinacles vuitavats de Salardú i Escunhau acaben amb els ràfecs de la base octagonal inclinats, com en zig-zag, una forma el perquè de la qual no sabem explicar. Aquests tipus són els que no hem trobat enlloc més del

46. És el cas documentat de Montcorbau: només cal veure les fotografies del temps del poeta Condó Sambeat i comparar-les amb la coberta que hi ha ara. L'agulla ha perdut molta importància de la reforma ençà.

Pirineu. I ens semblen un element molt propi del Renaixement, potser vingut de França o sorgit per les condicions climàtiques suava esmentades.

Mereixen també un comentari les agulles de Vielha i Gausac. La primera ha de datar realment de principis de segle XVI (reformada o no) per tal com el matacà de defensa que corona l'obra de la torre serveix a efectes militars sempre i quan el que pretén emprar-lo per a la defensa estigui a cobert. Per tant, el datem de poc temps després del privilegi reial de 1510. Apareix esmentat el 1613 a la *Relación* de Francisco de Gracia atribuïnt-li, per cert, unes mides que no poden correspondre.

L'agulla de Gausac és, amb tota seguretat, un ressò de la de Vielha. Per tant la veiem feta poc després de l'exemple de la capital, tal i com succeeix amb la torre. Per tant, gosem datar aquest pinacle a mitjans o a la segona meitat del segle XVI o, com a molt, a la primera meitat del XVII. Hem insinuat abans que la forma és molt curiosa, i és que mira de recuperar la normalitat de les formes després d'un acabament irregular de l'obra de pedra, un octàgon el·líptic pel que fa a la seva planta, però molt i molt asimètric. I ho fa creixent en voladís pels costats estrets de l'el·lipse octagonal, especialment el cantó nord, molt més ocult a la vista. També cal remarcar les dimensions que pren respecte de la torre: la relació entre coberta i torre és de 0,8 contra 1, relació altíssima: és gairebé tan alt el pinacle com l'obra de pedra.

C) El següent moment, pertanyent dels segles XVII i XVIII el trobaríem en torres de Garòs, Casau, Betren, Gessa (malgrat que actualment sigui resultat del sobreaixecament de 1863), Cap d'Aran, Benós, Bausen, etc. L'agulla ateny un pendent similar que abans, però hi ha alguns canvis. En sabem veure dos tipus diferents.

1. El punt d'inflexió és més a prop del centre de la torre (amb molta pendent per sota del punt) tal i com passa a Betren, Casau, i Benós.

2. El punt d'inflexió es pot trobar com abans (fase B) o més entrat cap endins (opció 1 fase C), però el grau d'inclinació de la teulada per sota del punt és molt menor. Així trobem Garòs (punt d'inflexió encara molt enfora i agulla enorme; és del 1758, però segurament imitant l'anterior), Cap d'Aran, Bausen, Gessa, etc.

Cal aturar-se una mica en el cas de Garòs, ja que pot ser l'únic exemple del qual podem donar una data bastant fiable (1758), per ser un dels més grans de tota la vall, amb bigues que molt bé podrien rondar els 12 metres de llarg i per tenir un aspecte realment amenaçador des de la carretera que puja *entà naut*. L'anècdota que explica com va malmetre's per l'ona expansiva d'un allau resulta prou interessant.

D) Entrat el segle XVIII, hi trobem varietat, però, generalment l'agulla s'ha fet un xic més estreta (no gaire més i, en tot cas, mai tant com al Pallars). Són els casos que veiem a Bossòst, Casarilh, Begós, Montcorbau (abans de la reforma moderna), Betlan, Es Bòrdes i Vila (seguint l'ordre de mida o d'alçada de l'agulla, en sentit decreixent; aquests dos darrers amb l'agulla ja molt minvada pel que fa també a l'amplada de base).

E) Paral·lelament, a comptar de la segona meitat del segle XVIII, hi ha el model de les torres octagonals. L'exemplar més antic, Aubèrt, té el ràfec per sota el punt d'inflexió molt curt i molt inclinat. Els següents casos, Bagergue i Montgarri (1763 i ca 1770-1810), ja tenen més el caire de la fase B. Al d'Arró li passa el mateix que a Es Bòrdes i Vila, assemblant-se ja molt al model pallarès més usual.

F) A partir del segle XIX, les agulles es reformen, però no se'n creen de noves. Els campanars deixen de ser un element fortificat i les cobertes de grans dimensions perden aquelles simbologies i utilitats de les quals parlàvem més amunt. El cas més clar d'aquest fenomen és el del campanar d'Arres. Pel que fa a la coberta de Santa Eulària d'Arròs ja és un altre tema. Caldria discutir primer si en origen hauria dut pinacle o no ja que l'aspecte de l'armadura de coberta ens fa plantejar certs dubtes. A la qüestió de si mai tingué pinacle hem de respondre que creiem que no, almenys des d'abans de 1906, data en la qual Juli Soler i Santaló ja el descriu sense agulla. Ara bé, a la qüestió de si aquesta estava prevista, hem de respondre afirmativament, ja que la part horitzontal de la coberta conté un nombre de tirants massa considerable per sostenir tan poca inclinació de teulat i bigues tan discretes. Malgrat això, cal tenir present que l'arquitectura de principis del XIX ja no es prestava tant com abans a fer aquestes agulles⁴⁷.

Volem remarcar que sovint les torres araneses tenen una planta un xic rectangular i, com que la planta de l'agulla sempre és un octàgon regular, la mida de les cantonades del pinacle per sota del punt d'inflexió pot variar, diferint, també, la percepció que ens ha fet classificar-los, segons el costat pel qual es mirin. Això és molt clar a Begós, i pot ser el desencadenant de la forma del de Vilac que, com ja hem comentat, pel fet que la torre tenia una planta de 6 x 5 metres, obligà a fer l'octàgon de l'agulla a mida del costat petit del rectangle, sobrant molta teulada pels costats amples. La coberta del campanar de Vilac ha de ser bastant antiga, malgrat que tingui aquesta agulla més xica del que seria normal abans del segle XVIII.

Unes variants d'agulla molt interessants són les que veiem a les cobertes de Cap d'Aran, Benós, Begós i Es Bòrdes. Tots han de ser tardans, de mitjan de segle XVIII en endavant (Es Bòrdes cap a 1805-10), i presenten el pinacle girat 22,5°

47. És una excepció la famosa *casa deth Senhor* d'Arròs, on, mitjançant els pinacles que coronen les torretes, es vol ostentar riquesa de manera explícita i on, a més, en certa manera, ja s'entreveu un punt de romanticisme constructiu.

respecte l'ortogonalitat de la teulada quadrada, de manera que els vèrtexs de l'octàgon es corresponen amb els costats del quadrangle del voladís de la teulada.

També mereix un comentari especial el bellíssim pinacle rococó d'Unha (1775?). Es tracta d'un cas únic a la Val d'Aran; només li hem trobat un parió a la zona occitana de Coserans, al poble de Caumont⁴⁸. N'hem parlat en tractar de la torre d'Unha; només afegirem que, a la part baixa de les bigues que formarien normalment les arestes del con de l'agulla d'un típic pinacle aranès, s'hi ha incorporat a sobre una peça

corba que és la que dóna al costellam de l'estructura la forma tan bonica que recorda als bulbs dels campanars del centre d'Europa.

Per acabar, serà bo de comentar que les dues agulles pallareses abans mencionades (Isavarre i Esterri de Cardós) podrien incloure's a la fase D que acabem de descriure, recordant molt als de Casarilh i Montcorbau (pel que fa a aquest darrer, parlem sempre del teulat d'abans de la reforma).

III. LES CAM PA NES A LA VAL D'A RAN

1. INTRODUCCIÓ I BREUS NOTES HISTÒRIQUES

Entre els instruments de música més antics que té la humanitat cal comptar-hi sens dubte la campana. De totes mides, formes i materials, utilitzacions i significacions, ha estat coneguda en un ample ventall geogràfic i per moltes cultures diferents. Si un instrument –seguint al musicòleg Curt Sachs– és més antic com més escampat es troba, aquí no podem anar més enrere en el temps. Des de fa mil·lennis que l'home fabrica aquest estri, entès com un model –global a tot el món– de copa buida que és posada en vibració per mitjà d'un cop que la fa sonar.

Els inicis són, doncs, remots. Es parla del primer o segon mil·lenni abans de Crist, i de llocs com la Xina, l'Egipte o l'Índia.

Els xinesos van establir jocs de campanes ordenades segons una determinada escala musical, i se n'han trobat de força antigues a Egipte, Síria, Creta, Grècia, Roma i l'extrem Orient.

El significat d'origen degué ésser molt variat. A l'Orient llunyà la seva funció sembla solemne: guiar els morts, exorcitzar o purificar del mal, identificar la volta celestial, etc.

També s'utilitzaria en contextos profans. Se sap, malgrat tot, que la mitologia grega usava el dringar de les campanes durant els sacrificis i que això centralitzava alguns moments dels rituals.

A Roma encara es diversificà més el seu ús; entre altres coses, l'instrument servia per cridar els criats, obrir els mercats, avisava de l'hora del bany o dels àpats, informava del pas d'un condemnat durant el seu càstig, etc. En tenim alguna de molt interessant al Museu Arqueològic de Tarragona, de petites dimensions i sens dubte d'ús litúrgic o cultural⁴⁹. El toc de les campanes començava a regir una part dels actes de la vida pública o privada dels homes. De fet, l'epístola de Sant Pau als Corintis ja menciona *el címbal que sona*, havent-se traduït ja sempre per “campana” el mot *címbal*⁵⁰.

Amb tot, un cop donada la llibertat de culte per Constantí (Edicte de Milà el 313), i més encara amb l'Edicte de Teodosi (Tessalònica, el 380) en què es reconeixia com a fe vertadera la que proclamava el papa Damas, la creació d'aquests *cymbala* no fou sinó gradual. Fins i tot en alguns monestirs primitius –com els de St. Pacomi– es convocava els monjos amb trompetes, a l'usança de l'Antic Testament. Passats els anys, es féu necessari de crear grans campanes, per tal d'arribar a tot el poble i poder-lo avisar de les funcions litúrgiques⁵¹.

Sant Paulí (+ 431), bisbe que fou de la ciutat de Nola (Itàlia), és qui sembla que introduí la campana en els àmbits de l'església. Nola és una ciutat de la regió italiana de la Campània, cèlebre per a la fabricació d'artístics objectes de metall, cosa que aviat explica el nom que es donà amb

48. Fou la Sra. Elisa Ros qui ens donà notícia d'aquest pinacle just a l'altra banda de les muntanyes.

49. Vegeu-la al Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona, MNAT, núm d'inventari 2863.

50. Primera carta de Pau als Corintis. 1C, 13:1.

51. Díaz i Carbonell, Romuald: *Benedicció de la campana*. Igualada: Nicolau Poncell, 1947.

els anys al metàl·lic instrument, que durant el període alt-medieval també s'anomenà *nola*, *clocca*, *campana*, *signum*...⁵²

Un testimoni important és el del diaca *Ferrandus de Cartago* que el 515, en una carta del 515 a *Eugipius*, abat d'un monestir prop de Nàpols, esmenta una campana com a "costum santíssim que han instituit els monjos". Per tant, segons aquest escrit, la campana estaria en ús a la Itàlia meridional i, donat que s'esmenta com un costum, podria datar versemblantment del segle V.⁵³

A partir del segle VI sembla que les campanes es trobaven difoses com a instrument de la cristiandat per tot Itàlia, França, Hispània, Irlanda i Alemanya.

El papa Sabinià aprovà oficialment el 604 l'ús de les campanes i ordenà que es toquessin.

També hem de parar-nos un moment davant un text fonamental: la *Regula Sancti Benedicti* o Regla dels Monjos de Sant Benet, de l'any 529. Al capítol XLVII estableix una disposició que, sense esmentar-les, segurament ha d'afectar a les campanes:

XLVII. El senyal que s'ha de fer per a l'hora de l'ofici diví Que estigui a càrrec de l'abat, tant de dia com de nit, de fer el senyal per a l'hora de l'ofici diví, de fer-lo ell mateix o que encomani aquesta missió a un germà prou zelós perquè tot es faci a les hores corresponents.

*Els salms i les antífones, que els recitin després (...) de manera que s'edifiquin els oients. I s'ha de fer amb humilitat, amb gravetat i amb respecte, i aquell a qui ho encarregui l'abat.*⁵⁴

Amb aquest text queda manifesta la importància que es donava a fer les coses quan tocava, al moment precís. Si l'abat no toca els senyals (*signum*=campana) ha de fer-ho algú altre directament designat per ell.

Un successor del papa Sabinià, Esteve II (752-57), féu edificar un campanar a la basílica de St. Pere de Roma i donà tres campanes.⁵⁵ Això seria un punt important, perquè el reconeixement oficial permetria la difusió amb molta més facilitat i rapidesa: sembla que pel segle IX les campanes eren un instrument usual a moltes esglésies de Suïssa, Alemanya, Itàlia, Anglaterra, França, Península Ibèrica, etc.

És en aquesta època (segles VII i VIII) quan es fan els primeres torres-campanars, potser com unes construccions que a vegades serveixen principalment per contenir les escales de cargol que permeten accedir a les parts altes de l'edifici del temple. D'altres –els més famosos– són els de Ravenna, ciutat del nord d'Itàlia on les basíliques de *San Apolinare* mostren robustes torres circulars que no tenen altra funció que la de campanars. Al cap de poc temps, no hi haurà població o nucli habitat que no vulgui enorgullir-se de la peculiaritat arquitectònica, visual i sonora de la seva torre.

Durant l'època carolíngia es va fer la difusió definitiva dels bronzes i Alcuí de York, el gran savi de la cort de Carlemany, parla de les ciutats "sonants" de Colònia, Avinyó, Troyes, etc.⁵⁶ Encara que existeixen molt poques campanes d'aquest període, en tenim algunes. No són de grans dimensions, però se sap amb seguretat que fins al segle XI era inusual que una campana passés d'un determinat pes i mides. A finals del segle X, una campana extraordinàriament gran feia uns 900 quilograms de pes.

Durant els segles XII i XIII la campana es va perfilant, abandonant la forma d'eixam o didal –a vegades exageradament ampla– per agafar la forma d'una copa amb l'obertura expandida cap enfora. Aquesta figura es consolida amb bastant rotunditat al segle XIV. A Catalunya, podem dir que totes les campanes medievals conegudes ja tenen aquesta configuració moderna, encara que no van més enrere de cap a 1250.

2. PARTS D'UNA CAMPANA I MANERES DE SONAR-LA

La campana apta per a sonar està formada per tres parts bàsiques:

Vas de la campana (o campana pròpiament dita): és la copa de bronze, fabricada per fosa, que es penja invertida (mirant amb la boca cap avall) per tal que sigui colpejada i pugui sonar i ressonar per la vibració prolongada de la mateixa. El

gruix d'aquest vas varia al llarg de la seva alçada: el punt on més augmenta és a la falda o part baixa, on hi ha la zona de percussió per fer-la sonar. A la part alta hi ha la *corona*, unes nanses que formen part del vas i que serveixen per a sostenir-la sense impedir que pugui vibrar lliurement. El vas de la campana pot ser amb nansa simple –tipus que anomenem *esquella* per trobar-lo a les peces petites, de fins a uns 60cm

52. Vegeu per tota aquesta introducció històrica la tessina inèdita de Nuñez Peñafior, Marlem: *El simbolismo del toque de las campanas y sus mecanismos de reconocimiento en dos contextos de enunciación cotidianos: rural/urbano* llegida a la *Universidad Autónoma del Estado de México* el 1999. Es troba penjada (encara que de manera un xic rudimentària) a www.campaners.com, web dels Campaners de la Catedral de València, amb una gran quantitat d'informació. També és molt interessant el text de Xavier Orriols sobre l'antropologia de les campanes dins el llibre Dalmau, Delfí i Orriols, Xavier: *Per l'escala secreta. Campanars i campanes a les valls d'Àneu*. Esterrí d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2001.

53. Díaz i Carbonell, Romuald, op. cit.

54. *Regla de Sant Benet*. Amb pròleg i glosses per a una relectura de l'abat Cassià M. Just. Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1996 (1981), pàg. 100.

55. Vegeu Díaz i Carbonell, Romuald, op. cit. i Nuñez Peñafior, Marlem, op. cit.

56. Nuñez Peñafior, Marlem, op. cit.

de boca— o amb la corona de sis braços (o algunes vegades, poques, quatre), configuració que correspon autènticament a la campana o *seny*.

Per poder parlar després de la decoració i textos que porten les campanes, hem de definir prèviament les parts o zones del vas que són susceptibles de portar aquests continguts. En principi (i de dalt a baix), sota la corona, abans que el vas caigui, hi tenim l'*espatlla*. Just després de tombar cap avall hi ha la *part superior* del vas; un xic més avall al flanc trobem el *terç*. Després ve el *mig* i, finalment, prop de la base, el *peu*. Si alguna cosa queda entremig de les dues zones, parlem del *mig peu*. Per sota de l'anella de percussió, hi ha la *falda*, acabant la campana amb el *tall*.

Batall: peça de ferro forjat que es penja dins el vas per tal que el pugui percutir interiorment. Té una forma de canya allargada amb una protuberància en forma de pera a la part baixa, que és el punt que incideix sobre la part més gruixuda del vas de la campana. La raó del material amb el qual està fet és que es desgasta més que el bronze. Així no malmet tant el vas de la campana i és substituït quan cal. També és així perquè el ferro dolç és el material que permet obtenir una sonoritat més vellutada i noble. El batall es troba lligat a la campana per una brida de cuir molt ben nusada (i molt sovint, substituïda per un cordill que dona moltes voltes a l'entorn dels ganxos del batall per tal d'assegurar-ne la correcta subjecció) a una anella o argolla —la *batallera*— que penja de la volta interior del vas. Entre les nanses o ganxos del batall i l'argolla batallera hi solia haver —en queden molt pocs— una peça o llistonet de fusta, subjectat pel mateix lligam que aguanta el batall: es tracta del *soquet*.⁵⁷ Els soquets són molt importants perquè permeten donar al batall la llargada justa per tal que colpegi el punt precís del vas per obtenir un so òptim. També serveixen d'aïllant o amortidor de vibracions entre el batall i el vas de bronze de la campana, evitant que el batall no es trenqui i caigui daltabaix, fet freqüent i molt perillós si tenim en compte la notable alçada a la qual solen trobar-se les campanes.

Jou: anomenat també truja o tremuja, és el travesser, de fusta o metall, que la sosté. Porta uns tirants collats de manera més o menys rudimentària que lliguen tots i cada un dels components que el formen; sovint aguanten també la campana. El jou pot ser més o menys gran. Si porta més peces de fusta afegides al damunt —lligades entre elles pels mateixos tirants— es parla també de capçal, melena o contrapès, termes tots ells aplicats a les peces que queden per sobre el jou. Sovint aquest contrapès pot incorporar una pedra o peces de metall. També porta encastats a l'extrem dels braços uns eixos metàl·lics que fan que el conjunt pugui girar encara que estigui fixat a la paret o a un suport. Els jous més primitius no portaven contrapès i consistien sovint només en el travesser o jou pròpiament dit i un petit capçal per donar un mínim recorregut als tensors que sostenen el

vas. És important que la campana pengi sencera per sota d'aquest braç del jou, ja que en oscil·lar-la, el recorregut de la copa de bronze tindrà un radi d'abast més gran i la campana sonarà més. Malgrat aquesta consideració, alguns jous tradicionals dels més recents (inicis de segle XX) incorporen un petit queixal per inserir-hi part de les nanses; això només facilita el gir de la campana a qui la toca. Més problemàtic ha estat el fet d'introduir els jous metàl·lics, que es rovellen, poden experimentar fatiga de materials i sovint incorporen formes en U invertida, que apropen l'eix de rotació de la campana al seu centre de gravetat. Aleshores la campana es mou amb molta facilitat però no descriu el mateix recorregut: es feia en motiu dels primers motors de volteig continuat. El més important, però, és que el so no és tan dolç ni tan vellutat i responen a uns models industrials i seriats, trencant amb una estètica de fa molt temps. A més, el jou de fusta aïlla molt més les parets de la torre de les vibracions de les campanes.

Cada una d'aquestes parts té multitud de components distints, que anirem mencionant al llarg d'aquest treball.

La campana es pot fer sonar de diverses maneres. Profundament arrelada a la vida tradicional dels pobles, a la campana se li ha exprimit la veu de moltes maneres i tipologies diferents de toc. En principi, l'evolució dels tocs ha seguit una evolució encaminada a millorar la qualitat de la veu que dona l'instrument. No sempre ha estat un objectiu, ni sempre s'ha aconseguit. Naturalment, la perícia i habilitat dels muntadors o instal·ladors hi jugava un paper importantíssim.

En primer lloc, la campana pot restar totalment immòbil. Aleshores podem colpejar-la exteriorment amb un mall o maça de ferro. També existeixen martells moderns de bronze, però els desaconsellem. Si ja utilitzem alguns dels elements propis de la campana, podem moure el batall fins que colpegi el vas i el faci sonar. Això és *fer batallades*. Si es fa amb més d'una campana o es fa molt de pressa, es parla de *repicar* o fer un *repic*.

Si posem la campana en moviment, aleshores el batall haurà d'estar lliure de cordes i podrem *ventar* o balancejar la campana a mitja volta (a menys de 180 graus). Si la fem pujar fins a la vertical, mirant amunt, estarem en possibilitat d'*assentar-la*, *posar-la a seure* (deixar-la parada cap per amunt). Això no implica que la campana voltegi, si aquesta se'n torna per on ha vingut. Si un cop el vas ha arribat a dalt no s'hi para, sinó que continua amb el moviment sense aturar-se, estarà *voltejant*, *bongant*, *bandejant* o *banduint* (terme aranès). Quan realitza això ja és més difícil de controlar-la i d'aturar-la quan hom vulgui. Normalment, quan es venta una campana es fa amb una *ballesta*, palanca o grua, a la qual hom lliga la corda que acciona la campana. Si és molt gran pot haver-hi més cordes i dues palanques.

57. A Catalunya aquest senzill giny es troba pràcticament perdut, fins i tot en la memòria campanera; per contra a València és prou conegut amb el nom de "soquet"

Si volteja, pot *entrar per dalt* o *per baix*, segons el sentit de rotació. Normalment, a l'Aran entraven per dalt a la sala de campanes. I, malgrat que antigament havien de tenir palanca,

durant els darrers temps ja no solien tenir ballesta, sinó que es movien amb les mans, empenyent el capçal i, algunes vegades, la mateixa campana.

3. QÜESTIONS ACÚSTIQUES

Una campana emet moltes notes diferents (es poden arribar a analitzar fins a deu o dotze notes, anomenades *parcials*), però les més importants⁵⁸ són cinc:

-*Octava superior*: molt important perquè és la que afecta més a la percepció musical. Sol vibrar molt a prop de l'anella de percussió del batall.

-*Prima*: un harmònic molt a prop del so real, que vibra a la zona superior del vas.

-*Tercera menor*: una de les particularitats de les campanes occidentals, encara que algunes vegades sigui major (en alguna campana primitiva, o en les més modernes). Vibra just per sobre de l'anella de percussió.

-*Quinta*: harmònic que sona a la part central, el flanc. No és de les més audibles, però influeix en el caràcter general del so.

-*Octava inferior*: anomenada també "hum", és la que vibra en una zona lleugerament per sota de la quinta i sona una octava per sota de la prima. A vegades no coincideix amb una octava, sinó que és una novena menor, una setena, o fins i tot una sexta, per la qual cosa seria millor parlar de "to inferior".

A més tenim un so molt important:

-*Nominal* (so d'atac): és la resultant de l'efecte psicoacústic en el nostre cervell causat per la suma de totes les diferents

notes de la campana. Sol venir molt condicionada per l'octava superior.

Aquestes notes poden estar més o menys afinades respecte el que seria l'entonació exacta. El grau d'ajustament al cànon "ideal" –que no millor– es pot mesurar amb uns diapasons de precisió que existeixen amb aquest fi, per tal de traçar un mínim "retrat" o descripció del so (i personalitat sonora) de cada campana. El diapasó pot variar la seva afinació segons una escala de 1/16 de semitò. Quan es colpeja el diapasó i es posa en contacte amb la campana, li ha de provocar la vibració. Si no es dona aquest fet, cal modificar l'afinació del diapasó fins a aconseguir-ho, per tal de saber quina desviació per sobre (+) o per sota (-) presenta cada una d'aquestes cinc notes principals respecte d'aquest "ideal" que estipula la nostra cultura musical occidental. Això no vol dir que una campana ben afinada ja tingui garantit un so meravellós, o que una campana que no s'ajusti a aquest cànon soni malament. Sí que és cert, però, que un bon fonedor sol tenir en compte aquests sons i va modificant els perfils de les seves campanes empíricament –o teòricament, amb regla i compàs si és realment instruït en l'ofici de fondre aquests vasos– per tal que les peces que produeix compleixin o s'apropin a complir aquests ideals. Quan un mestre produeix peces que s'ajusten al model descrit, parlem d'un fonedor que compleix o s'ajusta als preceptes acadèmics. Aquest model de so de campanes estava ben establert al segle XV, encara que algunes campanes anteriors ja mostren indicis de complir-lo. A l'Aran el compleixen poques peces antigues, perquè predominen els fonedors tradicionals i de poca volada artística i musical, sense que això els tregui ni mica de valor o d'interès.

4. LA FABRICACIÓ D'UNA CAMPANA

A continuació, tractarem el procés de fosa. Aquest ha romàs invariable pràcticament des de fa nou o deu segles, perquè els materials són pràcticament els mateixos. L'única matèria que s'estalvia actualment és la cera amb la qual es feia la falsa campana i que, un cop eliminada amb calor, seria substituïda pel bronze. Avui dia es fa amb materials argilosos sense el problema que quedin adherits al motlle.

La tècnica de construcció és, doncs, ancestral i probablement d'origen germànic. Només cal veure la qualitat de fosa de

les portes o arrambadors de la capella palatina d'Aquisgrà (cap al 790-810), les portes de Hildesheim (1015), etc. Evidentment, les tècniques de fosa del bronze eren conegudes des d'antic, però els carolingis recolliren de ben segur els vestigis i rudiments de l'antic ofici per tal de retornar l'esplendor perduda a dites empreses, transmetent aquest saber als primers fonedors de campanes amb finalitats d'anunci o de crida a les celebracions religioses que produïrien gran quantitat d'exemplars.

58. Vegeu per a les qüestions acústiques de les campanes occidentals els diferents estudis que apareixen en els següents volums miscel·lanis: AA.VV.: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Dos vols., sota la direcció de Kurt Kramer. Karlsruhe, Badenia Verlag, 1986-97. AA.VV.: *Frankfurter Glockenbuch*. Sota la direcció de Konrad Bund. Frankfurt am Main: Verlag Waldemar Kramer, 1986.

La campana és un idiòfon d'entretoc⁵⁹ que tot ell vibra en ser colpejat. El material és, doncs, el bronze. El millor se sap que conté aproximadament un 78% de coure i un 22% d'estany. Amb tot, els percentatges de l'aliatge poden variar fins a 75-25 (una quarta part d'estany) o 80-20 (una cinquena part). Durant la fosa, hi ha pèrdua de metall per minva en la combustió. A més, es perd més estany que coure, a causa de la diferent temperatura de fusió de cadascun dels components de l'aliatge. Per tant, cal afegir estany per tal de no perdre el punt exacte de proporció, si es vol obtenir un bon so final.

Hi ha la tradició oral de creure que la campana sona més bé quan hom hi afegeix un xic d'or o de plata en el moment de la fosa. Això és totalment fals. Si de cas, hom podia sentir la necessitat de participar en la fosa llançant al gresol ple de metall fos algun objecte personal o valuós, com un anell o una moneda, pel ritus de permanència i eternitat que la campana prenia davant la comunitat, alhora que potser per esdevenir un xic consubstancial a un estri que ben aviat es consagraria com a sagrat –a més de ser pretesament una evocació de l'eternitat– per ser la veu de l'església, però no pel fet de pretendre amb aquest gest una millor sonoritat, com molt bé han fet constar alguns experts⁶⁰. Sí que sembla ser que els fonadors demanaven aquests metalls, però dubtem seriosament que fos per altra cosa que per enriquir-se. Potser aconseguien extreure el metall fos per algun conducte de la fornal o que restés entre les escòries de la fosa. En cap anàlisi metal·logràfic realitzat s'ha trobat mai més que traces de metall noble. És cert que els fonadors tenien interès en especificar de manera clara als contractes que es quedarien amb les escòries. Actualment es sap que alguns fonadors incorporen petites traces de níquel al material campaner.

El procés de fosa d'una campana es realitza definint quin serà el perfil que tindrà la seva copa i quin gruix tindrà al llarg de tota l'alçada del vas. Aleshores es crea un motlle en fang del que és l'interior del vas (amb un torn): s'anomena el "mascle". L'ànima del mascle és de maons, per no gastar tanta argila, i porta estopa per tal que no s'esquerdi en assecar-se. Després, a sobre el mascle s'hi fa el que serà la campana, però emprant qualsevol matèria eliminable, abans cera i avui argila: és el que s'anomena la "falsa campana", que ha d'estar molt ben acabada, ja que les seves irregularitats les trobarem paleses al bronze. Aquesta "falsa campana" es torneja sobre el mascle, per la part que hi toca i per la part de l'exterior del vas, amb una plantilla que gira a l'entorn d'un eix, clavat al centre del mascle. Les plantilles són una per la cara interior del futur vas de bronze (perfil interior) i una altra pel costat que esdevindrà la cara externa

de la campana (perfil exterior). Tot seguit (i això encara es fa avui en dia amb cera) s'hi posen a sobre les decoracions, lletres i gravats. Aleshores es tapen amb un fang molt fi aplicat a pinzell (per no moure-les de lloc i que deixin una empremta fina i nítida) i a sobre (acabaran formant una sola peça) s'hi fa el motlle exterior o mantell, que porta palla i fems. Aquests materials es cremaran en assecar-se el motlle i es convertiran en un sistema porós capaç de permetre la sortida de gasos⁶¹. Després de lligar-ho amb filferro, perquè quedi ben emmotllat, es deixa assecar i es cou tot. S'enterra a la fosa i es deixa ben premat per evitar que, amb la futura calor del bronze fos, rebenti el conjunt, perdent-se metall roent amb el conseqüent perill. El fet d'estar premat també evita moviments del motlle, que farien perdre la planta circular a la copa de la campana.

Tot seguit s'aboca el bronze fos –que pot haver necessitat moltes hores per assolir una temperatura aproximada d'uns 1080°C– a través d'un forat deixat a la part alta del motlle. Cal vigilar que la diferència de temperatures no malmeti la fusió. Aleshores es comprova que el motlle està ben ple i sense bombolles d'aire. Després es deixa refredar el més lentament possible (dues setmanes, per exemple). Es desenterra i aixeca el mantell. S'elimina el fang de l'interior i es poleix la campana per sobre. Si sona correctament, s'acaba de polir a fons (operació de "desbarbat", per treure les rebaves que sobresurten) i es comprova que les inscripcions no s'han mogut de lloc i són llegibles⁶².

Aleshores ja està llesta per fer-li un batall de forja i un jou de fusta (a mida de la campana i del campanar) i portar-la cap al lloc de benedicció. Un cop consagrada ja es pot pujar a la torre.

Tot això requereix una instal·lació i un treball previ de muntar i dissenyar els motlles. Segons l'abundant documentació que hi ha a Catalunya podem reconstruir els processos. El cas de la nostra població natal (Igualada) és especialment ric en aquest aspecte documental. En canvi, la Val d'Aran té unes llacunes en relació amb l'arxiu conservat bastant greus, i el poc que es conserva està molt escampat. Per fer aquestes consideracions usarem diversos recursos, especialment els coneixements adquirits per mitjà dels documents d'Igualada i les evidències araneses (dates, comparances de campanes, etc.).

Contràriament al que hom pensa, les matèries primeres se solien trobar a tot arreu. Sovint s'utilitzava una campana vella o trencada, peces de coure velles o fins i tot una quantitat de moneda retirada de circulació. Per tant, les campanes es feien *in situ*. Era més barat que es desplaçés

59. Vegeu Dalmau-Oriols, op. cit.

60. Es tracta del nostre mestre i amic Dr. Francesc Llop i Bayo. Vegeu Llop i Bayo, Francesc i Álvaro, Marc: *Campanas y campaneros. Una introducción al mundo de los campaneros en tierras de Salamanca*. Salamanca, Centro de Cultura tradicional, 1986.

61. Molt interessant resulta observar les restes d'aquests materials a la superfície de campanes com Betlan-2, Casarilh-4, etc.

62. La Val d'Aran és molt rica en campanes mal acabades que delaten el procés de fabricació. A la peça Salardú-1 queda més inscripció oculta pels defectes de fundició que no pas visible. A la campana Betlan-2 es poden apreciar les restes de palla dels fems que van deixar la seva empremta impresa als motlles.

el mestre que no pas la campana feta a casa seva. Així, s'emportava unes quantes eines que no trobaria enlloc, potser un ajudant, una cavalcadura i un carro i, el que era més important, els seus coneixements. Quan arribava a un indret on se l'havia demanat, sovint també era requerit per llocs veïns que decidien contractar els seus serveis tot aprofitant que es trobava allí. Aleshores es redactava un contracte, estipulant la mida del nou címbal, el que posaria cada part i el que es cobraria i quan. Es recollia el metall i la llenya necessaris i es construïa el forn de ceràmica per a escalfar el gresol amb el bronze. Després es dissenyava amb regla i compàs el perfil del vas per dins i per fora (o es copiava el que tenia la campana vella o trencada) i es feia una plantilla per tornejar el motlle de fang i la falsa campana. Fet això, es construïen aquests motlles i un cop secs i cuits es començava a escalfar el forn, amb llenya no resinosa, per no fer tants gasos i evitar les bombolles al metall fos. La resta ja ha estat explicada.

Així, ens trobem davant d'una feina per encàrrec, amb un artesà itinerant i sense taller estable. Es van establir tallers a mitjan segle XVIII, encara que algun fonedor era itinerant encara a principis de segle XX. A la península es devia prolongar molt el fenomen de l'itinerant, tot i que fa de mal dir. Es recorda el cas d'una campana de Garòs⁶³ fosa al poble mateix el 1870; i aquest fonedor –de nom Ballesteros– treballà a l'Aran almenys fins a 1892. És cert que sembla –tot i que no se'n sap gran cosa– que devia ser aragonès, però sempre que ve a la Val d'Aran fa més d'una campana, suposem que per aprofitar la ocasió de ser a lloc. Això ho sabem pel fet que la Val d'Aran (i també la regió pirinenca en general) ha conservat bastant bé les campanes d'abans de la Guerra del 1936⁶⁴. Així tenim l'entorn de campanes bastant íntegre i podem veure quantes en va fer un mateix artesà. A la Vall d'Àneu tampoc se'n va fer caure gairebé cap. A la Seu Vella de Lleida en canvi, es van perdre totes menys les horàries. Aquesta zona pirinenca és, doncs, un model de conservació de les campanes durant la passada Guerra Civil. No sabem ja si les Guerres Carlines donaren problemes similars, encara que podria ser que sí, pel gran nombre de campanes que trobem de la segona meitat del segle XIX; el mateix podem especular de la Guerra del Francès. Anar més enrere en el temps ja és aventurar-se massa en la hipòtesi.

Oposat al fenomen de l'itinerant, hi ha alguns fonadors que produeixen amb una incipient industrialització o, simplement,

prefereixen treballar, si poden, en un taller ubicat en un nucli urbà. Bertrand Escoubet, n'és un exemple, sempre signa “*fondeur à Ramouzens*”⁶⁵ excepte una vegada, que consta que fongué “*EN VILACH*” l'any 1890.⁶⁶

També hi ha el cas d'un indret on hi ha tradició de fondre campanes. És el cas de Tolva, població ribagorçana d'on sortiren en Joan Lasur –actiu a l'Aran el 1762 i el 1796– o Magí Clotet, del qual coneixem tres peces araneses, totes del 1852. Potser només hi havia una foneria o una família de fonadors, de la qual es va anar heretant ofici i eines, variant només el cognom.

Quines podien ser les raons de cridar un mestre fonedor? Doncs el fet de necessitar una campana, sigui perquè se'n volia afegir una, sigui perquè s'havia trencat una peça necessària o perquè hi havia diners per refondre aquella peça trencada feia molts anys o aquella del so de la qual hom no estava satisfet. Avui ens proposem canviar el concepte de campana com a instrument sagrat, per elevar-lo també a document epigràfic i sonor d'una època. Si una campana es trenca, no necessàriament s'ha de refondre, com feien abans, sinó que es pot intentar soldar –existeixen tècniques molt avançades– o bé fer-ne una rèplica, traient-ne motlles; sigui com sigui no podem destruir un document epigràfic anterior a 1800 –per posar una data d'exemple– només perquè ja no sona. El valor del metall ja no és una excusa com abans per a la refosa.

Les campanes es podien trencar per mal ús, per accident, es podien malmetre en guerres o, fins i tot, en la mateixa circumstància d'una contesa bèl·lica, fondre-les per fer-ne bales, canons o metralla. Això últim és el que succeí amb les campanes “segrestades” el 1936 a moltes esglésies catalanes. Encara que sovint es feren malbé només pel fet de constituir objectes sagrats⁶⁷ també hi havia la necessitat d'obtenir metall per fer material de guerra. Quan un militar prenia un lloc podia “segrestar” o requisar les campanes. Els habitants les recuperaven pagant un rescat o bé podien evitar que les despengessin pagant ja d'entrada. D'altra part, podem imaginar el cop d'efecte, altament significatiu que per als revolucionaris anticlericals, que suposava el llançar daltabaix del campanar un pes de metall tan gran i tan ple de simbolisme per a tot el poble, estavellant-lo contra la plaça pública. A més, com han observat José Sánchez⁶⁸ a la vila d'Alcaraz o Xavier Orriols⁶⁹ al poble de Dorve (Pallars Sobirà) despenjar les campanes podia tenir també el significat

63. La coneguda “Juliana” o campana major de Garòs, fosa per Ballesteros el 1870. Mn. Jusèp Amieíl recorda que deien que s'havia fos a la Plaça de Cal, al cap del poble de Garòs. És la campana més gran d'aquest fonedor a l'Aran i la primera que hi féu entre les conservades. Deduïm que hi vingué per fer aquesta peça i que, un cop feta, li seguiren molts altres encàrrecs.

64. Ja veurem com també se'n van destruir, però no gaires.

65. Població francesa del departament de Gers, a la regió de Midi-Pyrénées.

66. Es tracta de la campana Casau-2, que data del 1890. No sabem perquè la féu a Vilac si era per a Casau, però és de les primeres que féu aquest mestre a l'Aran. Potser obrí el taller estable poc temps després.

67. Creiem que és el que majoritàriament passà el 1936. Per exemple, a Lleida o Girona es respectaren les grans campanes de les hores, perquè semblava clar que eren municipals i no capitulars. Al no ser consagrades i tenir una funció diferent, no van ser objecte de desig destructor. I, per les seves grans mesures, elles soles podien aportar tanta quantitat de bronze com totes les litúrgiques juntes. Necessitat de metall o fúria antireligiosa? En tot cas, la destrossa fou general a Catalunya: Igualada, Vic, Solsona, Manresa, Vilafranca, Reus, etc. i una llista tan llarga com vulguem. Una pèrdua d'unes dimensions sense precedents al nostre país.

68. Sánchez Ferrer, José: *Antiguas campanas de torre de la provincia de Albacete*. Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses “Don Juan Manuel” de la Excm. Diputación de Albacete, 2003. Pàg 55

69. Dalmau, Delfí i Orriols, Xavier. Op. cit., pàg. 93.

de tancar definitivament una parròquia o fins i tot d'abandonar un nucli habitat⁷⁰.

Com ja hem dit, la Val d'Aran va ser un lloc on les campanes es preservaren bastant bé de les guerres. No obstant això, sí que sembla que la Guerra Civil del 1936 afectà per complet les campanes de Montcorbau i Mont. També hi degué haver danys considerables a les campanes de Salardú i podria ser que a Arres, a Gausac i, potser, a Vilac s'hagués perdut també alguna campana. Malgrat això, tenint en compte que els campanars de torre aranesos són trenta-tres, es pot considerar que els danys no foren excessivament grans. Al campanar d'Es Bòrdes, l'octubre del 1944, dins del marc de la invasió maqui, hi hagué un tiroteig i dues campanes en sortiren malparades amb impactes de metralla o munició, com encara hom pot comprovar en sengles forats al bronze.

Pel que fa al mal ús, aquest té sobretot relació amb els batalls. La peça es subjecta amb una brida, normalment de cuir, que es lliga a la batallera o argolla que porta la campana a dins, sota la volta del bronze. Sovint, aquesta brida es substitueix per un cordill. Entremig hi pot anar una peça de fusta que ja hem mencionat, el soquet. Si no s'hi col·loca o, al treure'l no es reposa, el batall queda curt i colpeja el vas en un punt massa alt que té un gruix massa prim. El cas contrari és encara pitjor: un batall massa caigut pot provocar danys en molt menys temps. I és que el punt on el batall incideix és clau per a la preservació física de la campana⁷¹.

Enumerades i comentades les causes que comporten el trencament d'una o diverses campanes i també la necessitat de requerir un mestre fonedor, retornem als artesans que les feien. Quan el mestre era avisat que es necessitaven els seus serveis i arribava a lloc, es muntava el taller de campana i es podia aprofitar per fer allí mateix les comandes que poguessin sorgir per a pobles veïns. El que sembla que es pot garantir és que si un fonedor ve a l'Aran un any concret, totes les peces que trobarem fetes aquell mateix any van ser foses en un mateix forn, sigui en un poble o en un altre. En un cas de 1892 –molt similar al mencionat de Garòs del 1870– que afecta a Montgarri, Cap d'Aran, Garòs i Arties⁷², com que la campana important i més gran és la de Cap d'Aran, deduïm que les que apareixen datades el mateix any pel mateix mestre foren fetes a Cap d'Aran i portades en carro als seus llocs de destí. Certament, és també possible

que es fessin en un lloc “neutral” o intermedi, però això dificulta l'allotjament i la manutenció del mestre⁷³.

Un altre cas molt representatiu és el de “*Les Dubois fondeurs Lorrains*” que apareixen documentats en l'epigrafia en dues peces molt petites, d'Unha i Arròs⁷⁴. Segurament es tracta de dos germans, o un pare i un fill, potser oncle i nebot, de la regió de la Lorena, al nord-est de França. Al principi no enteníem perquè vingueren de tant lluny uns fonadors, quan per aquelles dates a l'Aran hi havia treballat un fonedor que quan volia era excel·lent: Agustí Cel de Llimiana, autor de la celebèrrima *Miquèla* de Vielha (1799). Descobrirem que cap campana de Cel anava datada més enllà del 1814 i, per tant, potser és que va morir o deixar de circular per la zona abans del 1817. Però això no justificava, el fet de cridar uns mestres de l'altra banda de França per fer dues esquelles. Tot va quedar aclarit quan vam visitar la catedral de Comenge. Allí, el mateix 1817, els Dubois refonien la Maria, la campana gran, d'uns 1650 kg i 1,36m de boca. Una peça així no la fa qualsevol (encara que Cel, com va demostrar amb la Miquèla, de 1,33m i uns 1600 kg, en sabia prou). L'encàrrec de la catedral de Comenge sí que justifica la vinguda de tan lluny, sense descartar però que potser per altres encàrrecs o per qualsevol altre motiu ells estiguessin ja a prop de la regió⁷⁵.

Abans de muntar el taller s'havien d'establir els pactes, calia fer un contracte. Els contractes en forma documental són força corrents a Catalunya, sobretot si l'església és important i se'n conserva l'arxiu. En aquest sentit Cervera o Igualada són poblacions privilegiades. Tenim notícia documental de gairebé totes les campanes que s'han fos a les esglésies respectives, almenys des del segle XV. En el cas de la Val d'Aran, els fons notariais que es conserven a l'Arxiu Històric són pocs i tardans, però caldria buidar-los de manera sistemàtica. En parlar dels fonadors donarem un seguit de dades relatives a Vielha, potser l'únic cas que en aquest aspecte pot –de moment, insistim– realitzar una aportació significativa al territori d'Aran.

Un cop feta la campana, calia pujar-la i deixar-la apta per a sonar. Creiem que eren els mateixos mestres, amb l'ajut de gent del país –un mestre d'obres, un fuster, etc.– els encarregats de fer-ne la instal·lació dalt la torre. La documentació sobre l'assentament dels bronzes a la torre és, però, encara més escassa.

70. És el que passà a Dorve. El poble és ben deshabitat i el campanar en mal estat; no ostant això, els antics veïns, molts d'ells residents a La Guingueta d'Àneu, no varen voler portar-hi les campanes, ja que hagués significat per ells l'abandó total i definitiu del lloc.

71. A la Val d'Aran hi ha una enorme quantitat de campanes esquerdades. Caldria fer una campanya de restauració bastant gran, per tal de recuperar la veu dels nostres campanars.

72. Es tracta de les campanes Montgarri-3, Garòs-2, Cap d'Aran-1 i Arties-5. La més gran és la de Cap d'Aran, d'uns 600 o 650 kg de pes. Les altres són menys importants, especialment la de Montgarri que és molt menuda. L'única que deu pesar una mica és la de Garòs, d'uns 300 kg, però es pot dur perfectament en un carro i, a més, el camí de Cap d'Aran a Garòs fa baixada.

73. Una opció a considerar és que el forn es malmeti poc en desmuntar-lo (són rajoles i fang i fems) i, si convé molt, es porti a trossos al lloc desitjat; però això ja és molt complicat i rebuscat, perquè no es pot desmuntar el forn fins que la campana ha estat descoberta i veu aprovada la seva qualitat, de manera que la refosa no sigui necessària.

74. Campanes Arròs-4 i Unha-3, del 1817, amb un diàmetre d'entre 42 i 47,5 cm.

75. Malgrat el que diem, un fonedor ens ha assegurat que és més complex fer una campana gran que xica, però també és més difícil que la xica surti bona. Una campana gran demana un equip i més organització; una de xica veu com el metall es refreda més ràpidament i, per tant, aquest ha d'emmotllar-se bé i de pressa, essent l'aliatge més difícil d'equilibrar.

5. DECORACIONS I EPIGRAFIA QUE PORTEN LES CAMPANES

Per parlar de la decoració i textos que porten les campanes, hem de tenir en compte les zones que han estat definides en tractar les parts que constitueixen una campana. Això serà imprescindible per poder interpretar qualsevol informació que es doni sobre el lloc on es troba una o altra inscripció, el relleu decoratiu o gravat que porti la campana. Normalment les inscripcions es troben, sobretot, a la part superior i al peu. Els gravats poden estar als mateixos punts, però també al terç i mig peu. Naturalment, hom pot posar el text i la imatge que vulgui a qualsevol punt del vas, però citem aquests punts com els més habituals.

Es pot considerar que a Catalunya les lletres de les inscripcions de campanes són sempre majúscules o capitals, excepte per a les campanes gòtiques dels segles XV-XVI, en què es posen lletres minúscules –cosa que passa a gairebé totes les epigrafies del període–. Si anem més enrere, cap al segle XIV o la primera meitat del XV, tornem a trobar les majúscules, amb una important influència uncial. Aquesta lletra majúscula podem trobar-la encara a Castella en peces de la primera meitat del segle XVI⁷⁶, però no pas a Catalunya, on la tendència s'acabà vers la primera meitat del segle XV⁷⁷.

Durant els primers temps les campanes portaven unes inscripcions tipificades, normalment al·ludint a la intenció de la seva donació. Les més primitives arribaren a portar un alfabet, fent referència al doble alfabet (en caràcters grecs i llatins) que en forma de creu s'escriu quan es consagra una església. Així, des del començament es fa palès el caràcter sagrat que, per mitjà de la consagració –valgui la redundància, hom imprimia a la campana des del moment en què era fosa i beneïda.

Tot seguit arriben les frases més habituals; en donem una cronologia aproximada, perquè podem trobar exemples anteriors –i sobretot també posteriors, sigui perquè beuen de la tradició antiga o perquè fan la campana nova exactament amb la mateixa inscripció que la vella (a la qual substitueix), text que a vegades ni s'entén–. Resenyem aquelles més populars a Catalunya, de les quals una campana pot copiar-ne només un tros, o viceversa, unes de les quals completes:

1. *Mentem sanctam spontaneum honorem deo et patrie liberationem* (*Amb intenció santa i espontània sono per honor de déu i alliberament de la pàtria*). Fragment de l'epitafi de la tomba de Santa Àgata, suposadament deixat damunt de la sepultura per un àngel; es canta com a antifona a les segones vespres de la festa de la santa; per a campanes consagrades a alertar de focs⁷⁸.

2. *Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus uentris tui, Ihesus. Sancta Maria, mater Dei, ora pro nobis peccatoribus, nunc et in hora mortis nostrae, amen.* (*Et saludo Maria, plena de gràcia, el Senyor és amb tu, beneïda ets entre les dones i beneït el fruit del teu ventre, Jesús. Santa Maria, Mare de Déu, prega per nosaltres, pecadors, ara i en l'hora de la nostra mort, Així sigui.*) Campanes per a l'avís d'oració.

3. *Te Deum laudamus: Te Dominum confitemur. Te aeternum patrem, omnis terra veneratur* (*A tu, oh Déu, et lloem. A tu, Senyor, et reconeixem. A tu, etern Pare, et venera tota la creació*). Començament o *Incipit* d'un antic himne, atribuït segons la font a St. Ambròs o a St. Agustí, molt repetit al llarg de la litúrgia de les hores.

4. *Christus rex veni cum pace / venit in pace* (*Crist Rei veniu en pau / vingué en pau*).

5. *Deus homo factus est, et habitabit in nobis* (*Déu es féu home, i habità entre nosaltres*). Fragment de l'oració de l'Àngelus.

6. *Christus vincit, christus regnat, christus imperat; christus ab omni malo nos defendat* (*Crist venç, Crist regna, Crist impera, Crist ens defensi de tot mal*).

7. *Vox mea cunctorum sit terror demoniorum* (*Que la meua veu sigui el terror dels diables*).

8. *Laudate dominum in cimbali bene sonantibus; laudate eum in cimbali iubilationis; omnis spiritus laudet dominum* (*Lloeu a Déu amb címbals ressonants; lloeu-lo amb címbals de joia; tot el que respira lloï al Senyor*). Salm 150.

9. *Laudo deum verum, populum voco, congreco clerum, nimbum fugo, mortuos (o defunctos) ploro, festa decoro* (*Alabo el Déu vertader, crido el poble, congreco els clergues, foragito els núvols, ploro els morts, orno les festes*). Fragment d'uns hexàmetres de Johannes Gerson, important tractadista medieval, al seu tractat *De Canticis*, i sembla que apareix abans, a les Glosses al *Corpus Iuris Civilis* de l'emperador Justinià.

10. *Ecce crucem Domini, fugite partes adversas* (*Heus aquí la creu del senyor, fugiu parts adverses*).

11. *Vincit leo de tribu iuda, radix david, alleluya* (*Vencé el lleó de la tribu de Judà, de la nissaga de David, Alabeu a Déu*).

76. Per exemple la campana de les hores (*Zarabombón*) de la catedral de Palència, de 1524, obra de Juan Díez.

77. Un exemple tardà però excepcional n'és el *Jaume*, campana de la Seu de València, del 1429, que potser justifica l'ús de majúscules en aquesta data per ser una peça solemníssima.

78. Dec aquesta informació de l'ús a l'expert Andreas Phillip, de Göttingen (Alemanya).

Aquestes dues darreres frases sembla que formen part del recull d'oracions i conjurs, conegut com a *Enchiridion Leonis Papae*, escrit pel papa Lleó III. També apareixen a l'Apocalipsi (5,5) i a una antífona de les vespres de la festa de la invenció de la santa creu.

Tot i que pot haver-n'hi més, proposem aquestes frases o locucions com les principals. Donat que les peces anteriors al segle XVII són menys de mitja dotzena a l'Aran, no ens interessa allargar-nos més. Només volem afegir que, al marge d'aquestes frases tipificades, i depenent del fet que la lletra no sigui molt gran i l'espai del vas sigui suficient, hom pot trobar-se, a més a més, amb el nom del fonedor, l'any de fosa o encara més freqüentment, amb el nom del sant patró. Era necessari mencionar aquestes frases perquè són molt desconegudes i perquè són la base de totes les que després seguiran. Fins i tot poden trobar-se incompletes o barrejades.

Parlarem tot seguit de les advocacions més usuals. No hi ha campana que no porti invocació. Si no és a Crist, serà a Déu; i sinó, a algun sant o a la Verge. Si aquesta invocació no hi és explícita, ho serà per una oració o un salm que es poden vincular directament a una advocació. Si tampoc la inscripció ens hi remet, ho farà la iconografia que la peça pugui incorporar. Si, malgrat tot, això no queda clar, estarem davant un cas raríssim o davant d'una campana no consagrada o dedicada exclusivament a tocar les hores. No obstant això, encara amb aquesta funció més *laica*, sovint aquestes porten també iconografia religiosa, per ser d'una època en què la religió estava present a tots els àmbits de la vida quotidiana i s'invocava constantment la protecció divina.

La invocació més freqüent és la de la Verge. Sinó, ens trobem amb Santa Bàrbara, els membres de la Sagrada Família, sants diversos, sobretot el patró del lloc o de la parròquia. A l'Aran són molt freqüents també les advocacions als sants Sernilh i Pèir, i algun altre espars: Miquel, Francesc, Joan, Antoni de Pàdua, etc.

Altra cosa és com es coneix la campana. Per exemple, al poble d'Aubèrt les campanes estan dedicades a Santa Maria i a Sant Martí (segurament per exercir de campanar de les dues esglésies de la població, una de les quals, sota la titularitat d'aquest sant). El campaner, però, les coneixia com la Maria i la Bàrbara. Aquest campaner⁷⁹ era nascut a Vila, però allí són conegudes com la "Bàrbara", la gran, i la de "Sant Pere", l'altra. Creiem que el fet de dedicar la campana gran a la Verge i la segona al sant titular era una cosa molt usual a partir del segle XIX a molts punts del Principat.

Alguns casos mereixen un tractament especial. A la Val d'Aran en són tres.

La "*Miquèla*", campana major de l'església parroquial de Sant Miquèu de Vielha. Es tracta d'una peça de la qual tenim un bon historial. És la campana de més prestigi de tota la Val. A l'antiga diòcesi de Comenges solament es veu superada en grandària –i en només 3 centímetres– per la "*Maria*", campana major de la catedral de Sant Bertran, i a la diòcesi d'Urgell només coneixem exemplars majors a Santa Maria de Balaguer. Per tant, tractem d'una campana especial, amb una forta càrrega màgica al damunt. La seva fama transcendeix la població de Vielha. D'aquesta s'afirma tant que es pot sentir des del cap del port de Vielha com des de la Bonaigua. En tot cas, porta la inscripció al·lusiva a Sant Miquèl Arcàngel, però cap oració especial a la Verge o d'altres. El seu prestigi feia que no es repiqués sinó en ocasions molt excepcionals, com en alguns enterraments molt destacats, assumint la segona campana els atributs de campana major per als repics.

La "*Francisca*" és la campana segona en importància de l'església de Vielha. Fa temps que a la segona campana se la coneix amb aquest nom, ja que els documents parlen de campanes amb aquest nom abans de la data de l'actual bronze. Per tant, tenim una segona peça emblemàtica, que assumeix –com diríem ara– els papers de campana gran per a repicar⁸⁰.

La *Juliana*, campana major de Garòs. La segona en dimensions de l'Aran. Hom tenia tan clar la seva denominació quan la van fondre, que enlloc de posar "Sant Julià prega per nosaltres" a l'oració o invocació, van posar-hi "Santa Juliana Ora pro Nobis". És cert que existeix una Santa Juliana (una de "Les Santes" de Mataró) però si tenim en compte que el titular de l'església de Garòs és Sant Julià creiem que el que ha passat aquí és un fenomen d'assimilació del nom del titular amb el de la campana transformat a femení, de manera que ja no queda clar si la campana es diu Juliana o Julià. És cert que normalment la veu popular feminitza el nom del sant al parlar d'una campana, però el nom continua sent el del sant en masculí. Un testimoni més de la incidència d'un sant concret, que és patró d'un col·lectiu.

Com ja hem dit, la Mare de Déu s'emporta la majoria de les advocacions de les nostres campanes. Normalment –i és una tradició a nivell europeu, ja sigui per l'assimilació de la campana a quelcom femení, o pel fet de ser la principal intercessora de la humanitat davant de Déu (per ser ella mateixa humana)– és la titular de la campana major o més important. Quan no es vol donar relleu a un patró de manera molt marcada (o ja se li dedica la segona campana) la campana es posa sota el nom de la Verge, podent especificar una advocació mariana concreta o bé de manera genèrica.

Crist no acostuma a centrar les atencions, però sempre és

79. Fermin Monge Busquet.

80. Això segons el testimoni oral de gent que havien pujat o vist a repicar. De fet, les raons poden ser de prestigi de la Miquèla, però també de facilitat de manipulació (batall molt feixuc) i notes molt similars als bronzes actuals, cosa que provoca un resultat poc agradable, amb dues peces tan potents i properes alhora.

present al Calvari que acostumen a portar les nostres campanes, almenys des dels segles XVI-XVII.⁸¹

I ara tractem de la santa més sol·licitada per a l'emparança dels nostres pobles per mitjà del perenne bronze de les campanes. Santa Bàrbara és l'advocada per excel·lència contra les tempestes, els llamps i temporals. És coneguda la invocació que hom diu mentre es persigna: "*Sant Marc, Santa Creu, Santa Bàrbara no ens deixeu!*" O aquell adagi que diu: "*Hom només es recorda de Santa Bàrbara quan trona*". I la societat de les campanes és la societat de la terra, del camp i de la ramaderia. Aviat està explicat. Així, entre els principals gravats que una campana porta des del segle XV figuren la Crucifixió, la Verge dreta amb el Nen, St. Miquel Arcàngel matant el drac, i Santa Bàrbara amb la torre, atribut que l'identifica perquè hi fou tancada presonera. Hi ha fonedors que la representen amb insistència a la seva producció, encara que no sigui la figura invocada en aquella campana concreta. És el cas de Ballesteros, que per nosaltres és el darrer fonedor realment "a l'antiga" d'entre els que treballaren a la Val d'Aran. Una de les seves marques és precisament una imatge molt naïf de la santa en un marc decoratiu rectangular de mida variable, però inferior a deu centímetres.

Desconeixem si aquí a l'Aran es tocava "a temps", però en molts indrets les campanes jugaven un paper destacat al ritual de comunir o conjurar les tempestes. El fet dels comunidors aranesos queda per un altre estudi.⁸² En tot cas, en alguns indrets es coneix com a "Bàrbara" la campana que s'utilitza per tocar a temporal, independentment de quin sigui el nom del sant que porti inscrit.

Pel que fa a la resta de Sants, gairebé sempre s'expliquen pel titular de la parròquia, pel santet al qual hom té devoció⁸³ o per alguna devoció particular desconeguda en el cas de donacions. Sigui com sigui, Sant Sernilh, bisbe de Tolosa de Llenguadoc, és un sant d'una importància cabdal a l'Aran. També Sant Pere i Sant Esteve acaparen algunes titularitats rellevants.

Explicades les frases més usuales que hom troba tipificades als bronzes, hem d'afegir que tot el que es farà als segles XVII-XIX deriva d'aquests pocs textos, excepte el de posar el nom del sant o santa amb la petició *ora pro nobis* (prega per nosaltres) o el de fer constar l'any, el fonedor, el rector, l'alcalde, etc. Totes aquestes coses o alguna d'elles, en llatí, en català o castellà. L'aranès ha entrat en l'epigrafia de les campanes en el moment de fer les més recents, els anys noranta del segle XX.

Explicades les invocacions i continuant amb el tema dels textos i l'epigrafia hem de dir que les parts textuals se solen concentrar a la part superior de la campana, entre l'espatlla i el terç. Normalment tot queda allí. Si la campana ho necessita, també s'ha utilitzat molt el mig peu, encara que tot depèn del gust de l'artesà. Si cal, es fan dos registres o nivells de text. I aquests nivells s'emmarquen i se separen entre ells per bordons o cordons llisos que volten la campana en tot el seu perímetre i donen ritme a tota l'alçada del vas. Sovint són marques deixades pel tornejat del motlle d'argila, aquest és per a nosaltres el seu origen. Les campanes gòtiques de categoria, a partir del segle XV, incorporen sovint un cinturó al mig del vas, amb sivella i tot; potser una al·lusió al cinyell de la Verge Maria -símbol de puresa i castedat-, qualitats que tota campana sagrada ha de tenir i que, de ben segur, té.⁸⁴ A més, les peces gòtiques solen tenir un cordó gruixut al peu. Aquestes tendències decoratives perviuran molt, i als segles XVII, XVIII i XIX trobarem feixos sencers de tres, quatre o fins i tot vuit cordons paral·lels i més o menys junts. Són elements estrictament decoratius, que cada cop esdevenen més fins, per tal de no alterar el gruix del vas (i, per tant, el so) però que són volguts perquè donen pes visual a certes parts de la campana, fent-la més bonica i proporcionada.

Després hi ha el tema dels elements decoratius. Aquests poden ser molt i molt variats. Per a nosaltres no sempre fan la campana més bonica, sinó que poden arribar a ser molt feixucs i de mal gust però, naturalment, hi trobem de tot. La gràcia recau en posar poca decoració, distribuir-la bé i aconseguir una campana elegant.

A més dels cordons, hi ha garlandes i altres elements, el més important dels quals és, sens dubte, el Calvari esglaonat. N'hem fet ja menció, però ara el tractarem detalladament. A l'Aran, el més antic que hem trobat, ja gran i amb la base piramidal i en graonada, és de l'any 1600. Aquest calvari que apareix a les campanes amb un concepte renaixentista, trobarà la seva màxima expansió als segles XVII, XVIII i XIX, lligat sobretot a l'estètica barroca i l'herència de la *devotio moderna* i la mística del *Siglo de Oro*. El calvari és un record de la passió i de la redempció per la creu. Algunes campanes en porten més d'un, encara que el més usual és que sigui un de sol i relativament gran; si pot ser, visible i tot des de l'exterior. Cal entendre'l com una pregària perpètua amb el signe cristià per excel·lència, que sempre hauria d'estar mirant enfora del campanar. Just pren importància i adquireix grans dimensions de debò quan les campanes es posen als finestrals, al segle XVIII (sobretot a la segona meitat). Algun cop es troba vers l'interior de la sala de campanes, però és

81. L'escena del Calvari ens sembla que apareix abans a Castella que al Principat. El més antic que coneixem datat és del 1427 i el porta una campana de forma romana (molt ampla i poc alta, com un perol) que toca les hores a la catedral d'Àvila, coneguda com *La Jordana*. En canvi, les campanes gòtiques catalanes no acostumen a portar-lo. Considerem, de moment, un dels calvaris antics dels Països Catalans, el que apareix en una campana de la Seu d'Urgell, datada en 1507, en un moment en el qual això encara no era massa usual.

82. Aquí sens dubte hem de remetre als treballs de Serge Brunet, que entren en temes etnogràfics, d'altra banda molt i molt interessants.

83. Per exemple, l'església de Begós és dedicada a la Santa Creu, que n'és la titular, però el sant que realment pren importància és Sant Roc.

84. El lector disculparà la broma, però encara està per demostrar l'existència d'una campana que no sigui casta i pura.

perquè la campana ha estat moguda en alguna reforma o perquè ja no es coneixia el significat ritual d'aquella imatge gravada al vas. En tot cas, el calvari vetlla des de la torre pel poble que té als seus peus, protegint-lo. És com un fre per al mal, un anatema contra les penúries que poguessin caure sobre el col·lectiu⁸⁵.

Pel que fa als gravats gòtics del segle XVI, és palesa la influència que exerciren sobre ells les il·lustracions xilogràfiques dels llibres, per bé que hi ha gravats d'aquests tipus d'abans de la Bíblia de Gutenberg (1454) i és que, sens dubte, es tiraven gravats en fusta des de finals de segle XIV, ja que Gutenberg va idear els tipus mòbils, no l'estampa. Hi haurà una relació constant entre els gravats libraris i els que ostenten les campanes. I la tradició gòtica la trobarem encara en campanes del segle XVIII: és molt usual trobar gravats en campanes d'aquesta època amb un emmarcament arquitectònic encara d'arquet conopial, o *candelieri* ben goticitzants⁸⁶. Això s'explica pel fet que els tacs de boix o els dibuixos s'anaven passant d'uns mestres als altres i podien ser llegats en herència, com també es podien transmetre

les formes o perfils de costella per dissenyar els determinats vasos de campana, de mides i pesos diferents.

És precís diferenciar les influències del que hom fa respecte de les campanes. Un fonedor de Tolva o Benavarri (Ribagorça, a la Franja) tindrà un tarannà més catalanitzant que un d'altres contrades aragoneses o d'un càntabre. En el cas dels gravats de Ballesteros (ca 1870-92 a l'Aran) resulta molt il·lustratiu: l'estètica d'aquells bronzes és pròpia de les campanes *esquilonadas* del nord de la Península Ibèrica. I sembla que aquestes influències arribaren de manera molt palpable al darrer quart del segle XVIII, amb unes campanes molt pròpies del nord-est peninsular pel que fa a la forma, però amb lletres molt diferents i molt menys refinades que les que hom trobaria per la Catalunya central: són obra dels anomenats *Vizcaínos*, dels quals parlarem a l'apartat de fonedors. Una de les aportacions que creiem que ells van fer a l'ornamentació de les campanes araneses fou la introducció d'una cartel·la al mig o mig peu de la campana, dins de la qual s'enquadrava un text al·ludint gairebé sempre a l'any, al rector i al mestre fonedor.

6. SIMBOLOGIA, CONSAGRACIÓ I UTILITAT DE LES CAMPANES

El toc de les campanes és un sistema de comunicació molt estès i antic. Té un feix de connotacions simbòliques que, avui dia i malgrat la incipient recuperació del fet de sonar les campanes després d'uns anys d'abandó absolut del tema a tot arreu, es troba molt minvat i desconegut i no té el pes d'altres èpoques pretèrites. Malgrat tot, és un dels temes més interessants a l'entorn de la fenomenologia del fet campaner en la seva globalitat⁸⁷.

De fet, aquests continguts anaven lligats a la vida en general i a cadascun dels seus moments, en tant que la religió centrava tota activitat o, almenys la dotava de contingut i significació espiritual. A mesura que ens atensem al segle XX, la societat va experimentar una secularització considerable, i moltes accions fortament simbòliques que han pervingut ho han fet sense ésser massa compreses ni justificades racionalment. L'espai que el significat o motiu de ser de cada cosa cedeix a la religió esdevé menor i menys quantios a mesura que les activitats principals de la vida (néixer, casar-se, viure i treballar, emmalaltir i morir-se) es van separant del fet religiós.

Abans doncs, l'església era un edifici clau, l'edifici que en un nucli de població parla per tots. No solament acollia els fidels, sinó que també la seva aparença el distingeix dels

altres i dóna una imatge al nucli habitat. És un punt de reunió col·lectiva, com ho pot ser la plaça del poble. El fet de ser un espai arreglat i cuidat revela les necessitats de devoció i evoca una tradició que ve de més enllà que el catolicisme. Els espais de més ús cultural han de ser destacats, i cada un d'ells té un significat simbòlic concret, encara que potser només el prevere –o el prevere instruït– coneix bé. Malgrat això, la massa de fidels té una impressió, més o menys vaga, del misteri a partir d'imatges materials: una arcada decorada, una sanefa, un esglaó que ho delimita o separa, una reixa, etc. i el campanar té un paper clau en la imatge exterior de l'església, acompanyat amb el so de les campanes, que esdevé una parcel·la de vital importància dins d'aquesta imatge externa.

Segons Marlem Nuñez, fins i tot en alguns campanars s'havien arribat a posar-hi relíquies a la base. Això podria explicar l'existència que hem vist nosaltres, d'una fornícula o nínxol semicircular, com un edicle, a la part baixa del campanar de la Seu de Vic, edifici de la primera meitat de segle XI, de clara influència italiana, i d'ascendència molt culta dins el seu context.

Aquest fet ens porta a la consideració de llenguatge diví que hom ha anat donant al so de les campanes⁸⁸.

85. Alonso Poga, José Luis; Sánchez del Barrio, Antonio: *La Campana. Patrimonio Sonoro y Lenguaje Tradicional*. Urueña, Fundación Joaquín Díaz, 1997. Pàg. 68.

Recomanem molt vivament aquest llibre; si bé la tradició castellana és diferent, analitza molt bé i de manera molt entenedora la qüestió de les simbologies.

86. Això és ben clar en la campana Begós-1, fosa per Joan Lasur de Tolba el 1796.

87. Tornem a remetre aquí a la tesina de Nuñez Peñaflor, Marlem: *El simbolismo del toque de las campanas y sus mecanismos de reconocimiento en dos contextos de enunciación cotidianos: rural/urbano (op. cit.)* i al capítol que Xavier Orriols dedica a la simbologia i usos de les campanes a Dalmau, Delfí i Orriols, Xavier: *Per l'escala secreta. Campanars i campanes a les valls d'Àneu (op. cit.)*. Expliquen, respectivament, aquests continguts de manera molt extensa o molt clara.

88. Encara nosaltres, en converses amb el nonagenari campaner de Cervera, Sr. Jaume Font, havíem escoltat repetides vegades la frase "*Les campanes són la veu de Déu!*" que l'home pronunciava amb serietat, gravetat i orgull, sempre però dins una encantadora humilitat: deixava clar que ell es tenia per un instrument del qual el poder espiritual es valia per comunicar-se amb el poble i col·lectiu.

El campanar com a lloc de crida en nom de la divinitat i difusió llunyana del so de les campanes és una creació del cristianisme. El so de la campana ja creava una atmosfera agradable, transcendental, gairebé hipnòtica, etc. però ara se'n té consciència plena i la institució eclesial en fa ús amb un clar coneixement de causa. A més, consumir aquesta música o pràctica ritual pròpia de l'església imprimeix un caràcter d'homogeneïtat als individus d'un grup humà, perquè lligades al consum i comprensió dels tocs hi ha la comunitat social sencera –ja hem dit que abans hom no podia estar fora del lligam religiós així com així–, i aquesta comunitat és qui acaba determinant el codi de tocs i senyals, la seva execució i la dimensió i transcendència social de cada una de les formes de toc i senyals.

El creient –o membre d'una comunitat considerada creient– sap que quan entra a un temple, o bé a un cementiri, o a qualsevol altre lloc consagrat, allí podrà recobrar un estat mental –de pau, de benestar, de protecció o del sentiment que sigui– experimentat altres vegades. Junt amb els altres membres correligionaris restablirà, en la celebració, a més de la comunitat que es retroba visiblement, un conjunt de valors comuns, una cohesió de grup i un record transcendental creat i sostingut allí mateix pels seus avantpassats des de temps immemorial. I les campanes criden i convoquen a celebrar aquests actes.

Els grups religiosos necessiten el recolzament d'alguns objectes –en aquest cas les campanes– que són part durable de la realitat material, i poques coses són més perennes que el bronze. El grup proclama la seva immutabilitat, mentre les altres institucions es transformen; aquesta és una característica que esdevé alhora grandesa i problema de l'Església. I aquesta no sol reconèixer que, en el fons, també canvia i evoluciona⁸⁹.

El que cal investigar –si és que encara hi som a temps– és com definir la comprensió dels missatges i com aquests s'incorporen a la vida diària de la gent, com es regeixen i quins continguts mentals s'apliquen als missatges, així com també les conseqüències que aquests comporten. Evidentment, els individus d'un col·lectiu realitzen l'aprehensió de les coses que els passen segons la seva percepció i els seus costums i valors; o sigui que no podem dir que un mateix toc sigui interpretat per a tothom amb el mateix i exacte sentit. Per alguns, el trobament amb la divinitat és un consol, una festa, etc. per d'altres és un moment de recolliment o constricció. En tot cas, el toc de les campanes també separa aquests moments dels que pertanyen al cicle quotidià diari: un temps per al sagrat enfront del temps que hom dedica als afers quotidians.

No acaba aquí el valor sagrat dels bronzes: les campanes poden elevar-se a la categoria d'instrument per a la santificació de l'esperit i l'ànima. Les campanes són tocades pel sagristà o campaner, que abans –i en major rigor litúrgic– era el règim de l'*Ostiarus*, un "ordre menor" que tenia per funció tocar les campanes (i, pel nom, fabricaria les formes de pa per consagrar)⁹⁰. Per tant, no les toca qualsevol persona. Amb el temps, això s'anirà relaxant, i el càrrec titular passarà a un laic, encara que el campaner era gairebé sempre la mateixa persona, que com a sagristà obria i tancava l'església, cuidava dels ornaments sagrats, etc. Però el que ara volem dir és que durant la cerimònia de benedicció la campana és presa de les mans humanes per entregar-la al servei de Déu. Així, esdevé quelcom sagrat. Malgrat que sovint un particular les hagi costejat, són de propietat eclesial, ja que per la consagració han esdevingut objectes sagrats i dotats de certs poders, com el que recull la tradició dels antics pobles que els mals esperits es podien foragitar amb soroll, especialment el que resulta de fer retronir el bronze. Malgrat això, l'Església –com sempre– adapta les tradicions que recull i li atribueix aquests poders, però no supersticiosament als efectes del metall en vibració, sinó als que Déu li dóna per mitjà de la benedicció que prèviament se li ha fet.

Creiem que serà bo de mencionar –ja que l'Aran ha estat un reducte de conservació de tradicions– algunes coses referents a la benedicció i consagració d'una campana i el ritual establert. Així hom podrà fer-se una idea del concepte que es tenia del bronze sonor que des d'antany penja dalt dels nostres campanars.

El fet que la campana esdevingui una eina al servei del culte obliga a beneir-la. Segons Romuald Díaz⁹¹ el text més antic conegut d'aquest ritual és una font hispànica. Hem accedit a la font i hem comprovat que es tracta del *Liber Ordinum*, de l'església visigòtica. Per tant, és anterior al 711, data d'entrada dels musulmans a la Península; fet que obliga a datar-la al segle VII. Segons el seu primer transcriptor⁹² difereix completament de les altres fórmules publicades o manuscrites i opina que, per exemple, la del Pontifical d'Egbert (s.VIII) és totalment diferent. El ritu, considerat per Díaz com a "simplíssim", consisteix en un conjur contra l'esperit del mal (exorcisme per consagrar la campana d'una basílica) i una oració en què es demanen els favors celestials i s'exposen les funcions de la campana (benedicció). Aquesta darrera part té semblances considerables amb la part central del ritual que porta el Pontifical Romà, evidentment molt més desenvolupat. De fet, les campanes eren beneïdes en aquesta època amb un ritual semblant a l'actual; només hi manquen els salms de preparació, la unció amb l'oli dels malalts i l'Evangeli final⁹³.

89. D'aquí que les campanes es refonguessin quan es trencaven; del mateix metall en naixia un nou instrument, el qual heredava la tradició, funció i propietats divines de l'antic.

90. Sabem que a Igualada s'oferia al campaner una paga per fer també les hòsties. Joan Cendra, campaner des de l'any 1773, demanava el 1793 un augment de salari perquè el treball era laboriós i el preu dels materials per fer les hòsties havia pujat molt (Llibre IV de Negocis de la Comunitat de Preveres).

91. Díaz i Carbonell, Romuald: op. cit.

92. Dom Férotin, Marius: *Le Liber Ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle*. Paris: Librairie de Firmin-Didot et Cie, 1904.

93. Cal tenir en compte que Romuald Díaz escriu això el 1947. Avui no hi ha ni Evangeli final ni tanta salmòdia, ni olis. Les benediccions a les quals hem assistit només han aspergit la campana i a vegades han posat un petit braser amb encens a sota o a la vora.

El ritu té tanta semblança amb el del baptisme, que hom ha parlat del *bateig* d'una campana. Díaz però, adverteix que, tot i ser anomenat vulgarment així, l'Església mai ho ha ratificat i que el ritu difereix molt del de bateig d'un infant, que és un sacrament. Que hi hagi analogies i que després s'hi afegissin detalls de l'estil del drap blanc que vestia la campana, la imposició d'un nom o la presència de padrins no justifica aquesta consideració de sacrament. Com molt bé adverteix l'autor, la campana no és un subjecte apte per rebre cap sacrament.

La cerimònia constava encara a mitjan segle XX de tres parts⁹⁴. No sabem si el Concili Vaticà II eliminà molta substància litúrgica del ritual. En tot cas, i donat que és el que es va fer amb la major part de les nostres campanes, considerem interessant enumerar-les:

1. La campana és segregada de l'ús profà del pecat. Part "negativa" del ritual.

-Pregàries de preparació: es reciten set salms, de tipus penitencial o de confiança en Déu (tipus 50, 53, 56, 66, 69, 85, 129).

-Benedicció de la sal i aigua amb la qual es rentarà la campana. Se citen els efectes de la benedicció (foragitar l'enemic temptador, guardar-se de tot mal dels elements naturals, augmentar la devoció dels fidels, aplegar-los al temple, etc.).

2. La campana és santificada.

-Rentat de la campana. El fa qui presideix l'acte, que hauria de ser un mitrat, ja que és un ofici de pontifical. Mentrestant, es reciten els sis darrers salms (145 al 150), que són de lloança i exhortació. La campana, que esdevé punt d'unió entre el cel i la terra, s'afegirà a la lloança de tota la creació.

-Unció. Se li fa una creu amb l'Oli dels malalts. Es diu aquella oració que recorda el bé que ha d'aportar la campana i es canta el salm 28. Se li fa una segona creu i també una altra a dins amb el Crisma.

-Encensació. La campana està purificada i consagrada. Ja és digna de tot honor. Com a tal, se li fa el mateix que amb les imatges, els ministres i els fidels: se li tira encens. És el punt culminant de la cerimònia, el més emotiu. El cor entona un fragment del salm 76, en què es canta la majestat de Déu.

3. Evangeli final.

La lectura d'aquest text fou un afegit del Pontifical Romà. No es troba abans del segle XIII. Narra el pas de Crist a casa de les germanes Marta i Maria de Betània, on una d'elles l'escolta i l'altra es queixa que no és ajudada. Crist la reprèn, perquè Maria ha triat bé. Sembla que sigui una "referència exquisida –en paraules de Romuald Díaz– a una de les finalitats de la campana, que és cridar el poble a escollir" la millor part, a cercar Déu, com aquella dona.

Transcrivim només la pregària central, en el moment de fer la primera creu amb l'Oli dels malalts sobre el vas⁹⁵. Aquesta ve assenyalada amb la creu entremig del text:

Oh Déu, que per mitjà del sant legislador Moisès, servent vostre, manàreu construir trompetes d'argent, per tal que, mentre els sacerdots les toquessin a l'hora del sacrifici, avisat el poble amb la dolcesa de llur so, es disposés a adorar-vos i s'aplegués per a la celebració del sacrifici, o avisat amb llur so per a la guerra desfés els intents dels enemics; concediu, us demanem, que aquesta campana destinada a la vostra santa Església sigui santificada per l'Esperit Sant, a fi que pel seu toc els fidels siguin invitats a rebre la gràcia. I quan la seva veu es faci sentir a les oïdes del poble, s'augmenti en ell la fe devota; s'allunyin tots els enganys de l'enemic, l'espètec de la pedregada, el vent procel·lós, l'ímpetu de les tempestats; s'apaivaguin les tronades; el buf dels vents es converteixi en oreig suau i saludable; sotmeti la destra de la vostra puixança les potestats aèries; que en sentir el toc d'aquesta Campana, tremolin i fugin a la presència de la santa Creu del vostre Fill que hi és gravada, a qui es flecta tot genoll en la terra i en els inferns, i tota llengua confessa que aquest Jesucrist, senyor nostre, engolida la mort pel sofriment de la Creu, regna en la glòria de Déu Pare, amb el mateix Pare i l'Esperit Sant, per tots els segles dels segles.

7. ELS TOCS DE LES CAMPANES

Al capítol sobre simbologia i utilitats hem intentat deixar aclarida la funció sagrada de la campana en el seu sonar. Hem insistit tant en aquesta consideració d'objecte sant i consagrat perquè avui –fins i tot dins de l'Església– l'ha anat perdent. No entrarem a debatre si és lògic o no –tot i que si apareixen altres mitjans de comunicació aviat podria quedar explicat– però advertirem que aquesta pèrdua de valor simbòlic ha estat determinant per arribar al grau

d'abandó que hom percep en els campanars i les campanes en general. Ningú deixa acumular la pols i la brutícia sobre un calze o un copó, mentre que les campanes poden quedar enterrades entre excrements de coloms i fustes mig podrides. Malgrat aquesta funció sagrada, existeix algun toc no sagrat fet amb aquests mateixos objectes. Una excepció que l'església sempre ha permès és el toc de foc o el d'alarma: els successos extraordinaris provoquen als individus d'un

94. Seguim al biblista Romuald Díaz a qui encara hem pogut conèixer.

95. La traducció que en féu Díaz, del 1947, és la primera que es publicà en català. No en coneixem d'altra, encara que n'hi deuen haver.

col·lectiu un sentiment agut del seu passat comú i dels vincles que els uneixen, vincles que davant dels problemes esdevenen molt més clars i nítids del que és usual. Per tant, es respectarà l'ús primitiu de les campanes sagrades davant d'una necessitat o urgència, si reverteix en el bé comú. En circumstàncies no previstes, caldrà demanar permís al rector o al sagristà⁹⁶.

Així, fora d'aquesta darrera excepció, el sistema comunicatiu dels tocs de campanes té unes variables, que són els diversos tocs segons la funció a anunciar o commemorar, però un únic (o gairebé únic) valor ideal: el del vincle amb allò sagrat. L'Església vetllarà per tal de controlar les alteracions dels valors variables (tocs), els confrontarà amb el valor ideal (missió santificadora que han de tenir les campanes, segons el seu entendre) i si cal intervindrà per corregir els desviaments d'aquests valors variables respecte del valor ideal. Així, cada toc ha de ser implícitament aprovat per l'autoritat religiosa. Després vindran igualment les llicències i llibertats que el campaner o els seus ajudants es prendran de manera anecdòtica, però justament perquè són conscients d'aquest funcionament i juguen ocasionalment a contravenir la norma. L'acció de tocar les campanes té un component de fidelitat a unes regles del col·lectiu –cosa que li dóna l'aspecte de ritu–, però deixa marge a l'improvisació –sovint creativa– del campaner.

Els membres de la comunitat o col·lectiu al qual s'adrecen els tocs i senyals descodifiquen el missatge gràcies a un context comunicatiu favorable: per exemple, sap aproximadament en quin moment del dia es fan certs avisos i en quins no. Per tant existeixen per part dels receptors –i són previs al missatge– coneixements d'un o més codis simbòlics que integren un sistema de coneixements que els articula, sistema compartit només pels membres d'aquella comunitat, que són els que han de participar d'aquell ritu o d'aquell acte. Tanmateix aquest sistema cognoscitiu de valors simbòlics permet associar cada un d'aquests elements amb un munt de factors o components diversos sobre el ritu en qüestió: lloc on es desenvolupa, tipus, moment en el qual tindrà lloc, transcendència del ritu per a la comunitat, etc.

Amb aquestes consideracions no podem oblidar que, com a acte de comunicació, l'activitat del toc "T" de les campanes té un actor/emissor, que no és altre que el sagristà o campaner "C". Aquesta activitat li dóna un paper social i fa que tingui connotacions influents en la conducta o l'estat emotiu d'un receptor "R". Els receptors són espectadors dels fenòmens i estan predisposats a captar el missatge, tant si per la seva part hi haurà finalment resposta/actuació a

l'estímul enviat com si no. El fet que la percepció es realitzi a través d'uns filtres diferents a cada individu provoca que no hi hagi una única resposta possible a l'estímul: les expectatives de cadascú o els seus convencionalismes poden remetre a coses lleugerament diferents, encara que això també succeeixi amb el llenguatge parlat i en certa manera –però en menor part– en l'escrit.

D'aquesta manera, els tocs no són signes (de significat precís) sinó elements simbòlics. Per tant no es troben a la mateixa categoria dins els fenòmens comunicatius: la relació *símbol-interpretació* no és tan nítida com la relació *signe-significat*. En tot cas, el context acaba de perfilar la interpretació d'un símbol sonor com és un toc de campanes. Aquest enunciat porta components de to, gest, timbre (perceptibles tots ells en el so). I, a més, en aquelles situacions susceptibles de més d'una interpretació, el context en determina la de major i més coherent sentit⁹⁷.

El fet de tocar significa intervenir en el paisatge d'un col·lectiu o d'una comunitat. Per tant, incidir en aquest paisatge denota una força d'intervenció. El dia (unitat temporal per excel·lència en una societat rural) es divideix en vint-i-quatre hores; l'any en quatre períodes, que són Nadal, Quaresma, temps pasqual i Ordinari, incidint aquestes festes religioses en el calendari romà i encara en el primitiu dels cicles agrícoles. Respectar aquests horaris no era només útil pel correcte desenvolupament de la vida col·lectiva en ordre, sinó que també afirmava una submissió a la fe i era reconèixer que el temps pertanyia a Déu, si el ritme de la vida el marcaven les campanes d'una església. Així, l'anunci del temps era un atribut de poder i atendre el senyal, un acte de submissió al poder espiritual.

Com veurem després, el poder temporal es va adonar d'aquest poder i va voler exercir-lo: de vegades ho va aconseguir i de vegades, no. Com hem vist al principi, els primers a tocar campanes per seguir una organització del temps foren els monjos del segle V. Les catedrals aviat van adaptar aquest sistema, abans ja del segle X. I a les ciutats sorgiren ordres monàstics de caire urbà (franciscans i dominics) que ompliren la ciutat d'aquests tocs conventuals segons l'horari de les celebracions litúrgiques, derivades de les romanes. Aquesta influència dels convents es va estendre als estaments propers: clergues urbans adoptaren aquestes mesures a les parròquies. Aleshores els poders municipals van començar a convocar les seves reunions amb el so de les campanes. Quan l'Església protestà per aquest ús, els ajuntaments decidiren fer-se una campana pròpia (o més d'una). Si la catedral o l'església no volia deixar la seva torre, l'edifici comunal es dotava d'un punt alt per a ubicar-hi la

96. Ha estat interessant comprovar com, durant les nostres visites, els alcaldes han volgut ser ben sovint presents al campanar mentre nosaltres preniem dades. A falta d'un rector per a cada poble, el cap del col·lectiu humà de l'indret esdevé custodi dels bronzes. I si –com va succeir a Vilac o a Betren– hom toca les campanes per prendre'n el so i comprovar-ne la conservació, es pot trobar amb un bon reguitzell de telefonades del veïnat inquiet a l'alcalde. I si no es considerava motiu suficient per a sonar-les, també s'ha hagut d'encaixar alguna esbrancada per part d'algun veí.

97. Encara que qualsevol treball sobre comunicació ens diria coses similars, remetem un cop més al text de Nuñez Peñafior, Marlem: Op. cit. per estar ja directament enfocat a les campanes.

campana de convocar el consell del municipi. Aquest fet va passar a molts llocs d'Europa, sobretot a Flandes i al centre d'Europa. Sovint, però, ambdós poders (espiritual i temporal) compartiren les campanes de l'església⁹⁸. Encara això es pot comprovar en moltes torres, que tenen dos accessos: un des de l'interior de l'església i un altre des de l'exterior, per als operaris de l'ajuntament. Així, les campanes també es poden tocar amb unes altres mans: es convoca l'assemblea municipal, es toca l'alarma, a defensa en cas de setge, es dóna el senyal per començar el mercat o per tancar els portals de la muralla.

Així, ben sovint, les funcions de la ciutat es poden assenyalar aprofitant un toc sagrat (oració, vespres, etc.) i això és el que més succeï a Catalunya i, de ben segur, a la Val d'Aran.

Al so del toc de Prima, a l'alba, el poble es despertava i es preparava per la jornada; amb el toc d'oració es feia la pausa al treball; amb la sexta es dinava; amb la nona es reprenia la feina; i amb el toc de vespres finalitzava la jornada laboral. Així va canviar una mica quan es van instal·lar els primers rellotges mecànics. El dia va passar a regir-se per vint-i-quatre hores. No obstant això, al món rural costà més d'implantar aquests canvis, pel cost que suposava. En tot cas, el temps mesurat amb regularitat suposarà un triomf i una implantació de la concepció lineal del temps que transforma el futur en passat, cosa que dóna un contingut positiu i un valor al temps que va passant inexorable.

Els tocs es poden dividir en dos grans grups: *civils* (horaris o políticomilitars) i *religiosos* (ja siguin rituals o commemoratius són el grup més nombrós i variat a part dels que també poden tenir un ús civil al marge del religiós).

7.1. Els tocs civils

Entre els tocs civils tenim:

- **Toc de les hores.** Es realitza sense intervenció directa de l'home, per mitjà del rellotge mecànic, que té un mecanisme de transmissió cap als martells que cauen per gravetat sobre la part exterior del vas de la campana. En temps més moderns s'incorpora la soneria per als quarts d'hora.

- **Toc d'alarma.** Anomenat també *sometent*, és el que es fa en cas de necessitat, sigui per un atac imminent o un robatori, qüestions de bandolerisme, etc. essent molt útil per mobilitzar la població en poc temps.

- **Toc de foc.** Per tal de mobilitzar la població i poder ajudar

algú que es troba desemparat i en una situació desesperada com és la d'un incendi a casa seva o en una propietat.

Tant aquest com l'anterior acostumen a fer-se a batallades ràpides, sense moure la campana, ja que es perdria temps en engegar-la, i es tracta justament de ser ràpid i efectiu. Amb tot, coneixem algun cas de moure les campanes per donar l'alarma⁹⁹.

7.2. Els tocs religiosos

Entre els tocs *religiosos* tenim els que anuncien ritus o commemorin fets o esdeveniments de la cultura sagrada. Nosaltres, però, preferim classificar-los segons siguin ordinaris (diaris o ferials) o solemnes (festius o sacramentals).

7.2.1. Tocs diaris o ferials

- **Àngelus (Oració).** El seu nom prové de l'oració que es resava en llatí: *Ángelus Domini nuntiavit Mariae...* Es realitza tres cops cada dia: al matí, a migdia i al vespre. Són tocs molt importants perquè determinen *de facto* la jornada laboral (inici, pausa i conclusió). Hem sentit a dir que es va instaurar de fer-lo tres cops al llarg del dia perquè no se sabia en quin moment s'havia donat el fet que commemora: la notícia de l'arcàngel a la Verge del misteri de l'Encarnació. Solia servir de bon matí per despertar el veïnat a punta de dia (també es parla del toc d'Alba) cap a les sis¹⁰⁰. Normalment –i almenys en la tradició que ens ha arribat del segle XIX– s'assenyalava a batallades; acostumava a dividir-se en tres parts (d'una, tres o més batallades cada una) per a les tres avemaries i es podia rematar l'oració final amb un seguit de batallades més (set, vuit, nou, si és que es comptabilitzen) per a la pregària conclusiva.

El text que, si n'hi havia, solia dir-se al migdia és, com segueix, en forma dialogada (coral o antifonal) entre dues persones:

V/. Angelus Domini nuntiavit Mariae. R/. Et concepit de Spiritu Sancto.

Ave Maria gratia plena, Dominus tecum. Benedicta tu in mulieribus, et benedictus fructus ventris tui, Jesus. Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus, nunc et in hora mortis nostræ. Amen.

V/. Ecce ancilla Domini. R/. Fiat mihi secundum verbum tuum. Ave Maria...

98. El 1378 Pere el Cerimoniós dictaminà en contra dels jurats de València que estaven interessats en construir un sistema de rellotgeria amb una campana, però a la Casa del Consell. El rei ho prohibí terminantment i els va dir "campanes no les ha hom sinó en esglésies, en palaus o en cases de reis i prínceps". Això informa Padilla Lapuente, José I.: *Las campanas horarias de la catedral de Lleida: hacia una nueva cesura del tiempo urbano (s. XV)*. Dins *Congrés de la seu Vella. Actes*. Lleida: Pagès Editors, 1991, pàg. 178.

99. És el cas del poble aranès d'Arròs, on el *bandoar* la campana major (tasca que un sol home podia encara assumir donades les mitjanes dimensions de la campana) fora d'un dia de festa gran ja s'interpretava com un avis extraordinari.

100. A partir de mitjan segle XX es va anar fent més tard. Les parròquies araneses acostumaven fa uns anys de tocar l'oració a les 8h, a les 13h i a les 19h.

V/. *Et Verbum caro factum est. R/. Et habitabit in nobis.*

Ave Maria...

V/. *Ora pro nobis, sancta Dei Genitrix. R/. Ut digni efficiamur promissionibus Christi.*

Oremus: Gratiam tuam, quaesumus, Domine, mentibus nostris infunde: ut qui, Angelo nuntiante, Christi Filii tui Incarnationem cognovimus, per Passionem ejus et Crucem ad resurrectionis gloriam perducamur. Per eumdem Christum Dominum nostrum. R/. Amen.

La traducció ve a ser la següent:

V/ L'Àngel del Senyor anuncià a Maria. R/ I concebé per obra de l'Esperit Sant

Et saludo, Maria, el Senyor és amb tu. Beneïda ets entre les dones, i beneït el fruit del teu ventre, Jesús. Santa Maria, Mare de Déu, prega per nosaltres pecadors, ara i en l'hora de la mort nostra. Amén

Heus aquí l'esclava del Senyor. Que es faci en mi segons la teva paraula.

Déu vos guard Maria...

I el verb es féu home. I habità entre nosaltres.

Déu vos guard Maria...

Preguem:

Oh Déu, us demanem que infongueu la vostra gràcia a les nostres ànimes, per tal que, així com per l'Anunciació de l'Àngel coneguèrem l'Encarnació del vostre Fill, siguem conduïts a la resurrecció per la seva passió i creu. Pel mateix Jesucrist, Senyor nostre, Amén¹⁰¹.

- **Missa diària.** Cada dia se celebrava a l'església parroquial una missa. Suposem que es feia de bon matí, i així la gent podia anar-se'n a treballar. No era una cerimònia de molta pompa, però era el reducte diari de devoció pública de la comunitat.

Si el poble era gran, hi havia missa matinal, major i/o vespertina. Totes s'assenyalaven amb el toc corresponent una estona determinada abans de començar la celebració.

- **Hores litúrgiques.** Quan hi havia una comunitat de preveres residents prou nombrosa, es tocaven també les hores canòniques, pel servei del clergat. Sovint els documents notariais o el relat de successos parlen de l'hora "després de Tèrcia", hora "nona", etc.

- **Rosari.** En temps que es deia el Rosari (pels volts d'octubre, per la Mare de Déu del Roser) es podia advertir amb un toc específic.

7.2.2. Tocs Solemnes

Es donen durant les solemnitats del calendari anual i del santoral, i les denominades *festanals*, que són fora dels dies de Setmana Santa: Nadal, Cap d'Any, Reis, Festa Major d'Hivern, Sant Josep, Pasqua Florida, Pasqua Granada, Corpus Christi, Festa Major d'Estiu, l'Assumpció, Tots Sants, la Puríssima, etc. i, per tant, es cantaven a l'església cada un d'aquests dies els oficis de Completes (dia anterior o vigília al capvespre), Ofici (al matí, a una hora còmoda, com ara les 10 o les 11h) i Vespres (que, més pròpiament, serien unes segones vespres, després de dinar, cap a les 15-17h). Tot això era anunciat d'una manera més lluida, durant més estona i un major nombre de vegades, paràmetres de duració i de repetició que, units a un major quantitat de campanes emprades, donava el toc distintiu de festa gran. També acostumava a ser el moment per a les campanes en moviment, balancejades o voltejades, i potser posades a seure.

A part de les celebracions de la missa o els oficis més importants, es donaven també dos casos més:

- **Anunci de la festa.** Es realitza la vigília al migdia o a mitja tarda. El toc acostuma a ser potent des del punt de vista acústic o del punt de vista del ritme entès com a espectacle.

- **Processons.** Una estona abans es convoca amb tocs i es pot acompanyar el recorregut del seguici amb altres senyals acústiques des del campanar. També és un dels moments aptes per assentar les campanes, parant-les, pràctica que no ens consta a l'Aran dels segles XIX i XX¹⁰². El moment principal és el Corpus, però n'hi pot haver d'altres d'extraordinàries, com les de rogatives (per la sequera, per epidèmies, etc.) o la sortida vers la romeria de l'ermita, o "santet" muntanyenc, o bé el santuaris d'àmbit regional (Montgarri, Artiga de Lin, St. Martin de Corilha, St. Antòni de Padova, etc.).

- **Alçar Déu.** Si la missa és molt solemne, al moment d'elevar el pa i el calze durant la consagració es podien fer senyals estirant cordes des de baix¹⁰³.

- **Novena.** Si s'esqueia alguna festa solemne del santoral, es podia resar una novena. Per tant, aquells nou dies es tocava per convocar-ne l'assistència.

101. Ignotus: *Catecisme de la Doctrina Cristiana. Imprès per manament de... Dr. Ramon Masnou i Boixeda, bisbe de Vich. Per a ús dels seus diocesans.* Vic: s.i., 1957. Pàg. 19 a 21.

102. No resten ja gaires campaners en vida, i cap ens n'ha parlat; no obstant les mateixes instal·lacions recolzen aquesta hipòtesi: no hi ha ballestes per alçar-les, s'havien de moure a impulsos de mà directament al jou. Per tant, a no ser que (cosa possible) es parin amb les mans, dubtem que es deixessin assentades.

103. En moltes esglésies araneses com, per exemple, Salardú o Arties podem observar a la volta del primer tram de la nau un petit forat a través del qual una corda permetia estirar les campanes de l'espaldanya que corona les respectives façanes orientals.

7.2.3. Tocs Sagramentals

Els Sagraments són els rituals fonamentals del cristianisme. En nombre de set, es consideren signes sensibles de la gràcia divina. Quan s'administrava un sagrament diferent de l'eucaristia, era costum anunciar-ho de manera acústica. L'individu que no era present al ritual però sentia el toc i coneixia el codi simbòlic per a la correcta interpretació, participava dels sentiments i valors de conducta positiva, tals com la solidaritat, l'alegria, el respecte, la caritat, etc. en identificar-se amb aquell que rep el sagrament i els seus familiars, ja que en definitiva es tracta de membres d'un mateix grup humà.

En dos altres casos no es feien senyals amb les campanes: en el cas del sagrament de la confessió o perdó dels pecats –pel caràcter privat, individual i quotidià del sagrament– i en el cas de la confirmació. Tampoc sembla que es toqués per les primeres comunions, encara que potser s'aprofitava per fer-les durant alguna solemnitat del temps primaveral i, sobretot, pel Corpus.

- **Baptisme.** És el sagrament per excel·lència després del de l'eucaristia. És una festa important, ja que celebra la incorporació d'un nou membre a la comunitat cristiana que, abans dels anys setanta del segle XX, equivalia a una presentació en societat d'un individu. S'anunciava sovint amb les campanes petites i també usualment amb la tècnica del tritlleig (repic ràpid i àgil). Es podia diferenciar el gènere de l'infant fent diferències en els repics.

- **Matrimoni.** Com el baptisme, és una festa gran i, encara que en àmbit eclesial potser és menys considerada, està clar que comporta més repercussions a la comunitat. Dues famílies s'agermanen i en vindrà una descendència. Es repicava tant per noces com per esposalles (presa de benedicció per casar-se). Es deixava repicar als amics de la parella¹⁰⁴ i el toc podia allargar-se, si el feia el campaner, segons la propina per ell rebuda de part dels nuvis o padrins.

- **Extremunció.** Anomenada també unció dels malalts, consistia en aplicar un oli consagrat a la persona impedida i en perill de mort. Quan el capellà sortia a portar els olis, s'avisava amb un toc especial.

- **Combregar.** També anomenat *viàtic*, era relacionat amb l'anterior perquè, a més dels olis, sovint també es portava la comunió als malalts, si aquests no estaven en condicions d'assistir a la missa. El capellà sortia en una petita processó improvisada precedit, o no, de la creu processional, mentre

l'escolà que l'acompanyava feia sonar una campaneta i la gent que es trobaven pel carrer es descobria el cap i li feia acatament. En alguns llocs hi havia una campana específica per tal efecte¹⁰⁵.

Difunts. En rebre l'estament eclesial la notícia de la defunció ja es feia anunciar el succés per un toc de campanes. A través de certes variables del toc, la gent podia saber si era home, dona o albat; si havia mort de les febres, del còlera o per altres causes. En algun lloc, pel toc fins i tot se sabia de quina zona de la població era el difunt¹⁰⁶. Malgrat el dramatisme del fet, no deixava de ser el punt d'impàs entre la fi de la vida terrenal i l'inici de la vida espiritual, associada a l'esperança de la resurrecció. Abans hi havia classes o categories de funerals, segons el poder adquisitiu cosa que, afortunadament, ja fa anys que es va eliminar, per poc evangèlica. Novament, es tocava per a la missa de *corpore insepulto* o cos present, i es tocava també a la missa de funerals, que es podia celebrar poc o molt després. També es tocava a l'anomenada novena i als aniversaris fundats. Ens consta que en moments d'epidèmia, a diversos llocs i al llarg de la història, s'havia prohibit tocar a morts més d'un cop per persona, per no desmoralitzar els malalts.

7.2.4. Tocs extraordinaris

- **Toc de vacant.** Quan moria el rector, el bisbe o el Papa, podia fer-se un toc de difunts especial o més reiterat.

- **Comunir.** Poc sabem sobre com es comunia o es conjuraven les tempestes a l'Aran des de les torres. En tot cas a diverses esglésies hi havia un edifici propi per a tal finalitat¹⁰⁷. En general, era una mena de temple obert pels quatre costats –en el cas aranès aquestes obertures es podien reduir, per raons climàtiques– des d'on el capellà demanava la clemència divina per allunyar els núvols que portaven pedregades i d'altres forces destructores. S'utilitzava la relíquia de la Vera Creu o *Lignum Crucis*. Evidentment, es tracta de rituals més aviat precristians que foren recollits i assimilats pel catolicisme.

A la zona de la Catalunya central i, més concretament, a la comarca de l'Anoia, sabem que s'acompanyava també amb tocs de les campanes, o fins i tot amb una de concreta que era la dipositària de la fe de la pagesia. Alguna d'aquestes encara es conserva, amb el nom de "*campana del bon temps*". Joan Amades ens diu que els campaners passaven pels camps en temps de collita a captar per aquests servei. Ell ho documenta a la zona del Penedès¹⁰⁸.

104. Això diuen inèdits documents igualadins del segle XV.

105. Així era a Igualada, on abans de la Guerra Civil encara es conservava. Era bastant xica, d'uns 150 kg de pes. Així consta en un inventari publicat per Carner, Antoni: *La basilica de Santa Maria. Mil años de historia igualadina*. Igualada: Ajuntament d'Igualada i Centre d'estudis Comarcals, 1959. Pàgina 83.

106. Sabem que això era un fet a Cervera. Així consta a la consuetud del senyor Porredon, que va publicar la revista *Segarra*, en diversos números (619-625) del 15 d'abril al 15 de juliol de 1970.

107. Només tenim constància de l'existència de comunidors a esglésies del tram superior de la Vall, com les d'Arties, Garòs, Cap d'Aran o Salardú.

108. Amades, Joan. *Les campanes*. Biblioteca de tradicions populars, volum XXXV. Barcelona: La Neotípia, 1935. Pàgina 26. Per part nostra, tenim constància d'aquesta capta per tradició oral, a La Llacuna (Anoia).

8. ELS RELLOTGES MECÀNICS

Hem definit la manera com la societat es regia a partir del ritme que marcava el so de les campanes, ja fos amb els tocs religiosos i les hores canòniques, com els tocs d'oració, etc. Però el pas del dia es va començar a comptar en hores regulars, en nombre de vint-i-quatre, sobretot per l'existència dels primers rellotges mecànics. Això revela una nova concepció lineal del temps. Els primers rellotges eren cars, poc exactes i s'espallaven sovint.

A Catalunya començaren les catedrals a finals de segle XIV. No eren gaire pràctics: una persona havia de restar a la torre tocant les hores a mà. Quan ell necessitava descansar, un familiar el substituïa¹⁰⁹. Però havia començat un procés imparabile, el de la contínua senyal del pas del temps des de les torres dels campanars. Les parròquies importants imitaren el fet i cap a finals del segle XV es comencen a generalitzar els rellotges mecànics. El nou invent va anar proliferant i al segle XVI o XVII són moltes les esglésies que ja disposaven de rellotge mecànic accionat per pesos. Malgrat ser un luxe, suposaven la desaparició d'una persona que sempre havia d'estar al campanar per tocar les hores.

Paral·lelament, sorgiren també en aquesta època les indústries locals de rellotgeria. Catalunya fou un territori especialment ric en aquest tipus d'artesanat durant l'edat moderna, sobretot durant el segle XVIII, començant uns decennis abans i perllongant-se fins al present. Són uns rellotges robusts, que resisteixen molt bé el pas del temps i que tenen una ben acceptable qualitat pel que fa a la relació entre manteniment i precisió de mesura. Tenim constància d'indústries d'aquest tipus a Gironella, Arenys de Mar, Igualada, Moià, Mataró, etc. amb dues vessants: la dels rellotges domèstics i la dels rellotges de campanar.

Un col·leccionista i rellotger de Barcelona, Hans Eisenmenger Maurer, va anar observant l'existència de rellotges firmats per noms locals a la Catalunya del segle XVIII; tals troballes foren divulgades des de la revista "Cuadernos de Relojería", en articles del director de la publicació, Luís Montañés¹¹⁰.

Quan, el 1958, al congrés de la Societat alemanya d'Amics dels rellotges antics, celebrat a Pforzheim (Alemanya) es va batejar el tipus d'escapament¹¹¹ d'alguns rellotges domèstics allí presentats com a "escapament català", s'estava al·ludint a una manera de construir rellotges molt primitiva per l'època. En aquell temps, la ciència a la qual els nostres rellotgers tenien accés era rudimentària. Davant l'elevat cost d'una

màquina estrangera, sorgiren aquests focus artesanals que forniren la societat catalana de maquinària senzilla però resistent i bastant fiable, encara que amb una tecnologia ja antiquada comparada amb la dels països propers. Segons l'expert Eduard Farré, malgrat que algun rellotge remeti a indústries de nivell, moltes altres peces, tecnològicament parlant, corresponen a dos-cents anys abans del temps al qual realment pertanyen¹¹². L'autor explica molt bé les característiques més importants d'aquests rellotges:

"Els rellotges catalans tenen alguns trets particulars que els dona caràcter i ajuda, en algun cas, a la seva localització. Els exemplars més rudimentaris, particularment els de Gironella, estan fornits amb un escapament de paletes i roda caterina utilitzat comunament des de l'aparició del rellotge mecànic cap el 1300 fins el segle XVIII.

Altres rellotges més perfeccionats incorporen un escapament d'àncora molt elemental que se'l podria qualificar de graó perdut entre l'escapament de paletes i el d'àncora tradicional, si no fóra perquè va aparèixer a Catalunya quan l'escapament d'àncora ja era adult a Europa[...]. L'escapament català és molt rudimentari i aprofita un percentatge menor de les forces mecàniques que distribueix que d'altres escapaments més perfeccionats; dintre del que cap però, aconsegueix la seva funció amb prou garanties; la prova més clara en són la gran quantitat de rellotges que segueixen funcionant després de dos segles amb el mateix mecanisme.

Es podria dir que la forma de l'escapament català es va trobar copiant malament un escapament de retrocés normal, ajustat per assaig i que, un cop es va disposar d'un escapament operatiu, no es va anar perfeccionant com succeí en altres tallers europeus.

Hi ha una explicació lògica per aquest conjunt d'inconvenients i és que els artesans catalans que emprengueren la tasca de fabricar rellotges no provenien del món de la rellotgeria, la qual no tenia cap tradició al nostre país, sinó que eren manyans, serrallers i armers experts o relacionats amb la fabricació de panys de clau o de panys d'armes, branca, aquesta darrera, en la qual Catalunya n'era capdavantera¹¹³."

Creiem que Vielha (o l'Aran) tingué també una indústria d'aquest tipus, encara que no podem dir si fou només una nissaga o n'hi hagué diverses. Els campanars aranesos conserven una important quantitat de rellotges mecànics

109. Igualada és potser un cas paradigmàtic en aquest sentit, ja que la documentació sobre el fet és prou extensa. Vegeu com a mostra Segura i Valls, Joan: *Història d'Igualada*. 2 vols. Barcelona: Estampa d'Eugeni Subirana, 1907-08. Les notes referents al tema que tractem són al volum II, secció tercera, costums antigues.

110. Vegeu l'article següent: Farré i Olivé, Eduard: "Els Ratera. Rellotgers d'Igualada al segle XVIII". Dins *AIONA revista*, 23 d'Agost de 1996. (suplement del diari "La Veu de l'Anoia" de la data indicada), pàg. 3 a 7.

111. Peça del mecanisme que, separant-se d'una altra la qual subjectava, en permet el moviment.

112. Farré i Olivé, Eduard: Op. cit.

113. Farré i Olivé, Eduard: Op. cit. Degut el poc abast nacional de la referència bibliogràfica, i donat el seu interès, hem considerat convenient copiar íntegre aquest passatge.

antics, però no en coneixem la procedència a excepció del rellotge d'Arró que ens ha donat la clau per poder parlar d'una hipotètica indústria rellotgera a la Val d'Aran, entre mitjan segle XVIII (com a mínim; podria ser que existís des d'una època més reculada) i principis del segle XIX. Així en un dels passamans de ferro forjat que munten aquesta magnífica màquina, s'hi pot llegir la següent inscripció, gravada a mà amb un punxó quan el ferro encara era roent:

Jn Pere Claveria me Fesit / an 1788 en Vielha

Sabem que els Claveria eren una nissaga de ferrers o serrallers, cosa que encaixa a la perfecció amb les paraules d'Eduard Farré. Segons un document del 7 de setembre de 1792, un tal Pere Claveria va cobrar –o acabar de cobrar– la porta de ferro del cementiri de Vielha. Aquest Pere Claveria era fill de Joan Gabriel Claveria, també del mateix ofici, ja que és qui havia treballat la porta, potser un temps abans. I els comptes els satisfà el rector Pau Portolés per mitjà del prevere Pere Claveria, germà de Joan Gabriel. També s'havia refet el que en castellà s'anomena el "*cepo*", és a dir, el muntatge de metall dels jous o capçals de les campanes (el document parla de "*sepadura de campanes*").

El document és firmat pel rector, pel prevere que era oncle de Pere Claveria i un tal *Juan Pere Claveria*. No entenem el motiu pel qual el fill cobra una tasca del pare: és molt possible que el pare (Joan Gabriel) ja fos mort i que el fill, conegut pel nom senzill per distingir-lo del pare, signés així per dur realment el mateix nom. Tot és una conjectura i podria ser que Joan Gabriel fos viu i simplement enviés el fill per tal que li fossin satisfetes certes quantitats pendents de pagament. En tot cas el text sempre fa al·lusió a treballs que Claveria "havia fet", com si ja no fossin al seu abast.

Qui féu el rellotge d'Arró¹¹⁴ és sens dubte Joan Pere. Amb aquest document que a més vincula aquesta família amb les campanes, com a factors de la ferramenta d'uns jous –potser els que encara porta el jou monumental que resta exposat a la rectoria de Vielha?– i l'existència d'aquest rellotge pretenem donar el tret de sortida a l'estudi d'aquestes meravelloses màquines preindustrials, de les quals l'Aran conserva –amb més o menys integritat– en nombre de 24 exemplars, xifra elevadíssima tenint en compte l'extensió territorial.

Un fet al qual cal parar atenció a l'estudiar els rellotges aranesos és, també, l'ubicació. El més usual és que estiguin situats a sota la sala de campanes, en una cambra feta amb envans de fusta, a manera de protecció contra la corrosió, els ocells i la pols, alhora que tancada amb pany i clau per tal que no es pugui accedir fàcilment a la manipulació de l'instrument si hom no és una mà autoritzada en l'ofici. Si

no està situat a sota la sala, pot estar elevat, a la mateixa sala de campanes però per sobre el nivell del pis. Això succeeix a Gessa i a Betlan, i potser havia estat també així a Bausen. També es pot donar el cas d'estar situat a l'agulla de la coberta, com passa a Vielha, Arties i, més modernament, a Les, on es va construir un nou pis per a la màquina i les esferes. Un cas excepcional és el de Benós, en què el rellotge se situa a un cos afegit –la caseta del rellotge, com antany tenia la Seu de València o tantes altres catedrals i edificis francesos– annex a la torre, per on puja l'escala, a causa de no poder utilitzar els baixos de la torre, ocupats pel cor elevat de l'església.

Poden ser maquinàries enquadrades dins una carcassa més o menys cúbica o bé disposades en un mateix nivell, sobre un pla quadrangular dividit en tres conjunts de rodaments. Els més grans i bonics pertanyen al primer grup, i creiem –sense ser experts– que deuen inscriure's en una tradició una mica més antiga, encara que la tecnologia emprada és la mateixa, com hem dit abans, del segle XVI al XVIII.

Normalment els rellotges aranesos marquen el pas del temps per la via acústica i no la visual, mitjançant agulles; just al contrari doncs que els primers mecanismes del segle XIV, que no incorporaven encara sistemes de soneria. Són rellotges sense esfera o quadrant que assenyali visualment les hores des de l'exterior. Dels campanars amb esfera (Salardú, Arties, Garòs, Vielha, Les Canejan i potser Bausen, encara que del darrer no en queda altre rastre que la menció oral), solament dos poden presumir d'esfera històrica. El primer cas és Salardú, que té un bella mostra quadrangular esgrafiada, d'una sola agulla, que pot emparentar amb les dels rellotges pallaresos d'Isavarre, Isil o Son.

També Vielha té una llucana històrica al pinacle, que sembla força antiga¹¹⁵. Si ja el rellotge de Vielha sempre havia estat així, elevat, i amb visualització de l'hora és una qüestió a la qual no podem respondre. Francisco de Gracia parla d'una "*torre muy alta, donde està la campana del reloj con sus machacoles a la parte de fuera, para defender la dicha tercera puerta*"¹¹⁶. Això no obstant, no pot pas ésser aquesta la torre del campanar, la qual, com indica el propi Gracia, actuava de torre mestra, sinó una torrassa situada entre aquesta i la tercera porta de la muralla, que com també informa, estava específicament destinada a la defensa d'aquesta porta. Si ens atenem a la breu menció de Francisco de Gracia, veurem que el rellotge era –mentre hi hagué castell– un bé comunal del municipi que era dins el recinte casteller, tal i com succeeix encara avui a Son del Pi, on la torre del rellotge és anomenada "el comunidor" i és un edifici distint de la torre romànica que conté les campanes religioses.

114. Cal notar la sensibilitat demostrada pel consistori del poble per aquests temes, ja que en refer fa pocs anys el pis de fusta de la sala de campanes no va tenir cap temptació de desfer-se de la maquinària històrica.

115. L'any 2008 l'esfera d'aquesta llucana va ser substituïda.

116. Gracia, Op. Cit. pàg. 17.

Aprofitem aquí per insistir sobre el fet que existeixen campanes religioses i horàries, sempre que l'economia ho permeti. Ja en parlar dels tocs hem citat l'interès del comú de tenir un sistema de rellotgeria a la ciutat de València va topar el 1378 amb l'oposició del rei Pere el Cerimoniós: de rellotge sembla que hom en pot tenir, però segons el parer del rei "*campanes no les ha hom sinó en esglésies, en palaus o en cases de reis i prínceps*"¹¹⁷. La campana permetia fer senyals i era doncs considerada una mostra de poder temporal. Tenir una màquina que indiqui les hores era propi de rics, però fer públic el pas del temps amb senyals sonors per tot el poble —és a dir, envair el paisatge urbà amb un so— era quelcom reservat a reis i esglésies¹¹⁸.

Aquesta concepció ja es devia haver relaxat al segle XVII, encara que, a més, Vielha i el seu castell eren Plaça Reial i el rellotge i la seva campana eren dins el recinte de l'església. Malgrat la brevetat, la notícia de Gracia ens transmet molta informació: el mecanisme tenia una sola campana, per tant, sabem que no assenyalava els quarts d'hora. El manteniment del rellotge de Vielha, que com hem dit en origen no era al campanar, sinó a una altra torre, devia anar a càrrec del governador o del municipi, com encara consta a la consuetud del 1925-27¹¹⁹.

L'escassetat de recursos ha fet que, a l'Aran, les hores fossin sempre assenyalades amb les mateixes campanes religioses. Tanmateix, s'han conservat dues excepcions vinculades a les esglésies amb rendes superiors¹²⁰, que són:

- A Vielha, la campana que hem anomenat Vielha-St. Miquèu 3, datada en 1625, que actualment toca els quarts, la qual, sabem, que havia estat situada damunt la llucana que en pinacle allotja el rellotge, cosa que es pot veure en algunes fotos anteriors als anys setanta.

- A Arties, la campana Arties-Sta Maria 6, del 1714.

Ambdues peces estan situades de manera diferent a les altres. No tenen batall, estan clavades a una vara de ferro que les travessa pel mig de manera vertical i, el que és més important, estaven ubicades a l'exterior. La peça de Vielha va ser col·locada al lloc actual per estar en bon estat i quedar en situació menys perillosa que dalt la llucana; la d'Arties no sembla que estigui al seu lloc original però, en tot cas, està en un finestral, situada ben enfora. Als indrets on hi

havia prou diners era usual edificar un templet per ubicar-hi les campanes horàries, que no solien consagrar-se en tot el ritual. Ara bé, com que el clima aranès fa necessaris aquests pinacles tan punxeguts, les campanes del rellotge s'han de col·locar amb més imaginació.

Com que per les hores ja és necessària una campana raonablement gran, s'aprofita sovint una de les campanes religioses que sigui bona i apta per al servei¹²¹. En molts llocs, només les campanes horàries es van salvar de la destrucció del 1936 i aquesta funció va permetre també moltes vegades salvar una de les campanes religioses (la més grossa o la més sonora en cas de ser a temps d'escollir) si no hi havia campana específica per a les hores. És de tota manera molt freqüent veure torres amb la campaneta dels quarts emergint fora d'algun dels punts del campanar, perquè no hi ha una torreta o templet exprés per a les dues peces.

La campana d'Arties no té calvari i la de Vielha, en canvi, sí. En tot cas, podrien ser campanes religioses que es reciclaren per aquesta funció. No tenen tampoc nanses, que poden haver estat serrades o absents des del primer dia. Cap de les dues té gravat o iconografia de sants fora de les mencions epigràfiques. No sabem quina peça assenyalava antigament les hores a Arties; segurament era una de les majors. A Vielha s'encomanà a la *Francisca* la missió de tocar les hores (la gran *Miquèla* era un element de prestigi i només s'usava per a moure-la a tocs a les grans cerimònies religioses o funerals molt assenyalats). La *Francisca* conserva encara al seu costat un antic martell de forja, avui inutil·litzat i, malgrat el canvi de martell, manté encara la funció d'assenyalar les hores. No sabem si l'actual campana dels quarts s'havia destinat sempre a assenyalat els quarts d'hora o bé, si abans que els mecanismes de rellotgeria ho permetessin, des de la seva antiga posició, dalt de la llucana de l'agulla del campanar, marcava solament les hores enteres.

Volem deixar clar que no totes les torres distingeixen amb claredat aquesta dicotomia de campanes religioses (pròpies del poder espiritual) i campanes horàries (a compartir pels poders espiritual i temporal o solament pel temporal). A l'Aran s'ha perdut més que a d'altres llocs, però era una realitat molt clara a moltes poblacions, almenys del nord-est peninsular¹²². I creiem que la regió aranesa no n'era una excepció.

117. Això informa Padilla Lapuente, José I. : "Las campanas horarias de la catedral de Lleida: hacia una nueva cesura del tirmpo urbano (s. XV)". Dins *Congrés de la seu Vella*. Actes. Lleida: Pagès Editors, 1991. Pàg. 178.

118. A més, a València hi havia el precedent de la Unió, que va conspirar contra el rei Pere, reunint-se a so de campana. Com a càstig, se sap que Pere el Cerimoniós va fer beure als traidors el metall fos de la campana que els havia convocat a les furtives reunions.

119. Vegeu apartat documental.

120. Vielha i Arties han estat històricament les parròquies que han posseït rendes més elevades. Pel que fa al primer terç del s. XVIII, això queda reflectit a la taula de rendes de les parròquies araneses que incorpora el *Mandement* del bisbe de Comenges, Mns. Gabriel Olivier de Lubièrre der Bouchet, de 1731, on per Vielha constata la suma de 2082 lliures franceses, per a deu beneficiaris o porcioners de la parròquia i 386 lliures més obtingudes per a la fàbrica de l'església; en el cas de la parròquia d'Arties, consten 1763 lliures per als seus 8 beneficiaris i 545 per al manteniment de la fàbrica de l'església.

121. Sabem que a Cervera era el Seny Major de 1424 qui feia aquesta tasca. El 1630 ja era pujada al terrat superior del campanar una peça expressament feta i pagada pel municipi per aquest fi, que rellevà al Seny Major d'aquesta tasca.

122. Igualada, amb campana de quarts; Cervera, amb campana de quarts i hores; les catedrals de Vic, Girona, Lleida, Barcelona, Tarragona, Solsona, Terol, València, Castelló de la Plana, etc.; Moià, Prats de Rei, Calaf, Vilanova i la Geltrú, Vilafranca del Penedès, El Vendrell, Esparreguera, Montserrat, Santes Creus, Barbastre, etc. tenien un templet al capdamunt del campanar per tal d'allotjar-hi les dues campanes horàries de quarts i hores. La llista seria interminable.

Pel que fa als rellotges, un dels principals problemes és que ens resulten molt similars i, a no ser que hom compti amb un alt grau de coneixement d'aquest tipus de ginys, costa molt determinar-ne la cronologia, perquè cal desxifrar quins avenços tecnològics porten, cosa que no és tampoc molt definitòria, tenint en compte els arcaics principis tècnics dels rodaments i sistemes d'escapament.

Per tal de datar les maquinàries dels rellotges, hom pot servir-se de la cronologia del campanar a les torres que datin de mitjan segle XVIII en endavant, sense –evidentment– cap garantia de certesa en la datació, ja que una torre pot tenir un rellotge molt més recent i una altra pot reaprofitar el rellotge d'un edifici anterior.

Consten, doncs, vint-i-quatre rellotges, més o menys monumentals (o la mínima constància d'haver-hi existit) a les torres de les esglésies següents, malauradament gairebé tots es troben en una situació d'abandó:

Arres, St. Joan:

En queda bona part, desmuntat, al cor de l'església.

Arròs, Sta. Eulàlia:

Una peça prou bella, podria ser una peça de la primeria del segle XIX o bé un aprofitament anterior, encara que ens decantem per la primera opció.

Arró, St. Martin:

Una bona peça, de gran importància per ser de moment l'única que tenim atribuïda i datada en tota la Val d'Aran, obra per Joan Pere Claveria de Vielha el 1788.

Arties, Sta. Maria:

Ha estat l'única església que no hem pogut accedir al pinacle, on potser hi hauria una maquinària vella. No obstant això, ens consta documentalment que el rellotge es va fer l'any 1763¹²³.

Bagergue, St. Fèlix:

Un rellotge disposat de manera horitzontal, en molt mal estat de conservació. No sembla, a primer cop d'ull, molt antic, tot i que el campanar és de 1765; el rellotge podria ser fet poc o molt després.

Bausen, St. Pèir:

A l'exterior de l'església resten dos contrapesos de pedra que fan de potes a un banquet de pedra. També un altre contrapès està sota un puntal de fusta de la tribuna del cor. De la maquinària en queda alguna cosa a les cambres sota el campanar; valdria la pena recuperar-ho urgentment.

Benós, St. Martin:

Una maquinària de tipus horitzontal, de mida mitjana. Hi ha un contrapès penjat i un altre sota l'escala. Deu ésser del segle XVIII.

Betlan, St. Pèir:

Un rellotge de tipus horitzontal, petit i elevat per sobre el nivell de la sala de campanes, dins d'un quartet tancat per envans de fusta en un racó de la sala. Un contrapès resta a sota del campanar.

Betren, St. Sernilh:

Resta una maquinària no gaire gran però molt bonica, que ens sembla bastant antiga, fins i tot dels segles XVI-XVII. En bon estat. Protegit per envans de fusta¹²⁴. Dins un finestral proper, queda un contrapès de pedra.

Canejan, St. Sernilh:

Resta la maquinària encara que sembla molt modificada.

Casarilh, St. Tomàs:

Un rellotge en disposició horitzontal, en relatiu bon estat. Hi ha un contrapès de pedra en un nivell inferior.

Es Bòrdes, Eth Roser:

Un rellotge en disposició horitzontal, en relatiu bon estat; no sembla gaire antic.

Escunhau, St. Pèir:

Un rellotge molt bonic, de volum cúbic i no gaire gran que sembla bastant antic. Actualment es troba baixat a la planta baixa del campanar, cosa que el posa en perill de desaparició. A mig campanar hi ha contrapesos.

Garòs, St. Julià:

Un rellotge desmuntat –no sabem si està íntegre, però ho sembla– de possible disposició horitzontal, a la sagristia.

Gessa, St. Pèir:

Un rellotge de maquinària disposada horitzontalment que podria datar de finals de segle XVIII. Es troba en posició elevada per sobre del nivell del pis de campanes i en un racó de la sala.

Les, St. Joan Baptista:

Queda el rellotge vell, desmuntat sobre les voltes de l'església. No sembla molt antic i les rodes són de llautó. Dalt del campanar, en l'ereta superior hi ha l'actual rellotge, més nou, encara en funcionament i ben mantingut, obra de *Manufactures Blasco* de Roquetes.

123. Llibre de Comptes de l'església parroquial de Santa Maria d'Arties 1619-1653 -1730-1785: Arxiu parroquial de Vielha.

124. L'any 2006 es va descobrir que el plafó de fusta que actuava de porta de la cambra del rellotge, constituïa un fragment reaprofitat d'un antic retaule amb escenes pintades de la vida i martiri de St. Sernilh, datat al s. XVI.

Mont, St. Laurenç o St. Pau:

Resta –únic vestigi després de la Guerra Civil o bé, de la venda o desfeta posterior– un contrapès de pedra a fora l'església, al cementiri.

Salardú, St. Andrèu:

Un rellotge no gaire gran, potser del segle XVIII, amb una esfera exterior original, de forma quadrada i una sola agulla. La maquinària sembla haver estat intervinguda, però funcionava fins fa poc, cosa que també li dona un valor.

Tredòs, Sta. Maria de Cap d'Aran

Resten solament dos contrapesos de pedra anellats amb ferro, dalt del campanar.

Unha, Sta. Eulària:

Una peça bastant gran i en bon estat (encara que brut); sembla de finals del segle XVIII, coetani, doncs, al campanar.

Vielha, St. Miquèu:

El rellotge existia ja en temps de Francisco de Gracia, el 1613. Deu haver estat modificat en diverses ocasions i l'actual, que sembla del segle XIX ben entrat (potser del s.XX i tot), porta la següent inscripció en una de les peces de llautó:

RAMON SALDA / RELOJERO A - 8 - DIAS / RECONSTRUIDO / POR / LUIS VILA / 1954 / GERRI / DE LA SAL

Aquesta inscripció ens fa pensar que potser estem davant d'una peça que la Guerra Civil va malmetre o bé que el desgast va fer necessari de restaurar. Actualment es troba fora de servei i ubicat sota la encavallada de la coberta en agulla, per on treu esfera a la llucana del llosat. A la part interior d'aquesta llucana hi figuren pintats els anys 1865 i 1916. Pensem que la data de 1865 pot ser una bona referència per al nostre rellotge i la seva imatge externa, refelctida en una bella quadrant horari fet de planxa metàl·lica

pintada. El 1916 pot correspondre a alguna reparació o modificació.

Es conserva també algun contrapès de pedra que va aparèixer el 2007 durant la neteja interior de la torre, sota una gruixuda capa de colomassa.

Vila, St. Pèir:

Es tracta d'un rellotge en disposició cúbica, bastant gros, segurament de principis del segle XIX, sense descartar que fos del XVIII i que es tornés a ubicar a la torre actual. Dels quatre contrapesos existents, dos han de ser bastant recents, ja que contenen formigó i no pas pedra tallada.

Vilac, St. Fèlix:

Un rellotge relativament gros, en disposició cúbica i amb planta d'L, que sembla dels més antics. Tot ell de forja, es troba a l'emplaçament original.

Resten encara dos contrapesos de pedra: l'un encara està penjat i l'altre, jaient a terra, a sota?? de la caixa de la torre.

Vilamòs, Sta. Maria:

Un rellotge en molt mal estat, potser similar al de Vilac, amb planta d'L, i amb un alt grau d'abandó. Molt rovellat i brut, s'ha traslladat a la sala més inferior de la torre i hi deu ser des del temps que es va fer l'escala nova. Un jou de campana descansa al damunt i la pols, la corrosió i les teranyines faran el que l'home encara no ha fet, que és destruir-lo. Es conserven encara tres contrapesos de pedra, molt bonics, piriformes, al banc de pedra que es troba prop de la porta d'entrada al campanar.

Sense ser-ne experts, hem volgut fer aquest primer inventari sobre els rellotges aranesos amb la voluntat de motivar-ne, ben aviat, un estudi sistemàtic i aprofundit, així com també per desvetllar una major consciència sobre l'interès històric i tecnològic que posseeixen i sobre la necessitat de millora de les seves condicions de conservació.

9. ELS FONEDORS QUE TREBALLEN A L'ARAN

Aquí encetem un apartat llarg, dins del qual se seguirà un ordre cronològic. Cal dir que alguns mestres romanen en l'anonimat, però sovint en podem seguir l'estil i la manera de treballar al llarg de diverses campanes i d'un període de temps més o menys prolongat. Així, establim uns grups en relació a la forma i tipus de decoració, si és que el nom del fonedor no apareix immortalitzat al bronze.

9.1. Les campanes gòtiques (segles XIV-XVI)

El fonedor medieval no acostuma a signar les obres, i si ho fa és perquè la peça és prou gran com per encabir-hi el seu

nom o la marca i perquè es commemora algun fet o vol reivindicar la seva condició d'artesà que perpetua una lloança al metall per mitjà d'una tècnica prestigiosa com és la fosa del bronze.

9.1.1. La campana de Vilac

El primer mestre del qual hem conservat obra a la Val d'Aran és el que féu la campana Vilac-5. No en sabem gran cosa, excepte que era un artesà molt notable. La campana que tenim és menuda (49 cm de diàmetre de boca) però esplèndida. Porta una lletreria d'estil gòtic amb un clar deix

uncial que és una meravella de l'art de fondre amb nitidesa i cura. Aquesta peça esplèndida porta a la part de l'espalla un petit segell hexagonal (repetit quatre vegades) amb una campana flanquejada per estrelles de sis puntes i una llegenda escrita al seu voltant, segell en què nosaltres volem veure-hi la marca del fonedor, l'emblema del taller. Les lletres majúscules que porta al voltant són de molt difícil lectura. Malgrat tot, creiem desxifrar-hi la inscripció següent:

[+] S G V I L L E M S E N H I E R //

Creiem que cal entendre-la com a:

S(igillum) Guillem Senhier (senyer o mestre de senys, és a dir campanes).

De la grafia NH i el nom podem concloure que era occità o català. Per tant ens trobem amb la raresa d'un dels noms de fonedor més antics de la zona occitana o del principat: es tracta doncs de Guillem Senhier¹²⁵.

Totes aquestes campanes porten la mateixa inscripció, i sempre amb la constant de substituir la T per la C (diuen *gracia plena* enlloc de *gratia plena*, com un possible motiu amagat que ens permeti agermanar-les sota un fonedor comú de mitjan segle XIV).

Aquesta inscripció es repeteix en uns altres quatre segells de forma ametllada, on hi apareix la Verge amb el Nen. Aquesta repetició ajuda a transcriure la que veiem dins els segells hexagonals¹²⁶. Aquests segells es troben a sota del text rodat amb la salutació angèlica a la Mare de Déu, que en aquest cas apareix incompleta i amb una deliciosa representació de la crucifixió al davant:

[crucifixió] A V E M A R I A G R A C I A P L E

El motiu d'aquesta manca de lletres, que serien [-NA, DOMINUS TECUM, BENEDICTA TU IN MULIERIBUS], només es pot explicar pel fet que el fonedor tingués una sola mida de lletreria i després d'haver acabat de donar la volta a tot el perímetre del vas, col·loqués les lletres que hi cabien i prou. El sentit es donava per entès, ja que era una invocació molt usual i que, de ben segur, el poble sabia de memòria¹²⁷.

A més dels dos tipus de segells (hexagonal a l'espalla i ametllat a sota la inscripció) porta quatre escudets més, tots iguals i que alternen la col·locació d'aquests amb la dels

segells amb forma d'ametlla abans mencionats. A dins s'hi veu un element vegetal que arrenca d'un possible gerro; a una banda, hi ha el que sembla una campana i, a l'altra, el que sembla una olla o caldera. La inscripció en aquest cas és totalment il·legible.

Ubiquem aquesta peça a mitjan segle XIV; afinarem més, però amb molta prudència: alguns elements permeten considerar-la potser un xic anterior; d'altres, en canvi, possibiliten avançar-ne la cronologia fins al tercer quart del segle XIV. No pas més enllà, perquè és clarament anterior al segle XV i les fonts de l'epigrafia que ostenta creiem que cal anar-les a buscar a la segona meitat del segle XIII. Són pròpies de la decoració de manuscrits i petites peces de les arts sumptuàries i de l'objecte. Ens semblaria molt adient suggerir una datació ca.1330-60 o, el que seria el mateix, dins del segon terç del segle XIV, sobretot per la fita cronològica que suposa la campana de Sant Gaudenç (1356) que, tot i que no l'hem pogut veure, sabem que és semblant a la de Tolosa, de la qual sí que tenim la reproducció d'algunes lletres de la inscripció.

Sabem que al campanar de Vilac havia tocat els quarts d'hora del rellotge, fet que es veu corroborat per les marques exteriors produïdes per un martell; i que passada la Guerra Civil va ser traslladada a l'espadanya. Fóra bo retornar-la al campanar, el qual ha de ser, sens dubte, el seu lloc originari.

És una campana excepcional, d'un enorme valor històric, artístic i acústic: és el so més antic de la Val d'Aran. Potser, romànticament, podem imaginar que sonés pocs anys després d'entrar en vigor la *Querimònia*, autèntica carta magna aranesa.

9.1.2. Altres campanes gòtiques

Després de tractar la campana de Vilac, analitzem breument les altres escasses campanes gòtiques que es conserven, totes dels segles XV i XVI. En tenim d'almenys quatre tallers:

- El que fa la campana que hi ha a l'espadanya de Salardú (Salardú-4, finals de segle XV)
- El que fa la campana de Betren (St. Sernilh-5, 1533)
- El fonedor de la campana de Vilamós (Vilamós-4, 1545)
- El que produí la campana d'Escunhau (Escunhau-4, 1570)

Totes elles són campanes de reduïdes dimensions (entre 0,41 i 0,48m de diàmetre de boca)¹²⁸

125. La basílica de Saint-Sernin de Tolosa de Llenguadoc conserva una campana del segle XIV, lletreria de la qual és molt similar i la relació entre les dues campanes és innegable, però la peça –més gran, de 58 cm de boca– ja sembla un xic més rica i elaborada, però també més tardana. Prové del convent de Mercedaris i fou portada a l'emplaçament actual al segle XIX. Vegeu la web de l'escola occitana de carilló: <http://neep.free.fr/>, d'on hem extret aquests informacions. Aquesta campana la daten de la segona meitat de segle XIV, cap a 1356-1397, sense explicar-ne el motiu. I ens diuen que en va ser el fonedor un tal "Latour (?)", sense que tampoc sapiguem la procedència de la dada. En tot cas, ens remeten a un treball de Paul Barrau de Lorde, a la *Société archéologique du Midi*, el 10 de febrer de 1942. Hem sabut que la col·legiata de Sant Gaudenç (al Comenge, departament d' *Haute-Garonne* i regió *Midi-Pyrénées*) conserva una campana datada el 1356, de 110 cm de boca, segons l'inventari de patrimoni del Ministeri de Cultura francès. També ens documenta, a l'*Haute Garonne*, una altra campana d'una època similar a Baren (44 cm de boca) i una altra a Marsan, al departament de Gers i regió *Midi-Pyrénées* (57 cm de boca).

126. La creu i la NH eren de lectura dubtosa als segells hexagonals; la creu ja no apareix als segells ametllats.

127. De fet, la campana de Tolosa pateix una situació semblant, encara que arriba més enllà per disposar de 9 cm més de boca: + AVE MARIA GRACIA PLENA DOM.

128. No hem pogut fer sonar la de Salardú, però sembla que té impactes de bala que l'han perforat.

i, malauradament, encara que això no sempre és visible, es troben esquerdades, fet pel qual, el seu so no és, ni de lluny, el que hom voldria, ja que són sordes. En els casos de Vilamòs i Escunhau les esquerdes són molt grans i evidents.

És de notar que en cap d'elles hi trobem calvari esglaonat de grans o mitjanes dimensions, ni va signada per un artesà, per tant ens trobem en l'anonimat més absolut.

Malgrat que la lletreria gòtica ja demana un bon ofici de fonedor (si volem que es pugui llegir bé) i són peces molt boniques, no són obres realment excepcionals; tot i això el fet de tenir més de 400 anys les fa d'entrada ben especials i dignes de la major cura i respecte.

La peça de Betren denota una lletreria senzilla i un ofici correcte, encara que llueix poc l'ofici en una campana tan petita. És la campana que porta data gravada més antiga de la Val d'Aran.

La campana d'Escunhau constitueix l'exemple més rústic, encara que ben bonica i pulcra, ja que la fosa és bastant nítida en els seus detalls decoratius. També és la que presenta més gravats, encara que aquests siguin només dos, un dels quals repetit quatre vegades.

La campana de Vilamòs és potser la més decorada d'aquest grup, amb les nanses guarnides amb un bordó que simula ésser una corda trenada. Les lletres són grosses, de traç més gruixut i potser més elegants que les campanes de Betren o Escunhau¹²⁹.

Encara hi ha una cinquena campana gòtica, a Begós (Begós-3) que, per certes decoracions es podria relacionar amb la de Vilamòs i la d'Escunhau, però sempre amb prudència, perquè no porta cap inscripció. La presència d'un model de gravat d'un *Ecce Homo* (o *Baró de Dolors*¹³⁰, alhora que d'un tipus molt concret de creu flordelisada a les peces de Vilamòs i Escunhau (1545 i 1570) permet atribuir a un període similar la campana Begós-3, que és anepígrafa, però té en les creuetes una decoració –d'altra banda molt escassa– que la fa relacionable amb aquest grup, datant en tot cas d'abans de 1600. Per sort, la campaneta de Begós no està esquerdada, però està muntada amb un jou metàl·lic contemporani que la desmereix, obra de la firma Manclús.

9.2. Les campanes renaixentistes

Dins del patrimoni campaner aranès les campanes renaixentistes són escasses. Això sí, aquests exemples són bastant interessants: conserven sovint alguna tradició del gòtic, sigui en la forma o en la decoració.

Obre aquest bloc la magnífica campana Cap d'Aran-2, de l'any 1600, obra que esdevé la primera d'entre les campanes signades de la Val d'Aran. Va ser produïda per dos artífexs que molt probablement eren aragonesos, ja que és una peça molt ben deixada que s'allunya de l'aspecte més rústic i popular dels fonadors del nord de la Península i les regions basques.

La signatura apareix als peus; per damunt, un cordó típic de les peces dels segles XV i XVI, i cita un *P. Maca* i un *T. Ortiz*. El primer nom podria trobar-se incomplet. Encara que la inscripció no ens dona els noms de pila, aventurem Pedro o Pablo pel primer i Tomás pel segon.

Les lletres són d'una evident elegància i es troben perfilades en tot el seu perímetre, cosa que els dona relleu i nitidesa. També es tracta de la primera peça aranesa conservada que mostra un calvari graonat i creu, tot fet de retalls de garlanda decorativa, en aquest cas amb els típics asteriscs o estrelles de vuit puntes inscrits en quadradets.

És molt destacable també la campana Vilac-2: fosa el 1622, que té una sonoritat molt bonica. Es tracta d'una peça realitzada en un perfil o costella més gruixut del que és usual a l'Aran i a la Península després del segle XVI. Com ja ve essent usual, presenta la cinta decorativa o garlanda que apareix en tantes campanes gòtiques però, com a Cap d'Aran, aquesta cinta ha anat pujant cap a la zona del terç del vas.

Mereix una menció especial la campana de Vielha (Vielha, St. Miquèu-3). És una peça de mides respectables (0,73m de diàmetre) que antigament podria haver servit per a usos religiosos, però que –almenys des del segle XIX– servia per al toc dels quarts del rellotge. Li foren serrades les nanses (si és que mai en tingué) i fou col·locada a la llucana del pinacle, travessada per un rodó de ferro. Les lletres de la inscripció –amb el salm 150– són una petita meravella de gust franco-flamenc dels segles XVI-XVII les quals ens recorden a les lletreries de les pintures de la paret sud de l'església d'Unha, recentment descobertes, a les que apareixen a Salardú o a les del magnífic judici final d'Arties. La campana va datada el 1625, però la lletreria que ostenta beu encara de la mateixa tradició artística que aquelles pintures.

Les campanes que a continuació citem, encara amb un gust renaixentista, ja anuncien els canvis del barroc: són les dues de Bausen (Bausen-3 i Bausen-5) i la de Canejan (Canejan-3). Malgrat que són peces que daten de 1646 i 1661, en la seva decoració hi domina la continència, com si –poèticament parlant– el protestantisme hagués influït en la decoració dels bronzes de mitjan del segle XVII.

129. Aquesta campana és l'única aranesa de la qual es parla detingudament a l'estudi fet per Toulouse-Lautrec, M. Le Comte de: *Les cloches dans le Haut-Comminges, extrait du Bulletin Monumental publié à Caen par M. De Caumont*. París, Derache: 1863. pàg. 26-27. Nosaltres hem utilitzat l'edició facsímil de Nîmes, Lacour-editeur: 1992.

130. També anomenat *Varó de Dolors*, ens ha estat impossible d'esbrinar quina és la denominació correcta.)

9.3. Les campanes del barroc fins a la industrialització

Aquest bloc engloba la major part de les campanes araneses, entre 1680 i finals del segle XIX.

Hem establert uns grups d'artesans, segons la relació de campanes i seguint un ordre cronològic. Les peces que anaven signades han donat la pauta per relacionar-les amb d'altres que, tot i no portar el nom del constructor, la seva decoració ens permetia establir lligams amb les d'autor conegut. D'alguns autors en tenim moltes peces i variades; d'altres, una de sola. En tot cas, han quedat definits uns entorns de producció de campanes que només poden establir-se des de la perspectiva d'haver visitat tots els campanars de la regió. Quan cap exemplar d'un grup va signat, donem el nom de l'any o període cronològic del conjunt de campanes que estan relacionades. Cada grup suposa un mateix fonedor o fonedors que treballen junts.

Mestre de 1646. Malgrat que les hem tractat com a renaixentistes, fem constar aquí la relació entre les campanes Bausen-3 i Bausen-5. No porten gravats decoratius, ni tan sols calvari.

Mestre de 1661. Només en coneixem la campana Canejan-3. És una campana bonica malgrat la seva decoració simple.

Mestre de 1684. Un mestre anònim fon dues campanes el mateix any: Betren Esteue-2 i Garòs-4. Són peces d'entre 40 i 60 cm de boca. Porten una Crucifixió, amb la Verge i Sant Joan i motius de grotesc, amb caps alats de querubins, etc.

Mestre de 1705. El grup estaria constituït, de moment, per tres campanes: Arròs-3, Aubèrt-2 i Arties Portolà-1. Totes són del mateix any i es distingeixen per les lletres, especialment el número zero de la datació. La major d'elles és la d'Aubèrt, que fa 73cm de boca. La peça d'Arròs és badada i les d'Arties i Aubèrt tenen un timbre molt bonic.

Mestre de 1709-1711. Les campanes Vielha-5 (1711, 36 cm de boca) i Gausac-5 (1709, 43 cm de boca) porten uns mots comuns en les inscripcions: Jesús Maria i Josep, en al·lusió a la Sagrada Família. També presenten unes garlandes amb una decoració que recorda unes flors de lis entrelaçades, molt personal.

Mestre de 1714. Aquest fongué la maltractada peça que tocava els quarts del rellotge de Santa Maria d'Arties. És una peça petita i poc remarcable, fora del fet d'aparèixer datada i amb un ús peculiar. Creiem que està molt relacionada amb el grup de 1705, amb un estil molt similar (malgrat les escasses lletres i xifres), per la qual cosa podria molt ben

ser que fos obra del mateix fonedor, essent el mestre del grup 1705 i aquest, la mateixa persona o taller, encara que sense descartar, és a dir, sense oblidar la possibilitat de passar les plantilles d'un obrador a l'altre.

Grup 1724-34. Es tracta d'un aplec de sis campanes, molt interessants i d'un gust artístic i decoratiu ben encaixat en ple Barroc. Per ordre cronològic són:

Montgarri-1 (1724), Benós-3 (1725), Casarilh-3 (1726), Arties St Joan-2 (1729), Arties-4 (1731) i Begós-2 (1734).

Són peces mitjanes, que es mouen entre els 57cm i els 62cm de boca, amb l'excepció de la de St. Joan d'Arties, que fa 43cm. Aquesta darrera peça està badada (segurament pel nefast sistema de toc al qual es va sotmetre) i la de Casarilh tampoc sembla en massa bon estat, si tenim en compte el so que dona. El lligam que les identifica i relaciona és sempre —a part de la lletreria i la manera de disposar els cordons— el motiu de quadradets que formen la graonada del calvari comú a totes elles. A més, els dos exemples d'Arties tenen també un crist figurat, molt rústic, que estableix lligams entre elles. La peça de St. Joan d'Arties és, doncs, la més extravagant del grup, per les mides i perquè la lletreria és diferent, però manté la decoració dels quadradets de la graonada.

Ens aventurem a proposar com a candidats a ser els autors d'aquest grup de campanes (encara que sigui bastant a cegues) els noms de **Josep Guerri** i els seus fills **Miquel i Francesc**, campaners de Barbastre, que tenim documentats el 1736 refent campanes a Vielha, entre les quals la Miquèla (1000 kg) i la Francisca (500 kg), campanes que amb el temps aniran augmentant de pes, a base d'afegir metall quan es refonguin. Cert és que normalment un mestre —com ja hem dit abans— arriba a un lloc per fer una peça important i acaba fent-ne d'altres que se li encarreguen aprofitant la seva vinguda al territori. En aquests casos, totes datarien d'abans de 1736, fet que no s'ajustaria a la normalitat lògica.

"M. Cordoba". Sota aquest nom apareix la campana gran¹³¹ de Casarilh, de 74 cm de boca i que, malauradament, està sorda. I a Vilac hi ha una peça de 1765 que sembla molt propera pel que fa a decoració, però no va signada. És la campana Vilac-4.

Mestres de Calaf. Aquesta família de la vila de Calaf (Anoia), que mereix un estudi monogràfic, és un dels principals focus de fosa de campanes del segle XVIII català. Ens han deixat nombroses peces, escampades per una àrea geogràfica molt àmplia. A la Vall d'Aran fonen tres campanes el 1780: Cap d'Aran-4, aquella senyalera situada a l'espaldanya, d'accés gairebé impossible sense mitjans extraordinaris; Betren Sernilh-4, campana pràcticament idèntica a l'anterior, encara que en més mal estat; i Betren Sernilh-1, campana

131. Casarilh-1 per a nosaltres.

raonablement gran (94cm de boca) que és la que va signada pels artífexs. Aquesta família és encapçalada per l'Igualadí Adjutori (1701-1797) i els seus fills Lluís, Josep, Jaume i Adjutori. No podem especificar quin d'ells fongué les campanes. No són molt bones acústicament (tenen un so massa metàl·lic, segons el gust de l'època barroca que suposà una minva generalitzada del gruix dels vasos), però ressonen i solen estar bastant ben decorades. La campana gran de St. Sernilh de Betren és molt similar –encara que uns 15 cm més petita– a la campana major del monestir cistercenc de Vallbona de les Monges (Urgell), datada el 1784 i signada per Lluís i Adjutori.

Grup “Venero-Solano-Palacio”. Trobem a la Val d'Aran exemples d'aquests fonadors entre els anys 1777 i 1788. Coneixem d'ells deu campanes araneses, de les quals en conservem nou, perquè una d'elles era la Miquèla (campana major de Vielha) anterior a l'actual. La documentació que aportem ens en parla molt, per la qual cosa ara no hi entrarem. Sabem que són mestres fonadors càntabres. Venero no apareix a la documentació aranesa, però sí en d'altra bibliografia; Solano i Palacio consten a la documentació de Vielha com a “*Vizcaínos*”.

De Venero, el nom complet del qual és Carlos Venero, sabem que era “*De Isla. En 1770 trabaja con Antonio Palacio en Lekeitio. (...) Hizo campanas para (...) 1788, Deusto, 1806 (...)*”¹³² encara que només apareix a la campana més antiga.

Luis Solano no l'hem trobat referenciat, però ens signa campanes araneses entre 1783 (Escunhau-2) i 1787-88 (Miquèla), associat a Palacio el 1787 quan contracten la campana Miquèla, que ja no conservem per haver estat posteriorment refosa.

Antonio Palacio signa només una petita campana (Aubèrt-4) però les mateixes lletreries apareixen en altres peces. Sabem que apareix actiu entre 1756 i 1798¹³³.

El conjunt de campanes araneses d'aquest grup queda establert així:

Bausen-1: signada per Venero i Solano, el 1777. És sorda, i la més gran de tot el grup si exceptuem la Miquèla, avui perduda.

Casau-1: datada el 1782, l'atribuïm a Luis de Solano.

Escunhau-2: signada per Luis de Solano i datada el 1783.

Miquèla: actualment perduda, fou contractada el 1787 a Luis Solano i Antonio de Palacio (quan signa els documents ho fa amb la partícula “*de*” abans del cognom).

Aubèrt-1: datada el 1788, encara que va sense signar, ha de ser obra d'Antonio de Palacio.

Aubèrt-4: datada el 1788, va signada com a obra d'Antonio Palacio.

Betlan-2 i Betlan-4: datades el 1788, han de ser obra d'Antonio Palacio, ja que les lletreries són exactes i des del campanar de Betlan hom gairebé *toca* el d'Aubèrt.

Casarih-4: datada el 1788 i, encara que sense signar, ha de ser de la mateixa fosa que les anteriors i, per tant, obra d'Antonio Palacio.

Salardú-1: gairebé no s'hi pot llegir la inscripció, però les poques lletres que hom pot destriar entre els nombrosos defectes de fosa que té aquesta campana permeten relacionar-la amb aquests exemplars de cap a 1788. Però, en aquest cas, res és segur. Per altra part, la documentació de la parròquia menciona un bateig de campana grossa el 1759, sota el rectorat d'un tal Abadia, i aquest mot és un dels pocs que es poden llegir a la campana. Malgrat tot, la campana del 1759 era la grossa i pesava uns 900 kg, cosa que no pesa l'actual, que ronda els 750 kg. En tot cas, el nom del rector ens ubica dins un període que va des de, com a mínim, l'any 1759 fins uns anys després d'aquesta data.

Joan Lasur de Tolva. D'aquest fonador ens ha arribat una sola campana (Begós-1), datada el 1796, molt interessant perquè els gravats segueixen l'estètica de les campanes gòtiques (figureta dins un marc d'arc conopial suportat per dues columnes). No obstant la manca de peces a l'Aran, Lasur és un dels fonadors que durant el segle XVIII refongué campanes a Vielha. Concretament el 1762 va refondre la *Miquèla* i la *Francisca*, les dues campanes grans, deixant amb uns 1125 kg de pes la primera i amb uns 650 kg, la segona. Podria ser que fos l'autor (no podem demostrar aquest fet) de les campanes Unha-4 i Arties Sta. Maria-2, foses totes dues el 1772. Si treballà a l'Aran el 1762 i el 1796, no veiem motiu perquè no fos ell l'autor dels dos bronzes de 1772, tot i que l'estil no és ben igual. La campana d'Arties és bastant gran (95cm de boca), però més gran devia ser la *Miquèla* que va deixar feta el 1762. També tenim una peça

132. Barrio Loza, José A. : “La campanería de Bizkaia (siglos XVI-XIX). La competencia entre fundidores “Vizcaínos” y Montañeses. Dins el volum miscel·lani *Las Campanas: cultura de un sonido milenario. Actas del I Congreso Nacional*. Santander, Fundación Marcelino Botín, 1997, pàgs. 113-132.

133. Barrio Loza, Op. Cit.

signada per ell l'any 1779 al campanar de l'església de la Nativitat de Durro (Vall de Boí, a l'Alta Ribagorça).

Ventura Manzana de Tolva (o Mançana). Encara que no en conservem cap campana a l'Aran, sabem que el 1767 refongué la Miquèla de Vielha, afegint-hi 3 quintars (uns 125kg). Per tant, la deixà amb uns 1250 kg. També podria ser ell l'autor de les dues anònimes campanes del 1772 citades suara en parlar de Joan Lasur, ja que sabem que féu la "Medarda" de Benavarri, el 1785, dues peces a Claverol (Pallars Jussà) el 1789 i una peça a La Seu d'Urgell el 1754.

"Vignes". Amb aquest nom signa el fonedor de la petita campana de l'espadanya de la parròquia de Les. No sabem res més d'aquest artesà. És una peça ben feta, però no permet dir res del fonedor, ja que és una obra menuda. Data de 1767.

"I. N. Delestan". Amb aquest nom signa l'autor de la campana gran de St. Sernilh de Canejan, del 1790. D'una mida raonable (101 cm de boca), està força ben acabada, però no en podem jutjar el so perquè és sorda. Endevinem que faria un fa3 (que és el que avui dóna, sense ressonància) o potser un fa#3 (el més probable) i fins i tot un sol3. Mostra bon ofici de fonedor i les lletres són netes i elegants. Com passa a vegades, les N són del revés. Segons Robinault-Jaulin¹³⁴ un Jean Delestan fongué la campana grossa de la catedral de Baiona (Aquitània), un do3 de més de 2000 kg datat el 1819. També hem documentat en inventaris francesos de patrimoni cultural uns fonedors anomenats Gustave Delestan, Louis-Rémy Delestan i François-Dominique Delestan que treballen junts el 1864, oferint la hipòtesi d'una nissaga de fonedors. François Dominique apareix un xic abans, al segon quart de segle XIX i Gustave encara el trobem a principis del XX. Jean Delestan fon una campana el 1826 amb el seu fill François-Dominique (*Delestan père et fils fondeurs à Dax*). Si es tracta del mateix fonedor que féu la peça de Canejan (suposant que les inicials I N corresponguin a *lean*) o si ja es tracta d'un descendent, és una pregunta a la qual no podem respondre.

Agustí Cel de Llimiana (o Sel). Aquest autor és un dels més importants per a nosaltres, ja que va fer moltes campanes significatives de l'Aran. En conservem sis i un fragment d'una setena. Són Vielha-1 (1799), Vila-4 (1803), Casau-3 (1807?), Bossòst-4 (1811), Bausen-2 (1814, de mida més respectable: 85 cm), Casau-4 (1822?), Mig Aran-2 (sense data, cap a 1810) que és el fragment mencionat.

El problema és que totes les que estan íntegres i ben conservades són petites. L'excepció és la *Miquèla* de Vielha, que és l'actual, fosa l'any 1799, (1,33m de boca i uns 1600 kg), campana que per si sola podria consagrar a un fonedor

com a artesà capaç i notable. En canvi, les altres campanes solen portar bastants defectes de fosa; alguna d'elles està molt mal acabada, amb caràcters de lletreria molt il·legibles o molt poc nítids. La Miquèla és una campana del tot extraordinària: realitzada en un perfil gruixut si tenim en compte el que és usual per les èpoques i per la geografia. Una de les millors campanes de tot el principat de Catalunya, sense cap mena de dubte. El so és ple i ric però també vellutat, amb una octava inferior molt destacada: és la reina de les campanes araneses amb tota justícia, per sonoritat, dimensions, significació simbòlica i càrrega llegendària.

No totes les campanes d'Agustí Cel van signades: li atribuïm les campanes Casau-3 (1807?), Casau-4 (1822?) i el fragment trobat prop de les runes del santuari de Mijaran¹³⁵, el qual, per similitud de relleus amb la de Bausen (*Me fecit Augustinus Sel Fvsor*) o la de Bossòst (també signada per Sel), se li pot adjudicar també sense cap dubte.

És curiosa aquesta diferència qualitativa entre la Miquèla i el que ve després; potser tenia un soci brillant que en sabia més que ell, però no ens consta en cap document ni cap campana i preferim descartar aquesta hipòtesi.

En tot cas totes les peces posteriors a 1800 són més fluixes pel que fa al nivell d'execució, tot i que algunes sonen bé. Potser la Guerra del Francès empobrí la zona, potser hi havia manca de metall de qualitat o de fang apte per fer motlles ben polits. No és el mateix treballar amb uns materials que amb uns altres, amb uns gruixos o amb uns altres, etc.

Li coneixem també la campana major de Durro (Alta Ribagorça), que té unes dimensions notables, però amb una sonoritat no gaire bona, o és que potser està en procés de badar-se¹³⁶. Apareix signada per *Agustinus Zel*, i no en podem dir gran cosa més, excepte que ja sembla datable d'entrat el segle XIX (ca.1810).

Anton Jaqueti. A l'Aran només en coneixem una sola peça (Vila-2) datada el 1812, però sabem que la campana major de Rialp (Pallars Sobirà) també va signada per ell l'any 1814 (107,5cm i ca.750kg). Es tracta d'un fonedor especial: si jutgem solament aquestes peces (cosa també un xic compromesa) veiem que treballa amb una costella normal, però que és més gruixuda del que s'acostuma a fer en aquesta època per tota la península. La campana de Vila pesa uns 450 kg i fa 90 cm de boca. El so és correcte i el tornejat del vas, també. En canvi la decoració i la lletreria són d'una rusticitat molt acusada. Es nota que per a les lletres i les imatges no comptava amb uns models cultes (diguem-ne llibreta de gravats o plantilles ja tallades per algun gravador de boxos a manera de motlle), sinó que

134. Robinault-Jaulin, Arnaud: *Cloches. Voix de Dieu, Messagères des hommes*. Paris: Rempart, 2003, pàg. 89.

135. Agraïm al Sr. Manel Estrada haver-nos mostrat el fragment de campana que conserva, trobat tot cavant un tros de terra, molt a prop de les runes del santuari de Mijaran que fou enrunat el 1938.

136. Tampoc volem ser categòrics; no l'hem examinada amb calma i podria ser que algun mecanisme o part de la muntura de la campana no fos correcte.

sembla que ell mateix els va retallar de la cera (lletres) i va motllurar i decorar amb un punxó les figures en relleu. Aquest estil *naïf*, estigué volgutament de moda als països més desenvolupats en matèria de campanes els anys 70 del segle XX, com un art abstracte o no acadèmic aplicat a la decoració de campanes. Un cas curiós i que potser testimoniarà una nissaga de fonadors amb origen aranès.

“Viguièr, a Toulouse”. Una campana de 1813, Bausen-4, porta el nom d'aquest artesà. No en sabem res més. És una peça petita (51cm de boca) i ben feta, però no podem jutjar-la, perquè està completament esquerdada.

L'inventari de patrimoni cultural del *Ministère de la Culture* francès documenta campanes foses per un artesà tolosà del mateix nom els anys 1813 i 1837. Sembla ser, doncs, que parlem del mateix mestre.

Els “Dubois fondeurs Lorrains”. Així signen dos mestres de la regió de Lorena que vingueren a Comenges a fondre la campana grossa de la catedral, el 1817 (1,36m i un re3, ca. 1600kg). Seguiren Garona amunt i deixaren dues peces menudes: Arròs-4 i Unha-3. Semblen peces aptes fins i tot per a carilló. No sonen gens malament i demostren un bon ofici. No són peces seriades, perquè totes dues ostenten una inscripció personalitzada¹³⁷.

L'inventari de patrimoni cultural del *Ministère de la Culture* francès documenta campanes foses per artesans del mateix nom durant el primer quart de segle XIX, però també el 1724, el 1752 i el 1767. Per tant, devien ésser membres d'una nissaga de fonadors.

Lavigne de Tarba. Aquest mestre inaugura el segle XIX campaner de l'Aran amb esplendidesa, després d'Agustí Cel. És un artesà que trobem el 1813 a la Vall d'Àneu¹³⁸ i del qual Xavier Orriols en lloa els bronzes i suposa que és un individu francès que fugí de la guerra napoleònica. Nosaltres compartim la seva opinió pel que fa al so, prou bo, de les seves campanes, però no ens pronunciem sobre la seva condició, ja que a l'Aran fon campanes en un moment posterior i durant un període més dilatat.

El motiu de la vinguda de l'artesà a la Val d'Aran ha de ser, sens dubte, la factura de la campana *Francisca* de Vielha (Vielha-2) de l'any 1818, ja que és la més grossa de totes les d'aquest mateix any, i aquestes són les més antigues que a l'Aran ha deixat aquest mestre.

En tenim nou exemplars, alguns de molt notables. Com sol passar, no totes porten la seva signatura, però en aquest cas, és fàcil deduir-ne la filiació. Primerament volem aclarir la confusió que es produeix sobre el nom d'aquest fonador, ja que en moltes inscripcions hi apareix escrit LAVIGNEF

mentre que altres vegades hi diu LAVIGNE. Així, el seu nom fou interpretat com a Lavignef pels que van fer el catàleg de la Vall d'Àneu. En realitat, vol dir Lavigne F(ecit); d'aquí la presència intermitent de l'F.

Pel que fa a l'ofici de fer campanes, es tracta d'un mestre que treballa amb perfils primos, però sense que això arribi a comportar una pèrdua de qualitat gaire gran. De fet a la seva producció hi distingim dos perfils, un d'ells encara més acusadament prim. Malgrat tot, globalment cal considerar-lo un dels fonadors més importants d'entre els que han treballat per la zona. Passem a veure les seves campanes:

Vielha-2. La *Francisca* de St. Miquèu de Vielha és la primera i la major de totes, com ja hem dit. És també l'única que ens dóna la procedència geogràfica del mestre: la ciutat de Tarba, a la Bigorra (departament d'*Hautes Pyrénées*). Té una sonoritat molt bona, encara que no arriba a la qualitat de la *Miquèla*. Per aquest fet també és coneguda per a molts aranesos pel nom popular. Pesa uns 950 kg i és, per tant, una de les més grans de la Val d'Aran.

Bossòst-1. Una altra peça molt bonica, de la qual malauradament no es pot llegir cap inscripció, per culpa de la densa capa de colomassa que la cobreix. Una sanefa decorativa, que també apareix a d'altres peces permet identificar el fonador i datar-la cap a 1828. Pesa pel voltant d'uns 800 kg.

Són també remarcables (fetes amb una costella més prima) les peces Arròs-1 (1828, cap a 600 kg per un so mig to per damunt de la campana Bossòst-1, cosa que la fa més metàl·lica, però igualment bona), Betren Sernilh-2 (1818, uns 400 kg) i Betlan-1 (1828, no arriba als 400 kg). Aquesta darrera porta el nom *Teyseyre*, gravat sota d'un relleu, però la lletreria és idèntica a les altres campanes del mestre Lavigne. Si era el nom d'un associat, és una qüestió que no podem respondre. En tot cas, considerem aquesta campana com una obra del cercle de Lavigne.

Les altres, més xiques però igualment belles i sonores, mostren també un bon ofici de foneria. Seguidament en donem algunes mostres:

Benós-2. Del 1831, una peça molt ressonant i ben conservada.

Es Bòrdes-2. Del mateix any que l'anterior, té la particularitat de mostrar impactes de trets (i fins i tot un forat) que suposem del 1944, durant el dur combat que hi tingué lloc entre els maquis i efectius franquistes. Malgrat tot, continua sonant.

137. El rector i cònsols a la peça d'Arròs i el nom del poble “Unna” a la campana Unha-3.

138. Vegeu Dalmau-Orriols, op. cit.

Vielha-4. Del mateix any que la *Francisca*, el 1818, és esquadada i ben sorda. Té les nanses tallades i substituïdes per grapes de ferro, cosa que en dificulta la restauració. Creiem que donaria un do# 4.

Arró-3. Del 1831, és la més menuda, amb només 48 cm de boca.

Una particularitat de Lavigne és ser un dels pocs que evita l'ortodòxia implícita en les inscripcions de les campanes i es decanta en dues ocasions per la veu popular, ja sigui canviant el gènere del nom del sant, patró al qual es dedica la campana, o posant el nom popular sense citar cap sant ni cap advocació sagrada, sinó que les obvia. Per exemple, la campana Vielha-2 porta una inscripció citant una *Sancta Francisca* i la Betren Sernilh-2 es devia anomenar *Maria Estefana*. No es tracta de casos estrictament únics, però no és un fenomen gens freqüent, perquè una cosa és el nom popular i una altra, la inscripció. Sí que és cert que això ha passat modernament, però ja és un tema d'ignorància dels usos litúrgics i el valor de pregària perpètua que les inscripcions prenen.

Com a antecedents d'aquest mestre, els inventaris de patrimoni del *Ministère de la Culture* de França ens documenten un *Lavigne Fondateur* ja el 1781 i 1782, a les esglésies de Tilhouse i de Saint-Pierre-aux-Liens d'Ardengost (totes dues al departament *Hautes-Pyrénées*). Si parlen del mateix fonedor o d'un avantpassat poc ho podem assegurar.

Ignasi Jaqueti. Un fonedor que segurament té relació de parentiu amb l'Anton Jaqueti abans citat. Orriols el documenta "el 1825 a St. Salvador de Bianya (Garrotxa) i al llogarró francès de Courbanil (municipi de Porta) el 1853"¹³⁹.

Nosaltres, a la Vall d'Aran, n'hem trobat nou peces, datades totes en els anys 1841 i 42. Són les campanes Arres St. Joan-2 (molt bonica i de bon so, amb unes nanses de quatre braços), Arró-4 (peça menuda, li és atribuïda, malgrat no portar signatura), Arties-1 (peça gran: 106 cm de boca, però trencada i sorda), Arties-3 (en bon ús), Arties St. Joan-1, Bagergue-1 (bastant gran: 99,5 cm de boca), Es Bòrdes-3 (no gaire gran i, com la campana Es Bòrdes-2, amb forats de metralla dels enfrontaments del 1944), Vila-3 (menuda, li atribuïm) i Vilamòs-2.

El so de les seves campanes és correcte i utilitza algun gravat de bon gust; no obstant no és molt nítid en el detall i costa de saber de quin sant es tracta el que apareix en els gravadets que ostenten les seves campanes. Un element d'estil molt personal és la forma que dona al número 4, gairebé sense asta vertical per sota del braç transversal.

Magí Clotet de Tolva. El nom d'aquest mestre fonedor ha estat gairebé endevinat de la lectura de la borrosa inscripció d'una campana. Li podem atribuir dues peces més. Totes són de 1852. La més gran és la Vielha-6. Aquesta campana, esquadada i sorda, va ser baixada del campanar de Vielha el 1994. Hi havia estat pujada els anys quaranta del segle XX, quan la campana *Francisca* va tornar a Vielha, recuperada després de la Guerra Civil. Sembla que prové del Santuari de Mijaran (volat el 1938, fet que afavorí que la campana, potser ja esquadada aleshores, es portés cap a Vielha). Gràcies a això, i al fragment de campana que citàvem en tractar el fonedor Agustí Cel, tenim dades sobre les dues campanes raonablement grans que apareixen a les fotografies del santuari d'abans del seu esfondrament.

Les altres dues campanes d'aquest mestre (Cap d'Aran-3, que va signada pel fonedor, i Montgarri-2) són més menudes. La que ens transmet el nom del seu artífex presenta nombrosos defectes de fosa, fent molt difícil la lectura del nom en aquell vas. La peça de Montgarri és de la mateixa mida que la de Cap d'Aran (58 cm) però dóna un re4 enlloc del mi4 de Cap d'Aran; per això pesa uns 95 kg i l'altra, un xic més: entorn dels 110 kg.

La peça de Vielha-Mijaran és la que ens permet jutjar el fonedor amb major coneixement de causa. És una peça molt bonica, que deu pesar uns 200 kg, típicament del XIX, amb deixos clars d'una tradició estètica –la barroca– que es perpetuà amb força fins a finals de segle. Els gravats remetenc encara més enrere, a la tradició gòtica, com ja indicàvem en parlar de Joan Lasur de Tolva. Magí Clotet utilitza, a més, el lemnisc (mà amb l'índex estirat) assenyalant una campana com a marca de fonedor, i fa un tipus de separació entre paraules amb flors de lis i unes sanefes de triangles que permeten la relació de totes tres campanes per ser elements comuns a totes elles.

Dencausse, Zephirin. Aquest mestre fongué dues campanes el 1864: Arró-2, molt bonica i ben sonant, i la petita Les-3, més discreta de mides. L'execució d'ambdues és correcta i documenta una nissaga de campaners que obriria taller a Barcelona el darrer quart del segle XIX i fins a 1927, essent d'aquesta branca l'avi matern del compositor Frederic Mompou i Dencausse (Dominique Dencausse, documentat a Barcelona entre 1855 i 1867; Joan Dencausse, documentat entre 1889 i 1906; i Pere, documentat el 1912-27)¹⁴⁰.

Més interessant encara resulta que, segons els inventaris de patrimoni francesos del *Ministère de la Culture*, ja un Dencausse fongué una campana el 1788. És la campana de Tournay (regió *Midi-Pyrénées*, departament *Hautes-Pyrénées*), que apareix signada conjuntament amb un altre mestre ja conegut per nosaltres: *Lavigne Fondateur*.

139. Orriols, *op. cit.*, pàg. 70.

140. Referent a Dominique, vegeu Altes i Aguiló, Francesc: "Campanes antigues de Montserrat", a *Montserrat. Butlletí del Santuari*, núm. 52 setembre-desembre 1998, pàg. 34 a 44. Orriols el documenta a Isavarre (Pallars Sobirà), on faria la campana que avui és la petita, de 73 cm, un do4 i datada el 1833 (Orriols, *op. cit.*, pàg. 112).

Ignotus de 1866. Aquest és el nom que donem al fonedor de la campana Unha-2. Una campana amb escassíssima decoració que no permet de relacionar-la amb cap altra campana d'autor identificat. L'inscripció és molt tapada pels defectes de fosa, i només hem pogut llegir l'any i la invocació. Xavier Orriols documenta la campana gran de Cerbi (Pallars Sobirà) com a feta el 1866 per un tal Miquel Forcada, de Vic¹⁴¹.

Ursulin Dencausse. Aquest altre membre de la nissaga Dencausse apareix a Les, on féu la campana gran (un fa3 de cap a 800 kg), el 1883¹⁴². Es tracta d'una peça interessant per diversos motius. La llarga inscripció que l'envolta ens proporciona abundants dades. Per un costat, consta que Ursulin era de Tarba (Tarbes, a la Bigorra) i que és allà, el taller on fon la campana, la qual cosa a més d'ubicar-nos el taller, ens informa que ja no seria un fonedor forçosament itinerant. També consta que la campana va ser beneïda pel bisbe de la Seu d'Urgell, Dr. Salvador Casañas, davant del rector i de tot el consistori de la vila i apadrinada pel baró de Les:

*PADRINO DJUAN CARLOS VIDIAN OLIVERIO CAO DE BENOS BARON DE LES / MADRINA DA ROSA MARIA TERESA TRON Y CAO DE BENOS DE LES*¹⁴³

Un altre aspecte a considerar és la seva factura: té una corona o nansa especial, sense braços, apta per anar collada a un jou metàl·lic, seguint un model que estava de moda als països germànics, francòfons i anglosaxons quan assajaven altres sistemes de subjecció dels bronzes. És una campana pròpia de la societat industrial, manera de fer que avui s'ha abandonat, afortunadament. Per contra, presenta una decoració molt bella, amb un apostolat molt ben realitzat i amb cada figura emmarcada en una arquitectura neogòtica de molt efecte estètic. Els motius florals del peu són també molt fins.

Ballesteros. Estem davant del fonedor que més campanes ha deixat a l'Aran: almenys tretze. Es tracta d'un artesà del qual no tenim gens de documentació. Apareix per la zona el 1870 i en desapareix vers el 1893. També apareix al Pallars¹⁴⁴ i a altres zones. En aquest cas, sembla clar que el motiu de la vinguda seria la fabricació de la *Juliana* de Garòs, una peça de 1,26m de boca, que és la segona en diàmetre de boca de la regió i que data del 1870. A més, el continuem trobant fent un nombre de campanes considerable, destacant

també les peces Bossòst-2 (1870?), Vilamòs-1 i 3 (1886), Cap d'Aran-1 (1892), Garòs-2 (1892), Betren St Esteue-1 (1873), i Escunhau-1 i 3 (1873) (la primera, esquerdada), Arties-5 (1892) Arres (St Pèir, St Fabian) Montgarri-3 (1892, molt petita). Algunes són de mides raonables, entre 85 i 105 cm de boca. Les altres són més menudes, però sempre –excepte en el cas de Montgarri– superant els 50 cm.

El so és metàl·lic i estrident, ahora que poc ressonant. Sembla que utilitza una costella molt i molt prima i una forma molt allunyada dels cànons acadèmics, amb un vas cònic i una expansió sobtada de la falda, amb un punt d'inflexió molt clar; recorda les formes *esquilonadas* de Castella i zona Bascònida. Sembla procedir del nord de la Península Ibèrica, però no sabríem dir de quin indret exacte. Estem davant d'un fonedor que podria ser itinerant encara a finals de segle XIX i que utilitza uns models de campana molt rústics i de so molt poc arrodonit. En canvi, té un interès etnogràfic pel seu aspecte rude i la seva concepció tradicional de la decoració, d'altra banda prou aconseguida. El seu motiu més típic són els triangles de dues longituds invertits, penjant de la part superior del vas. La lletreria és molt característica i sol posar la data, els càrrecs del municipi i el rector en una cartel·la rectangular al centre o al mig peu.

El 1884 féu –segons informen els campaners valencians– una campana per a Binaced (Aragó) i surt com a Fernando Ballesteros¹⁴⁵. No sabem si és el mateix, perquè a la Val d'Aran sempre signa "*Ballesteros me hizo*", sense especificar quin era el seu nom.

Bertrand Escoubet. Aquest fonedor apareix per l'Aran el 1890 i en desapareix el 1900. En algunes de les marques de fonedor deixa entendre que tenia el taller a Ramouzens (departament de Gers, Aquitània). Mostra un ofici molt diferent a Ballesteros: campanes molt ben fetes, ben acabades i amb un compliment relatiu dels preceptes acústics i musicals de l'espectre sonor. Una particularitat és que a vegades signa les campanes escrivint amb un punxó sobre el fang del motlle encara tendre (o almenys això és el que sembla encara que podria ser que tingués algun boix amb la seva signatura gravada). Introdueix uns motius decoratius plenament romàntics, gairebé precursors del Modernisme, prou bonics, per bé que artísticament no excessivament valuosos. Alguna de les sanefes, com la de finíssimes volutes amb subtils detalls vegetals (espigues i parra amb raïm) o la de fulles i flors de roser silvestre són d'un gust exquisit. La

141. Dalmau i Orriols, op. cit., pàg. 92. Si aquest Forcada és l'autor de la peça d'Unha és una qüestió a la qual ara per ara no podem respondre.

142. M. Calzado: *Era Baronia de Les*. Pàg. 114, Conselh Generau d'Aran. Vielha 2006, comenta que el dia 29 de juny de 1883, el baró *Jean Charles Vidian Oliverio Cao de Benos* i la seva neboda, *Rosa Teresa*, apadrinen la confirmació episcopal. Podem pensar que aprofitant la presència del bisbe, a la mateixa cerimònia es va fer la benedicció de la campana.

143. Jean Charles Vidian Oliverio Cao de Benos, va néixer a Martres (França) l'any 1833 i morí solter a la mateixa localitat el 1900. Va ser el darrer baró de Les, constant com el desè segons la genealogia francesa, encara que en la genealogia espanyola li corresponia el setzè lloc. No obstant això, i encara que va fer ús del títol, l'estat espanyol mai li va reconèixer, possiblement, per no haver abonat els pagaments de transmissió. Rosa Maria Teresa Tron y Cao de Benos, nascuda el 1859, era la seva neboda, filla de la seva germana Aimée, segons informa M. Calzado: Op. cit., pàgs. 114 i 115.

144. Sabem que va fer la campana gran d'Isil (Pallars Sobirà), una peça raonablement grossa (115 cm de boca) i treballà a València d'Àneu i Unarre el 1893. Hem sentit la campana d'Isil i sona prou sorda i greu. També a Lladorre (Vall de Cardós) sembla que hi tenim la campana gran feta per Ballesteros el 1886.

145. El seu web es pot visitar a www.campaners.com, on hi ha un bon desplegament de dades.

forma és bastant ampla –que no gruixuda, de perfil– i el so acostuma a ser correcte.

Són seves les peces Bagergue-2 (1892), Bagergue-3 i 4 (1895), Betlan-3 (1890, petita, no gaire bona), Bossòst-3 (1900), Casarilh-2 (1900, sorda, suposadament esquerdada), Casau-2 (1890, molt bona), Gessa-3 i 4 (1900ca, menudes), Les-2 (1890, sorda), Unha-1 (1892, bona, ca 570 kg de pes), Vilac-1 (1895, bona, pels volts de 750 kg).

Cal destacar que la peça de Casau apareix signada en castellà i semblant indicar per l'expressió "EN VILACH" que hi és gravada, com si l'haguessin fet a Vilac. No coneixem quin interès tindria el mestre en fer-ho constar. Potser es va establir a Ramouzens amb posterioritat (consta allí el 1892, segons la campana Bagergue-2) o simplement va fondre alguna peça –o més d'una– fora del taller.

Treballà a la Vall d'Àneu¹⁴⁶, concretament a Cerbi, Escaló, Llavorre i també a Isil, entre 1900 i 1901 i, per tant, just després d'operar per l'Aran. A Isil, el 1901 fongué una campana religiosa i una peça no sagrada. Aquesta darrera, que actualment es troba als baixos del campanar, és travessada per una barra de ferro i féu especular a Orriols (qui ja la veié al lloc on ara està) que seria una peça per assenyalar els quarts del rellotge, hipòtesi amb la qual estem totalment d'acord; només cal veure les peces que hem esmentat d'Arties i de Vielha. La curiosa i simpàtica particularitat de la campana en qüestió rau en el fet que va signada amb un text molt interessant pel context polític del moment:

VISCA CATALUNYA (amb flors i estrelles) FIDES, PATRIA, AMOR (amb l'escut de Catalunya) FETA PER BERTRAND ESCOUBED ARTISTA FRANCES CATALA, ANY 1901¹⁴⁷

Aquest caràcter nacionalista, potser de regust occità (referències als Jocs Florals, etc.) l'hem trobat digne de menció.

9.4. Les campanes del temps de la industrialització

"*Vinel à Toulouse*". Només hem trobat una campana, Les-4, de petites dimensions, datada el 1902. No és remarcable, ja que és correcta, però no té un gran valor històric.

L'inventari de patrimoni cultural del *Ministère de la Culture* francès ens dona alguna dada més d'aquest artesà:

"...*Amédée Vinel, actif au cours de la 1ère moitié du 20e siècle, et localisé 22 rue Sainte-Jeanne ou 5 Côte-Pavée à Toulouse...*"

146. Vegeu l'estudi de Dalmau i Orriols, *op. cit.*

147. Transcripció de Xavier Orriols, *op. cit.*, pàg. 115.

148. Aquesta és l'única notícia biogràfica que hem trobat sobre ell a la web dels campaners valencians.

149. Altés, *op. cit.* pàg. 44.

150. Xavier Orriols, *op. cit.* pàg. 70.

Se li coneixen més peces, documentades en aquests inventaris francesos, totes datades uns anys abans i després de 1900. La seva àrea d'activitat se centra en la regions de Landes (Aquitània), Arieja i Alta Garona.

Pablo del Campo. Establert potser per un temps al poble d'Ambel (Saragossa) o provinent d'aquell¹⁴⁸, apareix a la Val d'Aran exclusivament l'any 1907. Per contra, sabem que fongué el 1901 la campana *Beneta de Montserrat*, una de les grosses del Monestir de Montserrat. No en coneixem la mida, però devia ser raonablement grossa, ja que portava una inscripció commemorativa ben llarga¹⁴⁹. Pels volts de 1900-1901 treballà a la Vall d'Àneu. El 1896 féu una campana petita al monestir de Gerri de la Sal i una altra per Arrós de Cardós (Pallars Sobirà).

Les campanes araneses d'aquest mestre són cinc. Arròs-2 (95 cm de boca, un sol3 i cap a 450 kg), Benós-1 (89 cm però amb la mateixa nota), Vila-1 (94 cm i la mateixa nota), Benós-4 (petita, un fa4) i Begós-4 (petita, un sol4). De totes elles, la millor és la d'Arròs, seguida de la de Vila, més desequilibrada. La de Benós ja acusa un so molt més metàl·lic i estrident, resultat segur de l'excessiu alleugeriment dels gruixos del vas. Les nanses d'aquesta darrera semblen trencades, suposem que per defectes en l'emmotllament, però podria ser que fos per haver estat maltractada durant algun conflicte bèl·lic.

Les campanes d'aquest mestre són fetes amb una costella molt i molt prima. El so és una mica més acurat que el de les peces de Ballesteros, però s'hi assembla bastant. Amb tot, els parcials harmònics es localitzen o distingeixen amb una major facilitat en aquestes campanes que no pas en les de Ballesteros.

Vam comprovar com utilitzava els mateixos elements decoratius que portaven les campanes de Ballesteros (gravat de Santa Bàrbara a la campana de Gerri de la Sal, les lletreries de totes les que hem vist i, sobretot, la forma del vas) i de Bertrand Escoubet (garlandes, motius eucarístics de l'*Agnus Dei*, motius de coloms o espigues, etc.).

Orriols ens en dona unes notícies molt valuoses, que van confirmar en part la nostra descoberta. Les transcrivim tot suposant que provenen de la font que cita:

"...*Pablo del Campo Albarado, abastament estudiat pel Dr. Llop en la seva tesi doctoral (Madrid, 1988) (...) era un mestre campaner càntabre (com una gran majoria dels fonedors espanyols) que es casà a l'Aragó i estigué instal·lat a la ciutat de Lleida, prop de l'estació de ferrocarril, entre 1900 i 1901, i va adquirir d'Escoubet tot de motlles de baixos relleus hagiogràfics*¹⁵⁰."

Aquesta cita ens confirma el que havíem vist. I encara que no se citi, la relació en diversos àmbits de la vida amb Ballesteros és també innegable.

Cal fer un esment especial per la campana Arròs-2, ja que els noms de l'alcalde i regidors de l'extensa inscripció del mig del vas foren llimats (i esborrats) en algun moment desconegut, potser no gaire llunyà. Un cas de *Damnatio Memoriae* del tot inusual.

Ha estat molt interessant el fet de poder documentar la doble influència Ballesteros-Escoubet en l'obra aranesa de Pablo del Campo, sobretot si tenim en compte que després ens ho ha confirmat parcialment la bibliografia.

Enrique Costa. No sabem gran cosa d'aquest fonedor, que en la seva marca diu treballar a Albaida (València). Per l'Aran, sembla ser que hi va treballar l'any 1936 –suposem que just abans d'esclatar la Guerra Civil– encara que no estem segurs d'haver llegit correctament el darrer dígit de la data, per la qual cosa la data correcta podria ser 1930. No diem que va treballar a l'Aran, perquè la impressió del treball executat, així com la manera que té de fer una marca de fàbrica, ens remet a un treball pràcticament industrial, fet a l'obrador d'Albaida mateix. De totes maneres, cal dir que de la seva producció en coneixem molt poques peces i, a més, totes elles molt petites, essent encara les dues araneses les més grans que li sabem.

Són campanes molt primes, d'un so molt poc definit, en la línia del que ja es veia en les peces de Ballesteros i els que seguiren. Aquí potser cal afegir-hi un metall de poca qualitat o un aliatge mal equilibrat. La forma del vas la trobem un xic cantelluda i poc harmoniosa respecte d'altres artesans.

La decoració és bastant poc inspirada i ben típica del fer de l'època, moment en què l'art de la imatgeria religiosa sovint va prendre un caràcter de producció industrial. Enrique Costa d'Albaida participa d'aquest gust adotzenat però, no obstant això, gràcies a ostentar un repertori ornamental bastant ric, amb un punt rococó pel que fa als caps d'angelets i sanefes florals i grotescos, les seves obres fan força goig.

Les dues peces araneses que li coneixem són les dues campanes grans de Gessa (1,03m i 0,94m de boca; la segona és sorda).

Salvador Manclús. Aquest obrador de la ciutat de València fou el gran proveïdor de campanes durant la postguerra. Perdudes les campanes de Mont i Montcorbau i afectat el campanar de Salardú, el 1951 es van fer quinze campanes per la Val d'Aran. Excepte la peça de Vilac i les dues de Salardú, totes les campanes van veure gravades les inscripcions commemoratives amb posterioritat a la fosa.

Això no deixa de ser una manera concreta de procedir, però nosaltres ho entenem com un signe de desordre en l'adquisició de les campanes o, potser millor, com una mostra de la pobresa de la postguerra, ja que els gravats encareixen les campanes que possiblement es van gravar a l'Aran mateix, per alguna mà aliena a la foneria. No sabem de cert com va fer-se i perquè, però és un fet que trobem curiós i particular. En tot cas, aquestes campanes ja són peces d'indústria, en un concepte diferent del que es veia a les campanes del segle XIX o anteriors. Manclús va dur a terme una producció vastíssima, amb qualitat variable. Algunes campanes són acceptables; d'altres, no. Gairebé mai sobrepasa un nivell discret.

Les campanes són les següents: Arres St. Joan-1, Gausac-3 i 4, Mont-1 a 4, Montcorbau-1 a 4, Salardú-2 i 3, Vilac-3. Resulta sorprenent constatar que tant a Mont com a Montcorbau es va refer tota la campaneria aquell any, fet insòlit a l'Aran. Es degueren perdre totes el 1936.

El 1992 la mateixa empresa instal·là encara algunes campanes més. Foren les d'Arró-1, Es Bòrdes-1 i 4 i Garòs-3.

Els jous que muntava el 1951 eren de metall i molt contrapesats, un tipus que caldria anomenar –si utilitzem la terminologia amb cura– com a *retrograd*¹⁵¹. A més, també canviaren el jou de la *Francisca* de Vielha i el de la peça Betren Sernilh-1. El 1992 continuaven treballant amb un model similar, encara que amb algunes modificacions. Sobta veure encara la preferència pel metall en dates tan tardanes. També va canviar aquest any tots els jous a les esglésies de Benós i Begós, intervenció que, tot i que feta segurament amb bona intenció i degut al mal estat dels capçals de fusta, jutgem bastant desafortunada, ja que cap altre material assequible ha superat la fusta en aquesta funció. Per fortuna, gairebé totes les intervencions de Manclús van deixar els jous històrics arraconats a les torres; desmuntats, però conservats. Així va succeir a Garòs, Arró, etc.

Paccard (Annecy). Aquesta foneria, una de les més conegudes de França, ha instal·lat durant els darrers anys tres campanes, per mitjà de l'empresa Ermec de Barcelona. La reforma de Gausac inclogué dues campanes Paccard de 480 kg (lab3 de 90 cm) i 370 kg (sib3 de 84 cm) el 1994. També a St. Sernilh de Betren s'hi va col·locar el 2002 una campana nova d'uns 270 kg (do4 de 76 cm). No les considerem unes peces brillants, però sonen prou bé. L'afinació és molt perfecta, però ha estat obtinguda mitjançant operacions de tornejat. El treball és de qualitat i es nota que la firma gaudeix d'un notable bagatge professional.

Aquesta firma ha estat també responsable de la renovació de jou i batall de la *Miquèla* de Vielha i dels jous, batalls i

151. És a dir, un jou amb un encaix on va collada la campana i, degut a aquest encaix, l'eix de rotació del conjunt és més proper al centre de gravetat del vas de la campana. Com que el batall no té compensació gravitatòria (contrapès intern) aquest sempre colpeja el llavi inferior de la campana quan aquesta oscil·la.

motors a molts d'altres campanars aranesos: Salardú, Cap d'Aran, Aubèrt i Montgarri (sense mecanitzar). En canvi, ha introduït un tipus de martell electrònic que en alguns casos sembla massa agressiu per a la bona salut de la campana,

com veiem a Vilac, en què les campanes 1 i 2 són en perill de trencament degut a la col·locació interna d'aquest tipus de martells electrònics.

IV. INS TA L.LA CIO NS DE CAM PA NES

1. INTRODUCCIÓ

La manera de tocar les campanes i el que es pretenia que fessin va condicionar la manera que tenien d'instal·lar-se, és a dir, la manera com es penjaven i com es muntaven dalt dels campanars. Segons el moment històric i la funció defensiva de les torres, segons la necessitat d'una hermeticitat o tancament de les mateixes, segons el concepte acústic i sonor que hom tenia de les campanes, es feren unes coses o bé unes altres.

Ja hem dit, en parlar de les parts d'una campana, que l'evolució de les maneres de sonar hauria de respondre a una recerca constant de millorar el resultat i rendiment de les veus d'un campanar. Això no sempre és així en el nostre país, degut a la recerca simultània d'una major comoditat per al campanar i de les possibilitats d'inventiva en els tocs, més que no pas de la bellesa del timbre i la ressonància noble dels bronzes. En tots aquests factors, però, serà decisiva la perícia d'aquells que realitzin la instal·lació de les campanes, els jous, l'equilibri dels pernys de rotació, l'estabilitat dels suports, etc. Tot aquest cúmul de circumstàncies barrejades (voluntat dels qui sonen i destresa dels qui mecanitzen el conjunt) va portar al naixement de les diverses maneres de muntar i tocar les campanes. Algunes gairebé no han canviat en el decurs de cinc segles; d'altres, han sofert moltes variacions que han modificat radicalment fins i tot l'aparença dels campanars. A tall d'exemple, a l'àrea centreeuropea s'ha buscat sempre la millor qualitat del so de cada bronze i la seva relació musical amb les altres campanes del mateix conjunt. A Flandes passa el mateix, però sense arribar al mateix grau de perfecció; a canvi de sacrificar solemnitat, apareixen uns jocs de campanetes fixes que alegren la soneria dels rellotges i que amb els anys esdevindran instruments de concert: són els carillons. Anglaterra i la Península Ibèrica són el terreny de la variació: els uns, amb el sistema de *Change Ringing* i, els altres, amb el repic combinat amb el volteig continu¹⁵². Itàlia és l'aiguabarreig de tot, amb una increïble pluralitat de maneres de concebre una campaneria, essent molt interessants els sistemes tirolès, veronès, ambrosià i bolonyès.

En primer lloc, comentarem que hi ha dues maneres bàsiques d'instal·lar les campanes en una torre: a dins de la mateixa torre (a l'habitable conegut com a *cambrà de campanes*) o a les finestres. Segons quina sigui l'opció que es decideixi s'estaran condicionant uns aspectes o uns altres.

Nosaltres ens declarem clarament a favor de les instal·lacions interiors, i més tenint en compte que l'Aran és un reducte d'aquest tipus de muntatges, encara avui vigents a l'Europa central (França inclosa) i que al vessant sud del Pirineu, a Catalunya, sembla que també havien estat molt freqüents encara que avui dia gairebé han desaparegut. No coneixem la raó d'aquest canvi de gust.

Alguns estudiosos pensen que en les nostres latituds les campanes han voltejat sempre. Nosaltres som del parer que no, sinó que opinem que això començà a passar a partir dels segles XVI i XVII, que és quan ens sembla que començaren a existir a Catalunya els jous contrapesats, als quals s'acabaria afegint-hi pedres al segle XVII —encara de manera esporàdica— i ja de forma més generalitzada, des del segle XVIII al XX. Si no queden gairebé rastres d'aquell sistema antic al Principat és degut a la natural evolució que tota maquinària va patint; a cada renovació es modifiquen coses i, si es fa una intervenció general, es pot canviar totalment la instal·lació i muntatge de les campanes en poc temps. Això sabem que va passar pels volts de 1778 a la

152. Evidentment, cal advertir i demanar excuses al lector, donat que estem generalitzant i simplificant molt, la qual cosa no es correspon amb la gran riquesa campanològica del món.

catedral de Tarragona, on es documenta que les campanes es traslladen a les finestres¹⁵³. I suposem que hi hauria molts més casos, almenys en tots els campanars romànics i molts dels gòtics.

Una instal·lació amb les campanes a fora tindrà el component visual de l'element sonor, encara que pensem que no és aquesta pròpiament la funció de les campanes, afegint que, si hom vol veure-les, sempre pot pujar al campanar. Per contra, les inscripcions que ostenten els bronzes es llegiran millor si hom pot donar-los la volta i si algunes figuracions com els calvaris –entesos com una imatge de la creu que vetlla perpètuament la població– no són encarats vers les cases –algunes campanes muntades a l'interior també els porten–, ja que l'ús de les iconografies és independent de la manera com es mecanitzi la campana. Però, certament, cal reconèixer que els calvaris proliferen justament quan les campanes es comencen a col·locar a fora, a partir del segle XVII i encara més en el XVIII i el XIX.

En principi, una instal·lació interior és molt més avantatjosa. El so es propaga més fàcilment en totes direccions i sobretot la campana queda més protegida, així com el jou. També resulta més fàcil de fer-ne el manteniment i es minimitza el perill per caiguda ocasional d'algun dels elements de la instal·lació (peces del jou, batalls, etc.) cap enfora. No obstant això, hi ha qui pensa que les instal·lacions interiors no funcionen millor, sinó simplement d'una manera diferent, però, considerem que la despesa constructiva d'un bigam de fusta ha de servir per alguna cosa més que per la simple diferència sonora.

Creiem també –i som conscients del punt demagògic que té la nostra afirmació– que si, des d'un principi i de manera sistemàtica, a l'Aran hi hagués existit una clara voluntat de col·locar les campanes als finestrals, hi hauria poques torres i moltes espadanyes, tal i com succeeix, per exemple, a Sevilla. Però la cultura campanera aranesa és una cultura de torres. I precisament bastant espaioses i grans¹⁵⁴, en part per la seva funció defensiva, però també pel clima i per la tradició de situar els bronzes dins de l'edifici.

1.1. Segles XI-XVII: el model medieval d'instal·lació interior

Si hom observa detingudament un campanar romànic o gòtic arribarà a la conclusió que estava pensat per allotjar les campanes al seu interior i no a les finestres. Les finestres geminades dels segles XI-XII no admeten campanes sinó és a dins de la torre. En són exemples clars tots els campanars que segueixen el model llobard, com els de Taüll (Alta

Ribagorça), tan coneguts. Els arcs apuntats del segle XIV i XV gairebé sempre veuen la seva delicada estètica malmesa per la presència moderna de les campanes, que entren i surten per l'atrompetament de les obertures, sovint de proporcions tan calculades. És el que succeiria a Vilac, si no fos que aquesta torre ha conservat íntegra l'estructura interior d'època medieval, possiblement l'estructura campanera d'aquest tipus més antiga de tot Catalunya, que actualment el Conselh Generau d'Aran projecta restaurar.

El lector potser es preguntarà com s'instal·len les campanes a l'interior de les torres medievals. La resposta no és altra que amb unes estructures de fusta –normalment de roure i, a l'Aran, sovint de pi– que realitzaven els fusters que dissenyaven els teulats de les cases o les bastides de les obres en construcció i que en certes regions esdevenia una especialitat dins de l'ofici de la construcció. D'aquestes estructures l'Aran en conserva unes quantes: algunes resten bastant íntegres, d'altres, no; d'algunes en queda ben poca cosa, o solament algunes evidències de la seva existència d'antuvi; n'hi ha de molt grans o complexes i n'hi ha de simples.

Moltes de les instal·lacions araneses eren interiors en un primer moment i no van ser modificades fins als segles XVIII o XIX.

Donada la proximitat entre els diversos campanars i amb l'ajuda de l'escassa iconografia artística on apareixen les campanes, hem de concloure que les campanes araneses funcionen millor dins els campanars. No es tracta de llançar el so molt lluny, a molts quilòmetres –cosa que també és possible fer fàcilment per mitjà d'una instal·lació interior si es tanca correctament–, sinó d'arrodonir el so tant com es pugui per endolcir-ne l'atac; de prolongar-ne el ressò dins l'edifici i fer que embolcalli les cases del petit nucli circumdant. Aquesta estètica degué canviar en època barroca, potser degut a la *devotio moderna* post-tridentina, durant els segles XVII-XVIII (potser a l'Aran un xic més tard, cap al s.XVIII), passant a preferir-se el so incisiu i directe de la campana cap enfora. Això passà a Catalunya i a molts indrets de l'arc mediterrani, però l'Aran, dins de l'àmbit gascó, malgrat que per la seva vinculació a Catalunya i a Espanya va rebre també aquesta influència mediterrània, ha conservat en part aquestes instal·lacions primitives. Moltes d'elles foren realitzades en dates ja tardanes, però esdevenen sens dubte una mostra de la pervivència de maneres de fer pròpies de temps més reculats.

Els campanars romànics tenien unes campanes de petites dimensions i en cas d'ésser més grans possiblement eren fixes. Rares vegades una campana degué pesar més d'uns

153. No podem al·ludir a una font documental concreta; nosaltres en tenim notícia per l'exposició del projecte de restauració de la torre del campanar de la catedral tarragonina que es portà a terme fa uns anys a l'interior de la mateixa catedral. Trobareu un breu recull d'aquesta informació a la web: <http://campaners.com/php/cat textos.php>

154. En alguns casos, com succeeix a Garòs o a Aubèrt (esglesiola deth Rosèr) la torre esdevé desproporcionadament gran respecte a les dimensions de l'església

200 o 300 kg i dubtem que les majors sobrepassessin mai els 500 kg. Per tant, es podien col·locar penjades de bigues horitzontals, realitzant moviments relativament discrets.

La complicació vindrà a partir dels segles XIII i XIV, moment en el qual les dimensions de les campanes van créixer bastant –les mides suara citades poden ser ja ben usuals i fins i tot més grans– i es comença a generalitzar el toc que s'anomena *lancé*, que consisteix en fer oscil·lar la campana a 120 graus aproximadament, segons el seu ritme natural donat per la gravetat. Una campana en moviment *lancé* provoca unes empentes entre 2,5 i 3 vegades el seu pes, la qual cosa podria causar el deteriorament de l'edifici del campanar. Aleshores –la necessitat crea l'òrgan, diria Darwin– apareixen els *beffroi*¹⁵⁵, que són les estructures de suport de campanes. També anomenades entre nosaltres *castells*, *encastellatures* o *encavallades*, aquestes estructures tenen una missió molt concreta: absorbir elàsticament l'empenta causada pel moviment de les campanes. Així s'evita que l'edifici pateixi danys estructurals greus. Per tant, l'estructura no ha de ser gaire rígida, sinó que ha de ser forta, però alhora ha de tenir un cert joc dinàmic. La millor fusta sembla que és el roure, tot i que no és la més utilitzada en els campanars aranesos, d'altra banda fets quasi tots en un moment tardà, en el qual la cultura del *beffroi* estava donada a la baixa a la zona pirinenca.

Aquestes estructures van sofrir una evolució des dels orígens fins al segle XV. Quan s'analitzen casos concrets això no significa que una tècnica concreta o que una manera de construir determini necessàriament la cronologia d'aquestes estructures.

De primer eren unes construccions molt simples: unes bigues horitzontals que rebien un apuntament per sota del punt on les campanes descansaven, o ni tan sols això, que recolzaven directament sobre uns encaixos practicats en els murs.

Tot seguit es comença a usar l'estrep inclinat, obtenint el que anomenem l'encavallada en A, o també una V invertida, per tal de començar a desviar el pes cap als costats i desfer-se de la biga que feia de puntal, guanyant un espai més diàfan sota de les campanes.

Al segle XV aparegué a l'àrea centreeuropea (Alemanya, França, Flandes i Suïssa) un sistema molt interessant, que començà a fer una mica més rígides les estructures (sempre dins una mobilitat necessària) i contrarestava la tendència de la biga horitzontal superior –la que sustentava les campanes– a anar d'un costat a l'altre seguint-ne el moviment de balanceig. Aquest disseny consistia en reforçar els espais

buits amb bigues entrecruades, a manera de creu de St. Andreu (X). Aquest fou un gran descobriment, però gairebé no en queden mostres d'aquells temps; sí que ja n'hi ha algunes més del segle XVI. Aquest fou el sistema que s'escollí per retornar la campaneria a Nôtre Dame de París durant el segle XIX.

No sabem si derivà d'aquí o de la idea que es perseguia, però almenys des de finals del XV existeix també un sistema amb doble estrep i un puntal central. Es pot observar a la catedral d'Erfurt, a Alemanya (campana *Gloriosa*, de 1497), i a d'altres llocs. Tots aquests descobriments comportaren des d'aleshores que l'estructura de fusta fos exempta de les parets d'obra del campanar (almenys al nivell de les campanes) adquirint, malgrat la rigidesa, unes possibilitats de moviment que absorbien les empentes laterals acusades pel vaivé de les campanes posades en moviment.

A partir d'aquí, l'ofici anà en decadència. Així ho creu Viollet-le-Duc¹⁵⁶ ja que diu que als segles XVI i XVII se segueix fent el mateix tipus d'encavallada però sense entendre la funció d'algunes peces que els fusters del segle XV hi havien col·locat per una major perfecció constructiva. Aquesta ignorància provocà –segons ell– que moltes de les estructures tardanes s'hagin enfonsat pel propi pes, ajudades per incendis, falta de manteniment o males reparacions.

Un altre aspecte a tenir en compte és que molts campanars tenien els finestrals tancats per unes trapes de fusta o uns envans d'obra, anomenats *tornaveus*. L'ur funció varia segons tanquin totalment o parcialment el finestral. Si el tapen completament, aquests tornaveus no solen ser presents a més de la meitat de les obertures i tenen per funció conduir el so de les campanes cap a una direcció o una zona del poble i no una altra. Si no tanquen completament la superfície del finestral acostumen a estar (o haurien d'estar) a gairebé totes les obertures, facilitant el ressò dels sons harmònics greus de les campanes. De manera simultània protegeixen l'interior de la torre de la pluja i la neu. Curiosament, no destorben gairebé mai la visió pura i estètica de l'arquitectura exterior del campanar, cosa que sí poden provocar les campanes a les finestres.

El segon tipus de tornaveus té una variant més "rica" en contingut: es tracta de les persianes acústiques, tan utilitzades al centre d'Europa i que, per contra, a la Península Ibèrica són del tot inusuals. Es tracta d'un tipus de tornaveus de fusta que els francesos i belgues francòfons anomenen *abatsons*, que tanca la totalitat del finestral, format per un conjunt de làmines paral·leles, fixades a un marc, habitualment disposades en horitzontal però inclinades cap avall, per dirigir el so cap als carrers a una major pressió, ja que la

155. En francès el mot "beffroi" designa una estructura de bigues de fusta (*charpente*) destinada a donar suport i a permetre la mobilitat de les campanes; per extensió, també es dona aquest nom a les torres de campanar, especialment aquelles que allotgen les campanes de la municipalitat a França, Països Baixos i Alemanya.

156. Eugène Viollet-le-Duc (1817-1879), arquitecte i estudiós de l'arquitectura medieval francesa, gran descobridor del gòtic i restaurador, entre un gran nombre de monuments francesos, de Nôtre Dame de París, *beffroi* de 24 metres inclòs. Vegeu-ne el seu *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. París: Bance, 1858-68, en 10 vols.

superfície de sortida del so ha estat minvada per les fulles o pestanyes. Més enllà, de la innegable funció acústica, no es pot oblidar que, en regions fredes i plujoses, suposen, contra la neu i la pluja, una protecció molt eficaç per a les estructures interiors de fusta, al mateix temps que en permet la ventilació.

A la Vall d'Aran, en resta un interessant exemple, a Salardú, tot i que utilitzant un sistema diferent, ja que en lloc de les planxes inclinades, constitueix, tal i com veurem, una espècie de gelosia, amb estretes obertures verticals, a mode d'espitlleres.

1.2. Del segle XVIII a l'actualitat: les campanes als finestrals i el sistema de quatre campanes

Després del segle XVII, i d'una manera gradual, es va anar imposant la moda de posar les campanes als finestrals dels murs dels campanars, de manera que es veiessin des de fora estant. No sabem de cert d'on ve aquest gust ni perquè es fa el canvi. A Catalunya fou molt implantada aquesta tendència i ho fou també –però en un grau molt menor– a la Val d'Aran. Fins i tot al sud de França (Catalunya Nord i regions dels Hautes-Pyrénées i Pyrénées Orientales) es donà el fenomen, i encara a Tolosa de Lengadòc, on hi ha una forta tradició d'espadanyes (*Clochers-mur*) que prové ja d'antic.

Com hem dit, fou al segle XVII i XVIII quan sembla que es generalitzà la col·locació a les finestres. No obstant això, si la instal·lació funcionava bé, no tenia perquè canviar-se; en el moment en què alguna cosa fallava o s'havia de fer una remodelació important, s'aprofitava per posar el campanar al dia pel que fa a les modes del sonar de campanes. Moltes remodelacions araneses es feren a primers del segle XIX i gràcies a aquest fet encara avui podem reconstruir les instal·lacions més antigues.

No descriurem sinó per sobre el sistema de campanes col·locades als finestrals, ja que encara avui es pot veure per tota la geografia ibèrica. Essent cada cop més grans les campanes –i també els seus jous de fusta– s'imposa el costum de voltejar les campanes, de brandar-les amb molt recorregut d'angle o d'asseure-les¹⁵⁷, fet que provocà una manca d'espai dins les torres. Això passà menys a l'Aran, on algunes torres tenen unes dimensions fora del comú. Malgrat tot, les campanes topaven les unes amb les altres o deixaven poc espai als sonadors que, pel fet de no disposar de lloc i havent d'estar ara molt a prop de les campanes, corrien un perill d'accident més elevat. Si a aquest fet hi afegim la contínua degradació dels castells de campanes, de fusta,

encara que sigui per envelliment, entendrem per què s'optava per la solució més econòmica i pràctica: prescindir de l'estructura lígnia i utilitzar les parets com a suport dels bronzes. També és en aquesta època quan pensem que el repic prengué una gran importància, afavorit pel fet que els batalls són més lleugers que no pas amb el sistema *lancé* del centre d'Europa.

On de ben segur això va passar primer a la zona de l'Aran va ser a Vielha. La forma estreta de la torre no resultava tan pràctica com una planta quadrangular i, al llarg del segle XVIII, les campanes majors *Miquèla* i *Francisca* anaven agafant unes dimensions cada cop més grans a mesura que les refeien i anaven afegint metall. Sens dubte, per aquestes dates les campanes no cabrien dins la torre, ni es podrien bellugar sense topar les unes amb les altres.

Creiem que fou en aquest moment, sigui pel que sigui, que es definí també el sistema de campanes que més freqüentment ens hem trobat a l'Aran. Es tracta d'un conjunt molt estable i reiterat a la regió, així com també a gairebé tota zona pirinenca. Consta de dues campanes mitjanes o grans (molt sovint distanciades musicalment entre elles d'un to o d'un semitò) i dues *campanetes* menudes, aptes per a repicar¹⁵⁸. Les campanes grans es troben a les finestres, i les *campanetes* són a dins, aprofitant sovint l'antiga estructura del castell de campanes o *beffroi*, el qual ja no podria sostenir les campanes grans degut a la progressiva degradació que ha patit. Les campanes se solen ventar i repicar, mentre que les *campanetes*, més menudes, acostumen a ser fixes –malgrat que hi ha excepcions i suposem que al principi no era així– i actualment són tocades exclusivament per mitjà del repic¹⁵⁹.

Aquest tipus de “plantilla” de soneria s'estabilitzà entre els segles XVIII i XIX. Gairebé tots els campanars aranesos la tenen, més o menys ben conservada i, quan el 1951 es feren nous bronzes per als pobles de Mont i Montcorbau, el que es va fer no fou sinó refer la campaneria segons aquest model. Són paradigmes d'aquesta concepció la pràctica totalitat dels campanars aranesos. Constitueixen excepcions a la norma els campanars de Montgarri, potser per no complir mai totalment amb els preceptes d'un poble i parròquia (els darrers bateigs i casaments s'hi celebraren els anys cinquanta del segle XX, moment en què el llogarret va ser abandonat). Tampoc Cap d'Aran i Salardú compleixen amb aquest model, en aquest cas, com a conseqüència de posseir només tres peces respectivament, segurament per la pèrdua d'alguna campana.

El cas de St. Estève de Betren (dues campanes) ve condicionat directament per la naturalesa de l'edifici –recordem que en

157. Fou per tal de facilitar el volteig als campanars que va augmentar significativament el nombre de jous, ja que si el capçal és llarg corren menys risc de ser colpejats pel bronze quan aquest passa pel seu davant.

158. Noteu que és un sistema que permet ja una bona combinatòria rítmico-melòdica i que és gairebé una constant en algun altre sistema europeu, com el cas del bolonyès a Itàlia.

159. Ja ho diem en descriure la instal·lació de Vila: què hi fan jous de campanetes amb contrapès, i els eixos de rotació degudament engreixats? També a Betlan succeeix el mateix.

origen no era la parròquia— i del campanar, una espadanya i no pas una torre¹⁶⁰.

Són també excepcions els nuclis següents en què sempre hi trobem una excusa raonable: tots han vist alterades les característiques “originals” d’abans de la Guerra Civil de 1936: Arties (Santa Maria), Betren (St. Sernilh), Vielha, Vilac, Les i Bausen. Aquests campanars tenen més de quatre campanes, o bé les funcions han estat canviades com passa amb la campana dels quarts de Vielha, que fou baixada junt amb les altres a la cambra de campanes.

Estem convençuts que el “bateig” popular de les campanes¹⁶¹ aparegué en el moment en què eren visibles des del carrer i la gent les “veia sonar” des de la quotidianitat, per deixar de “sentir-les sonar”. Abans es parla del *seny de tèrcia*, del *ferial*, del *dominical*, etc. sense entrar gaire en els noms propis de les campanes que sonen, a no ser d’alguna molt coneguda per algun motiu concret. Creiem, doncs, que la funció de les campanes s’havia transformat, en part, des d’aleshores: ja no eren un instrument exclusivament sonor, sinó que esdevingueren també un element amb un fort component visual; això fou fatal per a l’exigència, per part del poble i els seus responsables, d’una qualitat sonora, envers els fonadors tot començant a menystenir l’aspecte acústic en benefici d’una aparença atractiva.

2. LES INSTAL·LACIONS INTERIORS DELS CAMPANARS ARANESOS

Analitzarem tot seguit les instal·lacions interiors araneses, ja que són les de major interès. Un problema molt greu que tenim és referent a la datació. Pel que fa als exemples més destacats, resultaria interessant poder efectuar una anàlisi dendrocronològica a les bigues que semblin més antigues. Això seria convenient a Vielha, Vilac, Casau, Salardú, Escunhau i Arties, ja que sabem de manera aproximativa de quan daten els models teòrics, però no pas les estructures reals de les torres que estudiem. Tampoc sabem si sempre han estat exposades a l’intempèrie com avui, o bé si més aviat els finestrals es trobaven tancats amb trapes i gelosies de fusta que protegien l’interior de les inclemències del temps. Algunes instal·lacions presenten parts força degradades, en avançat estat de podriment degut a les humitats persistents que provoca el fet de restar exposades a la pluja i la neu, l’acumulació de colomassa, la proliferació de xilòfags, etc.

En tractar les instal·lacions interiors dels campanars aranesos, no podem deixar de fer novament esment a la catedral de St. Bertrand de Comenges i, més concretament, al gran castell de campanes que conté el magnífic campanar. Aquesta torre romànica, de fort caràcter defensiu, va ser coronada, al segle XIX, per un capell de fusta, de manera que els nivells

A l’Aran, és habitual que les campanes es coneguin amb noms específics, mentre que les *campanetes* no tenim coneixement que rebessin un nom determinat per part de la veu popular —amb l’excepció d’unes quantes que també ostenten una oració adreçada a algun sant o santa—. De comú, s’anomena *Maria* o el nom del sant patró de l’església a la més gran i *Bàrbara*, a la segona —i durant la postguerra, en alguns casos, *Lucía*, com les peces foses per Manclús—. Un cas a part pel que fa a noms, són les dues campanes majors de Vielha (la *Miquèla* i la *Francisca*) així com també la *Juliana* de Garòs.

Aquesta denominació comuna ens l’ha mostrada sense adonar-se’n l’antic campanar d’Aubèrt Fermín Monge i ens sembla un record de les campanes dedicades a Santa Bàrbara (“*Sant Marc, Santa Creu, Santa Bàrbara no ens deixeu*” es deia a corre-cuita) per a tocar conjurant els llamps, temporals i pedregades. També això ens fa pensar que potser els campanars no llegien gaire les inscripcions de les campanes, però és difícil de dir, perquè deu variar segons la persona i les seves inquietuds i no podem generalitzar a partir d’un sol cas entrevistat. Roberto de casa Pistula de Casau no ens va voler dir els noms de les campanes que tocava, no hem esbrinat el perquè: “els noms des campanes no se diuen.”

del segle XII on hi havia hagut les campanes (corresponents als grans finestrals geminats romànics) en varen quedar orfes i aquestes foren traslladades més amunt, sobre el matacà. No obstant això, les fustes d’aquesta estructura revelen en algun dels travessers, una gran antigor, cosa que fa pensar en un aprofitament de materials. Sens dubte està dins la gran tradició europea del *beffroi* de roure.

2.1. Arties, Santa Maria

Es tracta d’una instal·lació molt simple, que respon al primer tipus descrit, encara que això no implica per si sola que sigui del segle XIV. La datació de tal estructura és difícil de precisar, però ens sembla que podria ser anterior al segle XVII. Consisteix en tres fileres, cadascuna amb dos grans cavalls de fusta superposats, disposades horitzontalment al tercer pis del campanar. Just arran del mur els cavalls són apuntalats per unes bigues verticals, per tal de repartir el pes cap al pis de sota. Per tant, hi ha sis puntals o pilars. Resten evidències d’altres bigues verticals un nivell per sota, que ja no hi són.

Al damunt s’hi recolzen dues campanes raonablement grosses, que al llarg de la història han vist incrementades les seves dimensions fins a assolir les actuals, respectivament

160. Malgrat que per la cara posterior s’hi ha afegit un petit habitacle sota la coberta, dins del qual s’hi hauria pogut allotjar dues campanetes
161. No pas el sant o santa al qual són dedicades.

en els anys 1772 i 1842 i també simultàniament els seus jous van ser modificats per tal de guanyar pes. En algun dels punts de l'estructura avui perduts deurien recolzar potser les dues campanes mitjanes que avui es troben als finestrals orientals del segon pis.

Santa Maria és excepcional pel fet de posseir sis campanes, sense comptar la de l'espadanya. La menor d'elles és la dels quarts, fixa, per al toc a martell. La cinquena, una peça de Ballesteros de 1892, situada en un dels finestrals, avui es troba inaccessible i immobilitzada per unes tanques de fusta, de factura recent, que protegeixen els finestrals del costat septentrional.

2.2. Vilac, Sant Fèlix

Sens dubte és un dels castells de campanes més interessants de tota la Vall d'Aran. Es troba en una torre del segle XIV –o potser un xic anterior?– de la qual conservem una magnífica campana també del XIV, que malgrat que avui es troba a l'espadanya, sabem segur que prové d'aquesta encastelladura. També és l'única, possiblement realitzada amb fusta de roure, així com la que es troba més sencera. Per tant, ens atrevim a dir que és possiblement l'exemple més antic d'estructura interna per a sosteniment de campanes de tota la Val d'Aran. Consisteix en el model de pilar central i doble estrep: un per al pilar del mig i un per a la biga horitzontal de la part superior. Originalment podria haver tingut cinc encavallades¹⁶², de les quals avui se'n conserven quatre, una d'elles –la que mira a migdia– molt modificada. Conserva també –sense que sapiguem si són d'origen– uns petits estreps on s'hi poden col·locar els peus per tal que els sonadors poguessin estar més a nivell de les campanes, o bé per tal d'enfilarse al castell de fusta amb una major facilitat.

Les bigues, que fan uns 19x16 cm de secció (encara que no són gaire regulars) estan molt i molt resseques. Han experimentat un procés d'assecat que indica una antiguitat molt reculada. Actualment es troba en mal estat, ja que algunes peces s'han mig podrit per l'entrada d'humitats de l'exterior. El tancament de la sala de campanes –si és que hi havia estat– no es conservava a les cares sud i est ja a principis del segle XX. En canvi algunes fotografies de primeries del XX, ens mostren el que sembla un tancament parcial –sembla que amb fustes i pedres– d'alguns dels finestrals dels costats nord i oest del pis superior (on hi ha el castell de campanes)¹⁶³ i el tancament amb envans d'obra dels bells finestrals ogivals, amb una gran esqueixada i columnetes, que s'obren a cadascuna de les quatre cares del pis immediatament inferior.¹⁶⁴

Cal aclarir, però, que els tancaments d'obra que es veuen a tantes fotografies antigues dels campanars no són tal i com els constructors els van concebre, tot i que mostren molt bé com n'era de diferent el concepte acústic de les torres que tenien els nostres antecessors. Anys després, per tal de protegir-se de la pluja i la neu i substituint els tancaments en fusta o pedra que comentàvem, es van tancar amb vidres els finestrals de les façanes nord i oest del pis superior –una solució de menys impacte, però totalment aliena a la cultura i l'acústica dels campanars–. Malgrat això i algunes reparacions d'urgència, la degradació de l'embigat ha continuat fins avui, moment en què s'està redactant un projecte de restauració que ha de permetre a més d'una consolidació respectuosa, fer visitable un dels campanars més bells de la Vall d'Aran.

Mereix tota l'atenció –i també una especial protecció– un instrument molt singular: una mena de teclat de fusta¹⁶⁵ que servia per repicar, situat al pis de sota de les campanes. Es tracta, doncs, d'un teclat de mà, molt similar al que degueren ser els polsadors dels primitius carillons flamencs al segle XV, amb sis palanques, de les quals n'havien servit cinc i actualment només serveixen quatre, ja que la campaneta gòtica, va ser traslladada a l'espadanya¹⁶⁶. Resulta molt interessant perquè és un estri per a ser tocat amb els punys (els membres de la família Rella de Vilac, que foren campaners ho feien agafant les palanques amb la mà, però el tipus d'artefacte no deixa lloc a cap mena de dubte. De fet, està estretament emparentat amb els que existeixen a la zona de Bergamo, a la Llombardia, a prop de Milà. De cinc o sis palanques (i fins a deu o dotze), executen amb aquests teclats unes rudimentàries melodies (sovint a veus i tot, a quatre mans) que resulten molt gracioses i simpàtiques. Sovint són utilitzats per anunciar les festes, repicant abans de voltar les campanes, per la qual cosa calia desconnectar els cables que unien aquest teclat amb els batalls de les campanes. Un altre aspecte a tenir en compte és el fet que a tot el sud de França existeixi una tradició de carillons, tardana, amb teclats més o menys rudimentaris (Perpinyà, Narbona, etc.), dels quals Vilac podria ser un ressò, sempre amb poques campanes o, com en el cas aranès, amb els mateixos bronzes religiosos connectats a un teclat. És justament en aquest aspecte en què el teclat aranès es diferencia dels occitans i –aquí recau la seva gràcia– ens recorda més els exemples llombards o italians.

Un altre aspecte a tenir en compte en l'estat de la instal·lació de Vilac, és que els electromartells actuals posen en perill la integritat dels bronzes, ja que tenen massa poca superfície de contacte amb el vas, percutint de manera molt poc dolça, en excés incisiva, particularment a la campana núm. 2, la més valuosa de les quals es troba en ús dalt de la torre.

162. Element constructiu format per dues bigues i un tirant disposats en forma de triangle, la base del qual és formada pel tirant, que serveix de biga mestra.

163. Fotografia de l'Excursió de l'Escola d'Arquitectura, presa el novembre de 1905. Fons Domènech i Montaner a l'Arxiu Històric del COAC, publicada per Granell, E. – Ramon, A. a *Lluís Domènech i Montaner. Viatges per l'arquitectura romànica*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Barcelona 2006.

164. Visible a la fotografia anteriorment citada pel que fa a les cares nord i oest i pel que fa a les cares oriental i meridional de la torre, a la fotografia (390-09) del Fons Fotogràfic Salvany a la Biblioteca de Catalunya, realitzada el juliol de 1917.

165. "Piano" l'anomena l'actual campaner, Josep Rella.

166. L'actual projecte de restauració preveu el seu retorn al campanar.

2.3. Salardú, Sant Andrèu

La robusta torre octagonal de Salardú –tan lloada pel seu paper defensiu al llarg de la història– conté el castell de fusta més gran de tota la Val d'Aran. L'estructura ocupa bona part de l'interior de la torre per damunt la cambra del cloquer. Des del primer nivell de travessers fins a dalt de tot del *beffroi* transcorren 9,20 metres, dels quals el castell sol ja n'ocupa gairebé 4,85 d'alçada. Si a tot això hi sumem els 12 metres ben bons del pinacle, ens trobarem una obra de fusteria realment enorme, una carcassa monumental en un estat malauradament bastant deplorable, ja que fa molts anys que no s'utilitza com a suport dels bronzes, ara situats als finestrals.

Suposem que va ésser al segle XVIII quan es van traslladar les campanes de dins cap a les finestres, ja que coincideix amb un moment de renovació de campanes. Conservem una campana de Venero-Solano-Palacio, datable ca. 1785, amb uns 750 kg, 1,05 m de boca i un fa#3. Sabem també que l'any 1759 s'havia fet la campana major, que hagué de pesar uns 900 kg i medir a l'entorn de 1,15m de boca o poc més¹⁶⁷. Aquestes campanes ja succeïrien a unes anteriors de mides similars, ja que el castell té l'espai necessari per encabir peces de tal magnitud sense problemes. En tot cas, una fotografia del fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya¹⁶⁸ ens mostra la torre des de la plaça major i dues campanes raonablement grans, situades als finestrals que, creiem, corresponen a aquestes que citàvem. Els jous són del moment final del Barroc, cap a 1780-1800. Desaparegueren, malauradament, com la majoria de campanes d'aquesta església, el 1936.

El castell o *beffroi* de Salardú consta de dos massissos paral·lels, amb dues creus de St. Andreu (molt perdudes, però encara evidents) al de migdia i un estrep simple al costat de tramuntana. Entre aquests dos massissos transcorren les bigues campaneres, que són cinc (actualment hi manca la darrera). Aquestes bigues o tirants, amb un espaiat irregular entre elles (entre 1,23m i 0,93m, per a campanes majors o menors) són molt robustes i eren apuntalades per un estrep doble en A, sense que aquest convergís en el punt central del tirant sinó a ¼ del recorregut total dels tirants. Es conserven la major part d'aquests estreps. Tot el muntatge es troba dividit en dos nivells per un empostissat que permet accedir als finestrals del segon pis. El conjunt, però, forma una sola estructura. És un muntatge antic que pel seu enorme interès es mereix una restauració urgent i molt curosa, sense escatimar pressupost. Caldria refer les bigues recuperables, refer les que falten o aquelles que han devingut inservibles pel seu alt grau

d'afectació pel corc o podrint. També seria convenient refer la campaneria original de manera coherent i basant-se en les notícies d'arxiu que tenim. Evidentment, caldria efectuar també proves de dendrocronologia per datar les parts més antigues i aprofitar per fer practicable i visitable aquest campanar en grups reduïts de persones, en unes condicions acceptables de seguretat.

Finalment també convé destacar els tornaveus de fusta que protegeixen algunes finestres. La major part no semblen gaire antics, excepte un de molt interessant que presenta unes obertures allargassades en sentit vertical, situades de manera paral·lela que jutgem com a molt antic o, almenys, còpia d'un model primitiu que s'hauria fet malbé i genuïnament concebut com a *abat-sons* (abaixa sons) que constitueix una persiana acústica en tota regla, més que no pas una protecció per la neu o pluja.

2.4. Vielha, Sant Miquèu

La parròquia principal de Castièro també té una notable estructura de fusta al campanar, parcialment conservada, que transcorre a base de creus de St. Andreu (en forma d'X), una per cada costat de l'octàgon, amb pilars de fusta a cada un dels vèrtexs de la sala de campanes. Segurament el nivell originari d'aquesta era a l'alçada dels finestrals ogivals del primer pis i es podria haver tractat d'una estructura de dos nivells suposadament iguals i superposats, l'inferior dels quals ha desaparegut del tot. Només els puntals o pilars dels vèrtexs permeten testificar-ho, emparant-nos en què sembla que venien de més avall i que foren tallats al fer l'actual plataforma¹⁶⁹ de fusta –a mitja alçada dels finestrals ogivals–, i també en el poc recolzament a les parets que tenen avui aquestes fustes.

Així, aquest entramat que folrava el mur perimetral d'aquesta sala de campanes era enllaçat per dalt amb unes robustes bigues horitzontals que, a manera de tirants, anaven de punta a punta de la sala. D'aquests travessers sembla que penjarien les campanes. Malgrat que les bigues presenten les marques dels eixos de les antigues campanes, no podem garantir quines eren ni com hi eren posades: les bigues actuals no van paral·leles entre elles –requisit gairebé indispensable si són els dos punts de sosteniment d'un vas de bronze que oscil·la– i les marques que haurien de correspondre als eixos de les campanes no es troben aparellades en bigues consecutives i paral·leles.

La sensació global que hom té quan observa amb calma tot el fustam és que s'han produït alguns moviments de les

167. Creiem que la seva nota era un fa3, que competiria amb el fa#3 de la, d'aquell moment, segona (l'actual campana gran). En tot cas, aquesta diferència de només mig to la tenim també a Vielha i Betlan. Certament, també podria ser un mi3, molt més adient segons la nostra opinió.

168. Biblioteca de Catalunya, fons Salvany, placa estereoscòpica de vidre 386-08.

169. Aquesta plataforma, que constituïa el terra de la sala de campanes, va ser substituïda per un pis de relliga metàl·lica, en una intervenció del 2007 que es troba al mateix lloc i nivell.

peces que articulaven l'estructura o *beffroi*. No sabem si falten bigues i, en cas afirmatiu (que és el més probable), quantes i quines. Com succeeix també a Casau i Escunhau, el recorregut d'aquestes bigues és molt llarg degut al fet de no tenir cap mena d'apuntament. Hem de pensar que hi manquen els estreps en forma d'A o, simplement, un pilar situat més o menys al centre o bé sota dels punts on anirien les campanes. A Salardú hi ha restes evidents d'aquests estreps inclinats.

Les campanes també van patir el procés que podríem anomenar "d'externalització" que les portà a les finestres. El 1736 els campaners de la família Guerri de Barbastre i Benasc les col·loquen als finestrals, previ canvi de jous. Suposem que a comptar de llavors es van quedar a les finestres, almenys les grans, trencant definitivament la fina estètica de la bella torre de la capital aranesa. El que és ben clar és que va ésser necessari esbotzar els finestrals gòtics, originàriament amb esveltes i elegants finestrelles bífores amb columneta al centre, per a poder penjar-hi les campanes.

En canvi, quan Gracia descriu la torre el 1613 i parla d'un "...hermoso chapitel de Pizarra, con que sube en alto mas de docientos y quarenta palmas¹⁷⁰. Ay en ella seys campanas, todas muy buenas, y una que pesa treynta quintales, y por ser tan leuantada esta torre, se pueden defender..." entenem que les campanes eren dins la torre, incloent-hi la Miquèla vella, (d'uns 1200 kg, que devia fer vora els sis pams de boca, segons el pes que dona Gracia). Com hi era instal·lada? En el cas de Vielha, no ho sabem. Potser era fixa i no es ventava ni a mitja volta; potser només era sonada a batallades, com una campana horària, tot i que no és en aquesta funció ni en aquest tipus d'instal·lació que va arribar als temps contemporanis.

Cal parlar momentàniament de la cadira de campaner que vam documentar el 2006. Estava coberta de colomassa i es trobava en un estat lamentable però, a diferència del que és normal a l'Aran, tenia com a mínim tres pedals, això si no eren quatre, perquè hi ha lloc suficient. Tenia unes molles de llit a sota de cada pedal i estava situada just a l'esquerra de la sortida de l'escala que va desaparèixer, sota la campaneta més menuda. Era un banc tancat amb taulons grossos pels costats. En tornarem a parlar en tractar de les instal·lacions exteriors araneses.

També hem de lamentar els canvis de contrapesos. En primer lloc, que es perdés el jou original de la *Francisca* (de fusta i pedra), bessó del de la *Miquèla* i substituït cap a 1950 per un de ferro de Manclús. En segon lloc, que el 1993 es canviés el jou original de la *Miquèla*, una peça realment espectacular,

amb una gran pedra, una ferramenta que era una meravella de la forja i amb la zona dels eixos de rotació plena de tascons de ferro per endurir la fusta sota la pressió de les argolles, peça que no ens sembla per a res en mal estat, sinó que per treure-la més de pressa, van serrar els eixos de ferro on descansava a la paret. Actualment, el jou històric de la campana major de Vielha descansa lacònicament –juntament amb el gros batall antic, sortosament també conservat, al passadís que uneix el pati de la rectoria amb la Plaça de l'Església–. Recomanem calorosament la reposició dels jous i batalls històrics, ja que ben tractats i restaurats, servirien perfectament i es podria recuperar el toc manual, un element patrimonial de primer ordre.

En el cas de Vielha s'ha de parlar també de l'accés a la torre. Recentment s'ha eliminat l'escala de fusta que estava en molt mal estat, substituint-la per un sistema molt més econòmic, la relliga metàl·lica, sense cap similitud amb la manera històrica i tradicional d'accedir als campanars aranesos.

Un altre problema –més greu– recau en la supressió que es féu, ja fa anys, de les tribunes del cor, des d'on s'accedia al campanar. Desaparegudes aquestes, avui aquest accés s'ha de realitzar per mitjà d'una escala de cargol mancada expressament del tram més baix, per tal de no fer nosa a l'entrada del temple i per tal d'evitar intrusos. Un cúmul d'incomoditats que no compensen haver perdut un espai tan singular de les esglésies pirinenques com era el cor elevat, indret on, en altres temps, es desenvolupaven certs rituals cantats¹⁷¹, cor que seria avui dia un accés fàcil i còmode.

2.5. Gausac, Sant Martin

Com Vielha, també Gausac sembla que hauria tingut una estructura de fusta a dins la torre. Si jutgem pel tros que en resta: un colze, però seria una estructura de planta quadrangular. Actualment encara sosté les campanes més petites, encara que de manera molt precària i no pas com ho hauria fet segles enrere. Malgrat el poc que ens ha arribat, sabem que recolzaria en els murs del campanar i tindria una relativa mobilitat. Probablement cada massís tindria l'apuntament d'un pilar central amb un estrep invertit per banda. Els encaixos serien del tipus de mortalla i espiga, com ja ve essent usual en aquest tipus d'encastellatures. Encara avui els finestrals de la banda nord són tancats per uns taulons de fusta.

La torre, que com hem dit cavalca en part damunt la volta gòtica de la nau de l'església, té un forat al pis més baix que

170. Resulta evident que falla alguna cosa en les mides donades per Gracia. 240 pams equivaldrien a 48m d'alçada, cosa que realment no fa la torre en qüestió, ja que deu mesurar pels volts dels 34m d'alçada sense penell.

171. Segons es desprèn d'estudis com els del nostre amic i mestre Jaume Ayats, etnomusicòleg de la Universitat Autònoma de Barcelona.

surt dins el cor, per poder tocar les campanes a batallades sense haver de pujar a dalt.

Una fotografia del fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya¹⁷², datada el 1917, ja ens mostra les dues campanes grans als mateixos finestrals, una altra al finestral immediat més al nord i també sembla que els tornaveus no eren tan hermètics com els actuals. En el cas de Gausac van haver de posar-los per tancar la torre dels coloms ja que, com a Vielha i Bossòst, la proliferació d'aquestes aus provoquen en l'actualitat greus problemes als campanars, amb conseqüències realment funestes.

Gausac també ha sofert algunes intervencions: l'any 1951, suposem que degut a les destruccions de la Guerra Civil, s'hagueren de reposar dues campanes petites, obra de Manclús. Una encara conserva el jou metàl·lic; l'altra està penjada a dins, com a campaneta de repic. El 1994 es feren dues campanes noves de Paccard: una, de 90 cm de boca i l'altra, de 84 cm, prou correctes, amb jou i roda per a fer balanceig de mitja volta. El problema és que la greu invasió de coloms ha obligat a protegir els finestrals amb una malla plàstica que impedeix moure les campanes, sonant solament a martell.

2.6. Casau, Sant Andrèu

Aquesta torre té la instal·lació interior més ben conservada de la Val d'Aran després de les de Vilac i Salardú. És un muntatge relativament simple, de quatre massissos, un a cada paret –però sense tocar mai el mur– cadascun amb dues creus de St. Andreu i un pilar al mig. Entre els massissos est i oest hi recolzen, de punta a punta, els quatre grans tirants o bigues campaneres. El massís meridional ha desaparegut, ja que actualment les dues campanes grans es troben col·locades als finestrals, restant només el tirant més proper que sosté les dues campanetes de repicar.

Encara que avui no podria pas exercir com a estructura de suport de les campanes, és una altra instal·lació que considerem que es mereix una recuperació. Per altra part, creiem que, entre els castells de fusta conservats de l'època, aquest va actuar de model per als altres. No sabem com eren els de Garòs, del qual només en queden unes marques de la seva existència pretèrita en l'arrebossat de la paret interior, o el de la desapareguda torre de St. Orenç. Tampoc coneixem gran cosa del de Betren, que segur que hi era però no en queden traces suficients com per poder definir-ne les característiques. És, doncs, de doldre la pèrdua dels tres castells mencionats, tenint en compte les envergadures arquitectòniques d'aquests bells campanars.

Casau té també un pedaler i un banc de campaner amb caixa tancada per darrera, amb un curiós i molt enginyós sistema de molles per al retorn dels pedals, sembla que fet per Robert, el darrer campaner¹⁷³.

2.7. Escunhau, Sant Pèir

Segueix de molt a prop el model donat per Casau, però amb una sola creu de St. Andreu per costat. Com el seu parió, ha perdut una part del bastiment –en aquest cas la que mira al nord-oest–, ja que hi ha les campanes als finestrals i l'estructura en dificultaria el moviment¹⁷⁴. També té quatre bigues campaneres, entre dues de les quals –les més immediates a la paret que actualment suporta les campanes– pengen les dues campanetes, amb uns jous interessantíssims que comentarem en analitzar els capçals. El pedaler és molt bonic.

2.8. Casarilh, Sant Tomàs

Un exemple molt similar al d'Escunhau encara que sense emprar la creu de St. Andreu com a forma estructural d'estabilitzar les bigues. Així doncs, per donar rigidesa al conjunt el *beffroi* de Casarilh empra solament els pilars –actualment en alguna cara només té dos pilars entre els puntals dels extrems– o bé l'estrep simple que a les cantonades va des de baix vers el centre del massís. És, entre tots els castells aranesos, el que sembla més tardà i el que té bigues més primes; resultant el menys robust. Algun dels pilars està molt inclinat i falten moltes peces.

Val la pena saber que la campaneta petita (núm-4) es troba muntada en un marc o bastiment de fusta que folra la finestra, tal i com trobem a Gessa, a la campana de la capella de Casa Portolà d'Arties, així com també hi havia estat per a la campana xica de Montgarri.

També advertim que la campana Casarilh-2 encara es troba penjada a dins de la torre, encara que ben segur que no sempre ho havia estat de la forma actual, encaixada sense poder-se moure.

Té pedaler, molt malmès, aprofitant un tros d'escala vella.

2.9. Gessa, Sant Pèir

Es tracta d'un cas molt poc habitual, perquè no conserva el més mínim rastre d'estructura de fusta. Això, no obstant, es pot explicar si recordem que el campanar va ser refet l'any

172. Biblioteca de Catalunya, Placa de vidre estereoscòpica, 6x13 cm. Fons Salvany SaP_389_04.

173. Roberto Seira Sanmartí, de Casa Pistola de Casau.

174. Actualment i per motius ben diferents, també resulta impossible bellugar-les: l'una per estar trencada i l'altra per trobar-se travada per una pala de pastar coques, encara que creiem que és possible bellugar-la.

1864, quan es va sobreaixecar la torre com hem explicat en parlar de l'obra arquitectònica¹⁷⁵. Per contra, els finestrals són tapats en dues cares i uns orificis a la paret permeten hipotetitzar una funció defensiva. Així, malgrat que les encavallades encaixen perfectament en aquest perfil de torre defensiva –només cal recordar la catedral de Comenges– suposem que, en el cas de Gessa, aquesta es degué perdre en la intervenció del XIX.

Cal dir també que una de les campanetes (Gessa-4) es troba muntada en un bastiment o marc de fusta encastat a l'entredós del finestral, com també veiem a Casarilh-4, Arties Portolà-1 o Montgarri-3.

No té pedaler, sols un únic pedal per una de les campanes grans. Les menudes no estan col·locades properes a un hipotètic banc de campaner. Creiem, doncs, que mai ha tingut aquest sistema per tocar, sinó que caldria imaginar originalment una instal·lació similar a la d'Arties o Salardú; amb unes obertures molt més baixes i estretes les quals, amb tota seguretat, foren rebentades i engrandides a fi de poder col·locar-hi les campanes grans.

2.10. Bossòst, Mair de Diu dera Purificacion.

Es tracta d'un exemple interessant: sens dubte es tractava d'un muntatge interior de tirants i pilars, molt simple, sobre el qual cal plantejar algunes qüestions.

La primera d'aquestes gira entorn el moment en què la campana major, que antigament seria a l'interior, va ser desplaçada a la finestra de la façana meridional, com la veiem ja en algunes fotografies històriques¹⁷⁶. És evident que les finestres bífors del darrer pis van ser mutilades en algun moment, però no sabem si això es produí coetàniament a l'estructura de fusta, col·locant la campana en aquell

esvoranc el 1768, o bé si la campana es posà allí cap a 1830, poc després de ser fosa.

En segon lloc, creiem poder proposar una data per aquesta estructura, ja que malgrat trobar-se bastant perduda ens sembla contemporània a l'escala de fusta que puja a la torre, signada i datada l'any 1768, un exemple molt bonic de fusteria popular d'època barroca¹⁷⁷.

No se'n conserva el pedaler ni cap altre accessori de toc tradicional. Actualment les campanes es troben immobilitzades, funcionant de manera mecanitzada, que no significa pas que estiguin degudament mantingudes.

Donada la importància de la població, el potencial turístic de l'església, amb un dels millors campanars romànics de la zona, proposem una restauració a consciència de la torre, amb una total eradicació de coloms i desinfecció a fons inclosa¹⁷⁸ i una recuperació dels tocs a l'espai urbà.

2.11. Montgarri, Santuari dera Mair de Diu.

El campanar de Montgarri, malgrat ser actualment una instal·lació completament exterior, amb les campanes a les finestres, conserva al seu interior traces o rastres de bigues que ens porten a pensar que hi hauria hagut un senzill sistema de travessers que, a més d'apuntalar el pinacle, haurien pogut sostenir també les campanes, almenys les més menudes. També resulta molt interessant observar que la finestra que dona a la façana principal de l'església (oest) i que conté la campana més menuda, revela per antigues fotografies que havia tingut antany un revestiment o marc de fusta per a sostenir millor aquesta campaneta, tal i com succeeix a les campanes Casarilh-4 i Gessa-4, o també es pot veure al veí nucli d'Hos o Fos, Garona avall, ja dins a França. Dels elements de sonar antics no en queda rastre, ja que han estat tots renovats.

3. LES INSTAL·LACIONS EXTERIORS

A l'apartat anterior, en parlar de les instal·lacions de campanes dins de la torre, hem vist com, amb l'única excepció de Vilac que ha conservat totes les campanes històriques a dins de la torre, totes han anat transformant-se total o parcialment en instal·lacions exteriors de campanes, encara que han conservat traces o testimonis de com foren concebudes en un origen. Ara, però, ens referirem a aquelles ja construïdes d'acord amb el nou model que, com ja hem dit, es comença a implantar a l'Aran als segles XVII-XVIII, essent el XVIII el de la transformació generalitzada.

Un dels motius d'aquest trasllat als finestrals és la necessitat d'espai per voltejar les campanes. Sembla que a la Val d'Aran les campanes donaven voltes continuades, mentre que a Catalunya era més propi de realitzar la volta però tornant per on havia vingut –nosaltres ho anomenem *toc a 359 graus*, perquè les campanes no voltejaven de manera contínua– i utilitzant el recurs d'assentar les campanes boca amunt, podien restar parades el temps que es vulgui –fet conegut com a *assentar, asseure, posar a seure o posar a alabar a Déu*–. En la manera aranesa, aquest volteig continu

175. Vegeu al capítol I, l'apartat dedicat al campanar de Gessa.

176. Àlbum fotogràfic del viatge a la Val d'Aran de B. Bertrand de Gorsse e J. de Laurière l'any 1885, foto 5, Biblioteca privada de M. de Gorsse a Luixon (França); la foto captada l'any 1905, per l'excursió de Domènech i Muntaner i l'Escola d'Arquitectura (fons Iranzo, caixa 180A imatge XXXV2, Arxiu fotogràfic CITM (UPC Barcelona); fotos de la missió de l'IEC (Puig i Cadafalch, Gudiol, etc.) als Pirineus l'any 1907 (D-483 i D-485 A. Mas) entre les més antigues.

177. Malgrat la degradació a la qual ha estat sotmesa durant les darreres dècades per la invasió massiva de coloms que, tot i els esforços esmerçats, costa d'eradicar totalment.

178. La colomassa acumulada sobre les campanes impedeix llegir les epigrafies i, a més, l'acidesa dels excrements podria provocar-ne la corrosió.

era realitzat a vegades sense ballesta, empenyent el capçal amb les mans. Com que les campanes grans no solen ser sinó campanes de mida mitjana –no acostumen a passar de l'interval comprès entre els 400 i els 650 quilos– és relativament fàcil de moure-les, sobretot si estan ben equilibrades i amb un contrapès adequat i ben fet. Compte, però, ja que una campana massa contrapesada costarà poc de moure, però anirà molt lenta i se sentirà excessivament la distorsió sonora produïda pel batall en quedar parat sobre el llavi o falda del vas.

Aquest fenomen del volteig continu –conegut com a *volées tournantes* a la França meridional, on també es tradició– creiem que és, amb tota seguretat, una influència del *bandeo* aragonès, ja que el volteig complet no es dona –insistim, a grans trets– en terres catalanes. Precisament el terme usat pel primer entrevistat, Fermín Monge, és el de *banduir* o millor *bandoar*¹⁷⁹. Hem pogut comprovar que el terme és comú i comprès per tots els altres campaners entrevistats¹⁸⁰.

Cal dir que les dues *campanetes* solen quedar a l'interior¹⁸¹ de la torre, sigui penjades a les restes del *beffroi*, sigui en una petita estructura expressament feta i que sol integrar el que anomenem el banc o cadira del campaner, un moble molt útil per al toc. En molts llocs hem trobat jous petits abandonats fora d'ús, cosa que ens fa pensar que no sempre estigueren penjades a dins, sinó que la moda d'utilitzar el banc de campaner acabà portant a penjar-les així. El costum de repicar es degué generalitzar en aquesta època i, des dels finestrals, el so directe de les campanes grans era més fàcil que se sentís pels carrers, tenint en compte que els nuclis de població eren molt petits i fent pinya al costat de l'edifici parroquial. El banc de campaner permetia controlar les quatre campanes (majors i menors) amb mans i peus des d'un seient. Això li donava una agilitat que permetia el virtuosisme en els tocs, essent el repic la forma més usual de tocar les campanes, tant per les celebracions diàries i quotidianes com per a bateigs o casaments i funerals. En principi, el moviment de campanes i el *banduir* es reservaven per a les solemnitats, per exemple els *festanals*, incloses les processons i els tocs de vigília.

Encara que tots els campaners sempre han coincidit en l'afirmació que per tocar bé les campanes cal pujar a dalt, a part del banc de campaner, sempre trobem que alguna de les campanes té una corda o batallera que marxa cap a

baix. Seria per al toc de l'oració diària i les misses. En algun altre lloc baixen dues cordes (Casau, Arròs, etc.) que pertanyen sempre a les dues campanes grans. De fet, són les úniques que un pes ja considerable del batall permet que hi hagi moviment de retorn i es recuperi la corda a cada estrebada que se li fa des del nivell més inferior de la torre.

Resulta una curiositat aranesa el fet gairebé constant de trobar les dues campanes grosses relativament properes. És a dir, a les torres quadrangulars solen estar a la mateixa cara del campanar si hi ha obertura bífora i, a les octagonals, acostumen a trobar-se en finestrals consecutius –o amb un sol finestral d'espaiat–, per tal que el campaner tot sol pugui ventar les dues, alternant les empentes que dona –ara una, després l'altra– per tal de mantenir-les en moviment.

Les campanetes estan òbviament properes –mai més separades d'un parell de metres– i sobre la cadira del campaner per tal que aquest hi pugui arribar còmodament amb les mans. Si cal, es lliguen cordills als batalls i coneixem algun cas, com el d'Arró, on un mateix cordill lliga els dos batalls de les campanetes, potser perquè així és més senzill fer batallades simultànies, tot i permetre igualment les batallades alternades.

Tractarem ara del pedaler de campanes que tenim escampat per tot el territori aranès, amb gran diversitat de formes, sigui elemental amb només uns taulons en L invertida, sigui en forma de cadira de braços o en forma de caixa que ho embolcalla tot i protegeix del vent. És un instrument útil perquè utilitza els peus com en un orgue o un carilló, on els sons greus es produeixen accionant els mecanismes de peu, ja que cal una major força per activar-los. També permet tocar més quantitat de campanes amb un nombre mínim de sonadors, a vegades un de sol. Aquest fet ha estat determinant perquè es conservessin tots els pedalers aranesos que avui dia tenim. L'ofici de campaner fa anys que ja anava en decadència i una sola persona havia d'espavilar-se com podia.

Si bé és cert que el més freqüent és que hi hagi dos pedals per a les campanes –mentre que les *campanetes* es repiquen amb les mans–, també es pot donar el cas d'un pedaler més nombrós. A Vielha sembla que els pedals eren almenys tres, si no quatre¹⁸², encara que no necessàriament s'havien de fer servir tots.

179. El mot "*banduir*" malgrat utilitzar-se a l'Aran és un mot contaminat, no acceptat.

180. J. Coromines, en *El parlar de la Vall d'Aran*, Barcelona 1991, recull també diverses variants del terme (*bandeja*, *abanduá*, *bandolejà*, *campanes a bando*), documentades en diferents pobles aranesos i també a l'alt Comenge, Cosserans i Bigorra central, amb el significat *d'engegar o posar les campanes al vol*. Pàg. 315 i 316.

181. Encara que calgui posar el martell dels quarts del rellotge agafat a la biga interior que les sosté. Alguns casos contradiuen aquesta norma, així a Bagergue o Unha, on les campanetes estan completa o parcialment als finestrals. A Unha en queda una d'interior, mentre que a Bagergue són a fora des de fa temps, ja que en les fotos antigues ja mostren la campana 4 al finestral actual. També l'església d'Eth Roser d'Aubèrt té les dues campanetes juntes en un finestral, però és ben clar que hi foren traslladades fa relativament poc temps i a dins encara consta que hi havia hagut una biga d'on penjaven. També és una excepció Santa Maria d'Arties, ja que les campanes són raonablement grans i les campanetes també (0,71 i 0,62m), de manera que aquestes darreres són les que pengen a les finestres, encara que pensem que abans del segle XVIII podien haver estat a dins a alguna part del *beffroi* que no conservem. Insistim en el fet de conservar uns quants jous petits fora d'ús, com senyal que la col·locació de les campanetes de manera fixada sense possibilitat de moure's podria ser un costum recent, del segle XX.

182. Actualment ha desaparegut en la darrera intervenció i poc abans –quan vam poder-lo veure– estava tan descompost i colgat de colomassa que no vam poder esbrinar el nombre exacte de palanques, encara que per les fotos que tenim, creiem deduir que n'eren quatre.

El cas del teclat de Vilac, com ja hem comentat en tractar la instal·lació interior, és un fet únic a l'Aran, i molt important des del punt de vista campanològic, dins el context europeu i, més especialment, dins els carillons occitans.

Descriurem a continuació les instal·lacions exteriors tradicionals més interessants. Algunes, com Bagergue o Begós, han estat molt intervingudes en restaurar la torre o les mateixes campanes i s'han perdut els elements de toc més interessants a nivell de folklore i costums.

3.1. Arres de Jos, Sant Fabian

Aquesta petita església romànica ostenta a la seva espadanya una campana, d'uns 50 o 60 cm de diàmetre de boca, obra sens dubte de Ballesteros (1870-1890 aprox.). Va muntada amb un jou d'època (una de les argolles de l'antiga palanca de balanceig és una ferradura), però actualment només es repica per mitjà d'una cadeneta. El fet de no haver pogut accedir a la teulada provoca que no puguem precisar més que aquestes informacions.

3.2. Arres de Sus, Sant Pèir

La capelleta de la part alta té una campaneta que podria ser obra també de Ballesteros, de finals del segle XIX. El jou, sens dubte coetani, no porta pedra i es troba collat amb un ganxo per tal que no pugui oscil·lar.

3.3. Arres, Sant Joan

De l'església que queda entremig dels dos nuclis habitats d'Arres, en un paratge encantador, poc en podem dir ja que és un edifici artísticament poc remarcable i el campanar, esberlat de dalt a baix, mostra una intervenció molt considerable. Conserva una bonica campana de 1841, obra de Jaqueti, amb un jou sense pedra –actualment al damunt hi carrega un bloc de formigó– i argollat per algú que signa amb les inicials J.B. el 1886. Al cor elevat de l'església hi resten un martell, un batall i una part de la maquinària del rellotge, així com uns tirants de ferro d'un jou antic. L'altra campana, la major, és de Manclús, de 1951. Aquesta torre és de les poques parroquials que no té quatre campanes i que no les ha tingut tampoc després de la reposició massiva d'aquells anys de postguerra.

3.4. Arró, Sant Martin

Si bé els jous foren canviats per Manclús de València pels volts de 1992, amb un resultat acústic no gaire bo, la instal·lació no ha patit excessius danys irreparables. Conserva el banc de campaner, reduït a la mínima expressió, ja que

només hi ha la cadira –que consisteix en dos taulons formant una L invertida o escaire– i no té pedals. De baix sortien les cadenes batalleres que s'accionaven directament amb el peu, sense palanca de fusta. Els finestrals que no tenen campanes són gairebé tapats en la seva totalitat per envans d'obra –només queda descobert el mig punt de l'arc–, excepte un que té un tornaveu de fusta, que tampoc el cega del tot. És en aquesta torre on les dues *campanetes* comparteixen corda batallera.

Es conserven dos jous de les campanes grans i un de petit al magatzem annex a l'església –una capella avui fora de culte–. Els dos jous grans haurien de tornar-se a utilitzar, ja que ens semblaren en bon estat i sempre serien millors que els de ferro que actualment aguanten les dues campanes. La presència d'un jou petit en aquest magatzem indica que les campanetes no havien estat sempre penjades tal i com estan ara, sinó que alguna estructura hi deuria haver, per rudimentària que fos.

3.5. Arròs, Santa Eulària

Una instal·lació típica, amb un banc de campaner amb caixa tancada per darrera per tal de protegir-se del fred. Els pedals són muntats damunt d'un jou vell, fet que no és únic a l'Aran.

El pedaler és, doncs, magnífic i de notables dimensions. També és destacable el conjunt de les dues campanes grosses, especialment la major, amb un jou de roure i una gran pedra. Cal protegir-les de restauracions innecessàries o intervencions massa agressives.

3.6. Arties, Santa Maria i Sant Joan

Cap de les tres esglésies d'Arties ha conservat banc de campaner. Santa Maria fou intervinguda i restaurada ja fa molts anys i hom va fer net de tot allò que no fossin jous i campanes.

Sant Joan té només dues campanes, de les quals solament la grossa està en disposició de sonar, tot i que el jou i el lligam del batall s'haurien de restaurar amb cura si es vol ventar. Conserva aquesta campana un model de jou ben interessant i el *soquet* entre el batall i l'argolla¹⁸³.

3.7. Arties, capella de Çò de Portolà

La capella de Portolà té una campaneta de 1705, molt bonica i de so elegant. La instal·lació, malgrat la seva senzillesa, és del major interès: jou baix, tirants de forja, marc de fusta al finestral damunt la porta (no hi ha campanar pròpiament dit que sobresurti de l'edifici), tot de finals de segle XVII (la capella data de 1678) o de principis del XVIII.

183. Recordem al lector, com s'ha explicat en tractar de les parts de la campana, l'excepcionalitat, actualment a Catalunya, de trobar aquest petit llistó o peça de fusta que aïlla la canya del batall de les vibracions de la campana, ajudant per tal que el batall no es trenqui prematurament.

3.8. Aubèrt, Eth Rosèr

Té una instal·lació amb els jous i batalls de les campanes canviats de nou i les *campanetes* immobilitzades en una finestra, penjant totes dues d'una mateixa biga.

Segurament, abans de la intervenció devia ser molt bonica, si jutgem la bellesa de l'aspecte i el so dels quatre bronzes barrocs que han arribat fins als nostres dies. A més, a les fotografies antigues, hom observa una esfera de rellotge, de marc quadrat i una sola agulla, molt pròpia del segle XVIII¹⁸⁴.

El pedaler, de cadira de braços, fou muntat damunt un jou antic. També existeixen uns corròns de fusta per evitar que les cordes es tallin, corròns que segurament va fer Fermín Monge, el darrer campaner d'Aubèrt. Seria convenient tornar a refer els tornaveus que devien ser de fusta i eliminar els actuals vidres, un acabat de "galeria domèstica" que no és pròpia d'un campanar de muntanya.

Com a particularitat afegirem que al nivell més baix, just després d'entrar al campanar, hom es troba amb una altra cadira de campaner, que segurament reaprofitava un fragment de cadirat de cor, també amb dos pedals, que ben segur estalviava de pujar les escales per a la majoria de tocs. També hi ha restes del jou d'una de les campanes majors.

A la sala de campanes hi ha un tercer joc de pedals, que sembla el més antic de tots.

3.9. Bagergue, Sant Fèlix

El més interessant de Bagergue és la torre octagonal, emparentada amb la veïna d'Unha. No conserva cap accessori antic per als tocs manuals, ja que tot ha estat intervingut en temps recents. Les campanes són totes del segle XIX (Jaqueti 1842 i Escoubed 1892 i 1895).

3.10. Bausen, Sant Pèir

Aquesta torre hauria tingut un pedaler, del qual en resta un sol pedal trencat a sala de campanes. També té una nansa de fusta molt interessant, com un tirador de mà, agafada a la corda de la campana gran.

Les *campanetes* són penjades en un racó de la sala, en unes bigues velles, però dubtem que haguessin estat posades així en temps antic, ja que es troben molt arraconades. A sota suposem que s'hi deuria muntar el banc i els pedals que no conservem. Ha estat alterat, sens dubte, encara que podria molt ben ser que en origen fos una torre dins la tradició d'estructures que ja vèiem a Casau, Escunhau o Casarilh. També sabem que hi havia un rellotge i que fou desmuntat.

Es desvia també de la norma pel fet de tenir cinc campanes, dues grans, una de mitjana i les dues campanetes.

3.11. Begós, Sant Ròc o Santa Crèu

No conserva cap detall d'instal·lació antiga o tradicional, més que les campanes: dues de mitjanes i dues de petites. Tot fou intervingut per Manclús de València, segurament a principis dels anys 90 del segle XX.

3.12. Benós, Sant Martin

Una torre ben típica del s.XVIII aranès que conserva restes d'un pedaler simple però molt bonic, en forma d'L invertida, amb els pedals en forma de cullera. També hi ha algun rodament per fer lliscar les cordes cap a baix, fet amb tronquets, molt rudimentari.

Com a Salardú i d'altres indrets, ha conservat els mecanismes de transmissió per a la soneria dels quarts i hores del rellotge. Normalment és un llarg corró de fusta que transmet el gir d'un punt de la torre cap a un altre, però, en aquest cas, són un parell d'angles de ferro que giren en un cilindre de fusta clavat a un pilar igualment de fusta.

3.13. Betlan, Sant Pèir

Aquest cas és molt interessant perquè creiem que és una instal·lació campanera aranesa del segle XIX de les més ben conservades. Les campanes, de 1788 (dues), 1828 i 1890 –campaneta que segurament substitueix una peça anterior barroca– tenen totes un so prou correcte i donen per resultat un conjunt molt expressiu. S'ha suggerit de canviar els jous a les campanes, cosa que no recomanem si no és en cas estrictament necessari i de forma molt curiosa, amb les mateixes formes i materials dels originals. Els jous de Betlan deuen ser de la primera meitat del XIX i són interessants i molt bonics. Ja incorporen la pedra, per tant no són molt antics, però estan ben fets i són relativament decorats.

Les *campanetes* es conserven en una mena de peu amb tres pilars, com un hereu dels primitius castells de campanes interiors de fusta. Entre les dues campanetes hi ha la cadira de campaner, de braços, una mica desmuntada i a la qual es fa bastant difícil d'asseure's. No hi ha pedals, sinó que es degué aixafar la cadena directament amb els peus, com a Arró. Però no podem descartar que en origen n'hi haguessin i, en perdre's, es continuà tocant sense. En tot cas, no n'hi ha marques evidents a cap punt dels pilars de fusta ni de la cadira.

Aquesta instal·lació de les *campanetes* també és molt digna de ser protegida.

184. Fotografia núm. 9 de l'Àlbum fotogràfic de J. LAURIÈRE i B. BETRAND, 1885-1886; imatge 392-01 del fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya, de 1917.

També és fora del corrent la instal·lació del rellotge, situat en una posició elevada a la mateixa sala, justament en una torre on la cambra no és gran. Queden alguns mecanismes de transmissió de la soneria horària i algun rodament de fusta per evitar que se seguin les cordes per tocar les campanes des de baix.

3.14. Betren, Sant Estèue

La preciosa capella de Betren –avui convertida en parroquial–, de cronologia tan difícil de concretar, té dues campanes muntades a l'espadanya. Són mitjaneres (0,66 i 0,60m de boca) i estan concebudes com a campanes, no com a *campanetes*, per tant, oscil·larien. No podem assegurar que gressin a 359 graus, i menys encara a volta seguida: el tipus de jous que presenten totes dues és molt lleuger i creiem que només es movien a mitja volta; i si es posaven a seure era amb una gran habilitat per part del campaner. Cal tenir en compte els jous, perquè són prou interessants; el problema és que foren substituïts recentment, ja que semblaven bastant podrits, especialment el més antic, que era el pertanyent a la campana petita. Aquests jous es troben ara a la rectoria de Vielha, molt malmesos i en part irrecuperables, ja que algun tros es trencà en canviar-los, no obstant això, il·lustren bastant bé –malgrat els canvis– la concepció de les campanes en espadanya al llarg dels segles XVII-XVIII. Sembla que el canvi no era estrictament necessari, ja que les parts que hem pogut veure eren sanes pel que fa a la conservació de la fusta.

3.15. Betren, Sant Sernilh

El campanar de la desapareguda església parroquial de Betren constitueix des de l'any 2002 una de les excepcions a la norma, a l'afegir-se a les quatre campanes habituals –dues de grans i dues de xiques– una nova peça mitjana. Si obviem aquesta campana nova, tenim el conjunt clàssic de quatre campanes, de les quals la més antiga està trencada. Les dues *campanetes* es troben encaixades en tres puntals, amb el banc de campaner a sota que actualment no està en disposició de tocar.

La campana major està situada a migdia. És possible que antigament estigués situada al finestral est, on avui hi ha la nova campana, ja que una fotografia de 1917 del Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya ens mostra el finestral de migdia buit. Segurament es portà cap allí quan als anys 50 del segle XX, es feu la reforma del jou, a càrrec de la firma Manclús de València.

Com passa a Vielha, les campanes grans tenen molt poca diferència d'afinació: de fet a Betren són gairebé la mateixa nota. Es poden distingir entre elles més aviat per una personalitat sonora diferent. Més estrident, la major, i més vellutada, la segona.

A més, la campana Betren-Sernilh-5, gòtica, datada el 1533, porta al jou el suport d'un martell –actualment no hi ha la maça, però sí el muntatge– que sens dubte servia per al toc dels quarts d'hora del rellotge i que s'hauria de bellugar amb el conjunt quan la campana girava, sempre i quan no fos que aquest petit mall s'hi afegís en un moment posterior, un cop la campana va restar immòbil. Sens dubte, creiem que fou aquest martell qui la va esquarterar, malgrat que la fissura no es correspon exactament amb el punt on el martell hauria incidit sobre el vas.

És possible que també hi hagués existit una estructura interna de fusta. Les veïnes torres de Casau, Escunhau o Casarilh serien uns possibles referents per tal de fer-se una idea de com hauria estat.

3.16. Canejan, Sant Sernilh

El campanar de Canejan és un altre exemple de campanar aranès del XIX. Les dues campanetes pengen de dues bigues en un racó, damunt del pedaler que, per banc, aprofita l'ampit de la finestra tancada amb un tornaveu. Aquestes campanetes porten encara uns jous més amples que la distància entre les bigues, de manera que podem assegurar que no estan col·locades com en origen. Les campanes 1 i 3 són històriques (1790 i 1661), les altres van ser renovades el 1951. No es conserva res més de la instal·lació tradicional.

3.17. Es Bòrdes, Mair de Diu deth Rosèr

No queda cap element de la instal·lació tradicional; tots els jous foren substituïts per Manclús el 1992 i la cambra de campanes fa tot l'efecte d'haver estat netejada de tot accessori considerat *innecessari*.

Molt interessants resulten les campanes 2 i 3, amb impactes de bala i un forat cadascuna, causats segurament durant els durs combats que l'octubre del 1944 es produïren en aquesta localitat entre maquis i els contingents franquistes. Malgrat tot, encara ressonen.

3.18. Garòs, Sant Julian

El campanar de Garòs és un dels que plantegen dubtes. En principi, per la cronologia de la torre hauria d'haver tingut una instal·lació interior, amb castell de campanes de fusta, però no en queda pràcticament rastre, excepte alguna marca a la paret oest. Suposem que l'allau de 1758 va obligar a refer potser la part alta del campanar. No es conserven altres eines de toc que el jou de la campana major o *Juliana*, pràcticament sencer en un racó de la sala i un altre jou del segle XIX que encara utilitza la campana 2, jou que convindria mantenir en ús.

Cal també afegir que a la sagristia hi ha una campana trencada de 1684, del mateix mestre que Betren Esteue-2 i a dalt del campanar hi resta un batall molt menut, apte per a una campaneta d'aproximadament 30 cm de boca.

En darrer terme indicarem que en alguns finestrals s'hi poden observar forats de possibles campanes d'antany.

3.19. Les, Sant Joan Baptista

La parròquia de Les conserva un banc de campaner, en prou mal estat. Altres particularitats ja vénen donades per les campanes 1 (any 1883, ja comentada en tractar del fonedor Ursulin Dencausse) i 4 (any 1902), amb un jou metàl·lic corbat i amb una bola a la part superior, un tipus molt usual al sud de França que s'anomena *Demoiselles de Louison*, per la similitud que el perfil d'una campana amb aquest jou té amb la d'una dama vestida amb faldilla llarga acampanada¹⁸⁵.

3.20. Mont, Sant Laurenç (Sant Pau)

Com a algunes altres esglésies araneses, totes les campanes són noves del 1951. Es conserven alguns elements de la ferramenta antiga dels jous (sobretot els tirants de lligar la campana al contrapès) i, sota les dues *campanetes*, una rudimentària cadira de campaner, de factura força recent, amb els pedals per a les campanes majors disposats a 90° d'angle l'un de l'altre. El campanar, per cert, degué quedar molt enrunat, ja que va ser molt refet a la postguerra.

3.21. Montcorbau, Sant Estèue

Montcorbau va veure caure totes les seves campanes l'any 1936, a l'esclat de la guerra. El 1951 li foren instal·lades quatre peces de Manclús de València. La cadira del campaner (amb dos pedals), situada com sempre dessota les campanetes que pengen d'una biga de punta a punta, podria ser més antiga, encara que tampoc ho podem assegurar, ja que la impressió general és que va quedar completament buit en el transcurs d'aquests fets. Les finestres que no tenen campana són tapades fins la meitat, o més, per uns paredats i les del costat sud encara tenen petits tornaveus de fusta, situats per damunt d'aquestes parets.

3.22. Tredòs, Santa Maria de Cap d'Aran

Es tracta avui dia d'una instal·lació completament exterior, però que hauria estat –només considerant l'antiguitat de l'edifici del campanar– un conjunt interior en els seus orígens. Però no ha quedat cap rastre del que hi hauria hagut en altre temps dins la torre, ni trespols o embigats que compartimentarien l'alçat en diversos pisos, ni la maquinària

del rellotge, de la qual sols en resten dos contrapesos de pedra amb una argolla. Suposem que va quedar tot esborrat en buidar l'edifici per muntar-hi l'escala metàl·lica a finals de segle XX.

3.23. Unha, Santa Eulària

El conjunt d'Unha es pot considerar millor conservat des del punt de vista de la instal·lació de campanes que el dels seus veïns de Bagergue o Tredòs. Resten la maquinària del rellotge, dos martells de forja, arraconats a la sala de campanes, els tornaveus de fusta que tanquen alguns finestrals i els jous antics.

Cal destacar el jou de la campana Unha-3, ja que és un tipus molt rústic, amb uns forats al costat per poder collar els tensors dels eixos; que malgrat la rusticitat, està ben fet.

També es mereix notar que la campana Unha-4 (1772) encara té el típic jou baix pirinenc, jou que no permet posar les campanes a seure i es troba recolzada com les *campanetes* de Vila o de Betlan, en uns pilars de fusta, malgrat que en aquest cas, ja només sigui un braç el que recolzi en un tronc mentre que l'altre, es recolza sobre la paret, indicatiu d'haver estat tot plegat molt remenat en un moment incert –després de la Guerra Civil de 1936-39, o potser uns anys més tard després de la invasió dels maquis el mes d'octubre de 1944, quan hauria pogut rebre alguns impactes de bala des del campanar de Salardú– moment en què es va intentar soldar la campana, sense resultats.

3.24. Vila, Sant Pèir

El campanar de Vila malgrat posseir, a nivell arquitectònic, una aparença relativament poc atractiva dins del conjunt de campanars aranesos; conté una instal·lació de campanes, molt característica del XIX que resulta avui de les més interessants de l'Aran, juntament amb les d'Arró, Arròs i Betlan.

Les *campanetes* es troben muntades en una estructura de fusta, de gran interès, que inclou la cadira per sonar, amb els dos pedals ben treballats i acabats. Tots quatre jous són tradicionals i utilitzables si es mantenen degudament tensats i engreixats. Sorpren un detall que també trobem a Betlan: si les *campanetes* aparentment només repicaven, què hi fan uns jous equipats en tota regla amb contrapès i eixos de rotació que encara regalimaven greix per les bigues que actuen de pilars de sosteniment? Creiem que és un indicador clar que fa una centúria aquestes campanes petites eren bellugades.

A més, la campana Vila-3 porta en el jou el suport d'un

185. Aquest perfil tan característic esdevingué l'emblema de la producció campanera d'una cèlebre saga de fonedors tolosans, iniciada per Sostène Louison (1821-1880) i que ha perdurat activa durant més d'un segle. Sobre aquests fonedors vegeu a: http://neep.free.fr/Maison_Louison_fondeur_cloches.html

martell que sens dubte servia per al toc dels quarts d'hora del rellotge i que s'hauria de bellugar amb el conjunt quan la campana girava, a no ser que aquest petit mall s'hi afegís posteriorment, quan la campana va restar ja sempre immòbil. La campana Vila-2 hauria servit per marcar les hores, ja que també conserva al seu costat un martell de forja amb el seu corresponent corró de fusta al damunt. A través d'aquest corró es transmetia l'esforç de tir del rellotge cap als elements de toc.

L'escala és de fusta, ben feta, amb els trespols perforats per a la baixada dels contrapesos del rellotge, que aquí s'han fet molt més feixucs utilitzant uns blocs de formigó, fet que demostra un rellotge funcionant fins als nostres dies. És un rellotge gran i bonic, tancat a la seva habitació de fusta.

3.25. Vilamòs, Santa Maria

No ens queda el menor dubte que en origen fou una instal·lació interior. Els finestrals del campanar, romànics per complet, es conserven intactes fins i tot al pis més alt,

excepte aquells que contenen campanes. El de migdia manté la forma primigènia; en canvi, el que mira cap al poble (oest), amb la campana major, ja va ser molt esventrat i ha perdut fins i tot la forma d'arc de mig punt que el tancava per dalt; ben segur que es tracta d'una intervenció d'època moderna.

L'escala va ser totalment refeta en relliga metàl·lica, perdent-se el que seria el mobiliari interior d'aquest campanar romànic. En canvi, a baix hi resten els jous de les campanes petites i el vell rellotge. També dins l'església hi ha alguns contrapesos de pedra anellats. Això demostra que les *campanetes* tenien els jous i no penjaven d'una biga, com ara.

Dels antics accessoris per al toc encara hi queda algun martell del rellotge i algun bell batall; així com una moderníssima cadira de campaner, poc destacable. Els dos jous de les campanes grans s'haurien de restaurar, especialment el de la major, molt espatllat i fluix de tensors, ja que ha hagut de ser tasconat per tot arreu i la fusta ha patit molt la intempèrie.

4. UN PARÈNTESI: ELS ROTLLES O RODES DE CAMPANETES

Un cas molt particular d'utilització de les campanes més menudes era la de muntar-les en unes rodes, mirant enfora des del centre, com si fossin una prolongació dels radis. Aquestes rodes, compostes de diverses campanetes, en quantitat variable, pretenien ser una manifestació més de joia, a les grans solemnitats—quan es posaven en moviment, mitjançant un cigonyal—. Podien tocar-se als *Gloria* del Dijous Sant i de la Vetlla Pasqual, del dia del sant patró, de la nit de Nadal, etc. ja fos abans i després de resar-lo (o cantar-lo) o fins i tot mentre es deia. En alguns indrets també es feien sonar durant els *Sanctus*, o només durant aquesta darrera aclamació.

Les campanetes podien estar col·locades en ordre de dimensions, de manera que en girar es produís un so ascendent o descendent—sempre en funció del sentit de rotació—o bé desordenades de manera que el so de conjunt fos més estrepitós i volgutament caòtic.

Aquestes rodes podien estar en un lloc visible de l'església, com dalt del cor o al costat del presbiteri, però també podien estar ocultes dins un armari emportat al mur, com hem vist al poble de Claverol (Pallars Jussà). Als edificis més importants i on s'hi conserven els exemples més antics, aquests instruments solien estar a un costat del presbiteri, tancats en una caixa de fusta, de secció poligonal, que ocultava el giny i els seus mecanismes, alhora que protegia aquells que

estaven a sota d'una possible caiguda de peces (campanetes, batalls o algun tros de fusta o ferro).

A la Val d'Aran se'n conserven tres exemples, que mereixen anàlisi personalitzada.

-Escunhau: anomenat per la veu popular "*L'orgue d'Escunhau*", actualment es troba en mal estat de conservació per haver estat durant llarg temps en un racó de la sagristia. El bastiment de fusta on recolzaven els eixos es troba al cloquer, a la part baixa del campanar. Les campanetes tenen un deix medieval i podrien datar dels segles XV o XVI. Abans era tancat en una caixa gòtica, avui desapareguda, però visible en una fotografia de l'Arxiu Mas (Institut Amatller d'Art Hispànic), de l'any 1910¹⁸⁶.

J. de Laurière, l'autor d'una de les primeres guies de la Vall d'Aran, publicada el 1886 ja hi dedica una detallada descripció:

*"L'église possède aussi un meuble étrange, qui se pare avec emphase du nom d'orgues, mais qui, poue toute modulation grave ou douce, n'a jamais fait entendre que le carellon d'une roue à clochettes. Ces sortes de roues, hérissées de clochettes mobiles sur un axe fixé au mur, sont mises en mouvement par un corde, pour annoncer le commencement des offices ou quelques-uns de leurs moments solennels."*¹⁸⁷

186. Imatge C-24424, 1910 Arxiu Mas. Institut Amatller d'Art Hispànic de Barcelona.

187. J. de Laurière. *Promenade archéologique dans Le Val d'Aran* (1985). Pàg. 54-55. Caen 1886. Edició facsimil de Christian Lacour-Ollé. Nimes 2005.

I el mateix autor afegeix encara:

“Mais la roue-orgue d’Escunhau se distingue des autres en ce qu’elle est enfermée dans un buffet qui n’est autre chose qu’une sorte de cage de bois découpée en ajours flamboyants, dans le goût du XVIe siècle. Les sons échappés de cette boiserie ont-ils quelque chose de plus mystérieux et de plus en rapport avec le nom prétentieux que porte l’instrument qui les produit? ...”

També M. Gourdon, company de Laurière i com ell un dels pioners en la descoberta de la Vall d’Aran, l’any 1884, a propòsit d’aquest instrument, ens aporta més informació:

“...les orgues du pueblo (Escunhau) sont primitives et des plus originales. Dans la nef, sur un balcon, es aménagée une grande cage en bois sculpté. Elle renferme une roue armée de seize clochettes de tons différents et à jeu continu. À l’aide d’une longue corde le sacristain fait tourner ce singulier instrument, et produit un bruit assourdissant...”¹⁸⁸

També Juli Soler i Santaló esmentava el rotlle a la seva guia de 1906:

“En l’interior de l’iglesia’s veu una matraca montada en una caixa gòtica. La font baptismal es romanica y molt interessant...”

Per l’ordre dels comentaris deduïm que no necessàriament havia d’estar situada prop del presbiteri.

Observem, també, que Soler i Santaló com també l’autor de la fotografia (Adolf Mas, o potser el mateix Soler?) van confondre aquest rotlle amb unes tenebres o matraques de fusta de Setmana Santa. En aquest sentit és la descripció que acompanya de la fotografia:

“Escunhau / Caixe gotica de una metraca en la esglesia parroquial”.

A la vista d’aquesta caixa hem entès el perquè del seu nom popular, que ens havia tingut intrigats: les esveltíssimes traceries calades flamígeres dels seus quatre taulons recorden –i no pas poc– les dels frontals d’orgue de finals del gòtic. Com que es tractava d’un instrument, calia protegir-lo, però a la vegada deixar-lo ressonar i ocultar-ne els mecanismes, contribuint així encara més, com senyala Laurière, a l’aura llegendària que caracteritzava aquests instruments: usats en poquíssims solemnitats de l’any litúrgic, escandalosament

sorollosos i amagats en un racó del temple, a vegades a una certa altura i amb la corda que els acciona a recer de les inquietes mans de la canalla.

Ens sembla un exemplar datable de finals de segle XV o potser, fins i tot, de ple segle XVI, malgrat que aquesta decoració es podia perpetuar fins ben entrat el segle XVII, com veiem en algun dels panys de la trona de predicar d’Arties, datada ja el 1622, encara que aquesta darrera peça ens sembla clarament posterior i molt més rústica. La majoria de troncs i baranes de cor que tenim documentades pel Pirineu dataven del segle XVI, com la que s’esmenta a la llibreta de Mossèn Gudiol (llibreta de l’expedició arqueològica de Puig i Cadafalch, Mas i Gudiol als Pirineus l’any 1907) a Sant Joan d’Arties i que en aquell moment van llegir-li la data de 1573. La mateixa llibreta també esmenta el rotlle d’Escunhau, malgrat que els seus actuals transcriptors i editors no van reparar-hi, potser per la brevetat de la menció, feta gairebé de passada:

Escunhau [...] Principis del XVI. Nota. Tros de vidriera d’igual època i caixa del rodonell quadrada¹⁸⁹.

Pel que es veu a la fotografia, segurament “L’orgue d’Escunhau” es trobava penjat al mur de la part més ampla de l’edifici, la tramada gòtica a tocar del presbiteri.

Actualment conserva nou campanetes, però en deuria tenir més, sembla que 13 o 16, segons Gourdon. Era una peça magnífica: es mereix un tractament millor del que ha tingut a les darreres dècades!

-Bossòst: un altre rotlle o roda, en aquest cas atribuïble –gairebé sense ombra de dubte– al segle XVIII, amb una decoració de balustres molt típica del moment. Té vuit campanetes, alguna de les quals decorada amb una flor de lis. Afectada pel corc, precisa d’un tractament de desinfecció i consolidació. Està col·locat al costat de la porta de la sagristia que ocupa el nivell inferior de la torre-campanar romànica.

-Arròs: l’únic que hem fet funcionar a consciència, per tal d’enregistrar-lo. Hauria de datar de la primera meitat del segle XIX. Allí l’anomenen *carillhon* (carillón) o *es tringoletes*. Posseeix onze campanetes i pensem que n’hi manca una. Està situat molt amunt, a tocar de la barana de la tribuna superior del cor, des d’on es pot tocar, perquè actualment no té corda per fer-la sonar des de baix. Deu fer anys que no s’utilitza, i el seu estat de conservació no és molt satisfactori.

188. M. Gourdon. *A travers l’Aran. (Itinéraires d’un touriste)*. Pàg. 35. Paris 1884. Edició facsímil de Christian Lacour-Ollé. Nimes 2005.

189. AA.VV.: *La Missió arqueològica del 1907 als Pirineus*, pàg. 88 i 91, corresponents als folis 14 i 17 de la llibreta de Mn. Gudiol.

5. BATALLS, JOUS I ALGUNES REFLEXIONS SOBRE EL TOC A L'ARAN

Ens resta solament fer un breu comentari dels jous i els batalls, accessoris imprescindibles. No ens estendrem, perquè el més rellevant ha estat comentat a cada campanar i també se'n fan ressò les fitxes particulars de les campanes.

5.1. Batalls

Els batalls són la peça de ferro que toca directament a la campana. Ja n'hem parlat als capítols introductoris, ara solament volem mencionar algunes particularitats.

Hi ha batalls més o menys estranys o peculiars. El més perillós és quan el punt d'incidència del batall damunt del vas de bronze no coincideix amb l'anella de percussió establerta. Si aquest punt és massa alt, el so no serà prou ric ni poderós i si és massa baix, el risc de trencament del vas encara és major. Sovint els batalls són lligats de qualsevol manera, amb un cordill, o sense mesurar bé les mides precises que necessitaria tenir el batall per a una campana determinada, provocant justament així aquesta discordança entre el punt on hauria de percutir i el punt on realment incideix.

Alguns batalls gairebé no tenen protuberància; per contra, d'altres la tenen molt evidenciada, com els que solen portar les campanes de Lavigne (1818-1831).

D'altres se sostenen amb una nansa doble, amb dues orelles, d'altres tenen un sol agafador, que deriva de la mateixa canya, cargolada fins a tancar-se. Aquest darrer tipus és més propi de les esquelletes i altres peces destinades a repicar (exemple a Arties-Portolà).

El batall que –entre tots els aranesos– ens sembla més antic és el de la campana Vilamòs-3, bellíssim i molt ben fet, que sembla gòtic i que degué pertànyer a la campana Vilamòs-4, del 1545.

El més impressionant és el batall antic de la Miquèla, que és enorme (108cm, als quals suposem que caldria afegir-hi un petit soquet). Es conserva a la rectoria de Vielha, juntament amb el de la campana Vielha-4. Evidentment el batall actual, de bola gran, està pensat per al toc retrògrad a la manera holandesa o bé pel toc a mitja volta amb el cop a batall caigut. Això és el que fa, amb un bon resultat, però cal preguntar-se si és realment el que hauria de fer.

Cal fer esment dels soquets, aquelles petites peces de fusta que ja han estat explicades. Solament sabem que el porten segur les campanes Gessa-1, Gessa-2, Arties Sta. Maria-1 i Arties St.Joan-1, però creiem que havia estat quelcom molt

més generalitzat (com acabem de suggerir, també el portaria la *Miquèla*) i que, en desconèixer per a què servia, es va anar perdent i retirant de circulació a les campaneries araneses, com també havia passat per tot Catalunya.

5.2. Jous i tocs

El jou –recordem que també anomenat truja o tremuja– és un element determinant pel so final de la campana, ja que li determina una freqüència d'oscil·lació concreta que pot donar bons o mals resultats. En tot cas, els jous (o truges) aranesos no difereixen en gaire cosa de la resta de contrapesos tradicionals de les zones aragonesa i pallaresa. En general, sí que podem dir que els més primitius no porten pedra, element que creiem, es va anar afegint a partir del segle XVIII avançat, amb la voluntat d'alentir el moviment de les campanes, per tal que fos més senzill d'alçar-les i asseure-les o bé voltejar. El problema és que alentint el moviment es disminueix la ressonància del vas, ja que el batall resta més estona contra el llavi inferior del vas de la campana, ofegant-ne la vibració. No obstant, també trobem algun contrapès que no sembla gaire antic que no en porta, potser per influència dels tocs antics a mitja volta francesos¹⁹⁰.

En principi hom podria pensar que els jous no poden ser gaire antics, però cal tenir present que la fusta no es troba completament a la intempèrie, ans al contrari –molts d'ells són encara dins dels campanars– i que per altra part, aquest material aguanta moltíssim les condicions més adverses¹⁹¹. Si no són maltractats, sovint podríem atribuir-los una antiguitat similar a la de la campana que sostenen. És el cas de les tres campanes de Vielha amb uns jous molt similars (Vielha-1, actualment baixat a terra; Vielha-2, conegut per fotografia; i Vielha-4), campanes que daten de 1799 i 1818. Per tant proposem per als jous una data ca.1800-20, com fruit d'una reforma un cop les campanes havien estat ja fetes; si no són d'un mateix moment, són com a mínim, d'un mateix artesà o de dos artesans propers amb voluntat de donar una imatge d'uniformitat als jous i capçals de les campanes de Sant Miquèu.

Per contra, trobarem algunes formes estranyes o poc habituals, que ens remetent a una pràctica artesanal, de fusters que no saben gaire bé com fer un capçal elegant i que serren les fustes amb formes molt cúbiques i poc lleugeres, algunes sense pedres (Gessa-4, Gausac-4) o altres amb pedra, bé per tenir-la d'abans o bé per estalviar-se de tallar més fustes si es disposa d'algun carreu o bloc de pedra (Betlan-3 i 4, Gessa-3, Unha-3).

190. És el cas de la campana grossa de Bossòst.

191. Pensem també que la cara nord no representa l'exposició més dura per a la salut de la fusta. Sovint són més perjudicials els sobtats canvis de temperatura que provoca el sol de migdia i la seva calor que pot afavorir molt més la presència d'alguns paràsits xilòfags i el conseqüent podriment.

El tipus de jou més primitiu és aquell que no té cap tipus de contrapès, com el que veiem a: les *campanetes* Vilac-5, de la qual sols en resta la ferramenta, però es veu clarament que van imitar el que portava antigament; Escunhau-4, de la qual creiem que tot ell és original del segle XVI, perquè la campana que hi penja és de l'any 1570 i sempre ha estat a l'interior de la torre; Escunhau-3, la qual és de la mateixa cronologia però amb els ferros renovats. Aquest és el tipus que impera a bona part dels campanars pirinencs que no han fet sinó repicar les campanes i en tenir els jous més antics en mal estat no els ha calgut de refer-los, ja que no movien els bronzes, almenys des del moment que la salut de la fusta ho va impedir, perdent-se el moviment de balanceig. Els ferros o tirants de subjecció no són sinó una V de passamà pla de forja que es clava directament al frontal del jou i, per tant, no es colla a dalt de tot del conjunt amb passadors de ferro. En trobem també molts a la vall de Boí i al Pallars.

Resulta també un exemple molt paradigmàtic el jou de la campana Unha-4, que sembla bastant nou, però amb els ferros en V molt antics –possiblement més que la mateixa campana, de 1772– per la qual cosa ens inclinem per creure que és còpia d'un anterior malmès, del qual s'aprofità part de la ferramenta). Un exemple molt primitiu però amb la ferramenta ja a la manera moderna (tirants més prims, de secció quadrada i que es collen per dalt) és el jou de la campaneta de la capella de Portolà d'Arties, un conjunt que creiem que data tot ell de 1705, com el bronze.

Després a aquest primitiu model es fan lleugeres modificacions, donant una forma quadrangular al conjunt. És el que veiem als jous de les peces Bausen-5, Les-5 –aquests encara amb el sistema de subjecció primitiu, en V– i Les-3, aquest ja amb una aparença de quatre tirants per banda enlloc d'una sola V per tal de sostenir la campana, però encara clavats al frontal del jou i no collats per dalt. La campana Bausen-5 data de 1646, i el jou podria ser coetani o fins i tot anterior. Un exemple similar és Bausen-4, amb un jou que sembla mutilat però amb una ferramenta en V. També és una evolució del model primitiu el jou Gausac-5, que segueix aquesta tipologia, però no sembla gaire antic ni ben resolt. I per acabar, podem citar el jou Betren-Sernilh-5, d'una sola peça i segurament inspirat en un d'anterior (si no és que encara és el del segle XVI, cosa que creiem poc probable).

El contrapès o capçal va anar creixent, però encara sense incorporar-hi les pedres. Els exemples més antics que en coneixem són els del jou Betren-Esteue-2 (avui ja no operatiu i conservat en part al jardí de la rectoria de Vielha) que pensem que és barroc, del segle XVII o XVIII (campana de 1684). És un jou que pretén fer una voluta per cada costat, com hem vist en d'altres indrets (campanes *catrionies* de la

catedral de Solsona) i es trobava bastant malmès. Es donen també els jous que allarguen el capçal, però amb una sola peça i sense pedra, com el de la campana Betren-Esteue-1 (avui no operatiu i conservat en part a la rectoria de Vielha), al damunt de la qual en lloc de posar-hi un carreu de pedra, s'hi va aplicar un altre tac de fusta. El mateix passa a Casarilh-2.

Són també molt remarcables els jous de Vilac, campanes 1, 2 i 4, tots de bona fusta que creiem originalment concebuts per anar encara sense pedres afegides. El més gran fou modificat (segurament l'any 1895) en posar-hi l'actual campana grossa, però els altres dos es conserven íntegres i la part baixa del major és ben igual que els altres. El de la campana Vilac-2 data de 1735 i fou un xic sobrealçat amb un tauló, perquè es veuen els encaixos antics dels tirants 10 cm més avall. El de la campana Vilac-4 ja incorpora una pedra i podria ser perfectament que fos degut a una remodelació posterior –sabem que la seva germana mitjana havia voltat sense pedra al capçal– per tal de fer-la més fàcil de bellugar. Un jou que prometia ésser bastant similar és el Salardú-1 –avui a baix del campanar i no del tot íntegre, ja que li falta la part superior i els tirants de ferro que indicarien una altura aproximada–.

Un model molt similar al de Betren-Esteue-2 suara esmentat, és el que porta la campana Casarilh-1 (bronze de 1754), però aquest ja es tracta d'un contrapès amb molta més massa de fusta al capçal i que incorpora una discreta pedra a dalt de tot, no sabem si des del primer moment, o bé si aquesta hi fou afegida més tard. Ens inclinem a creure que la pedra és un afegit posterior, ja que si hom pensava compensar el bronze amb una pedra, n'hi havia prou posant-hi un roc més gros, i no fent un capçal tan generós de mides. També considerem barroc el jou que trobem a la campana Les-2 (bronze de 1890 però muntat amb un jou reaprofitat d'almenys un segle anterior). Observem que l'alçada no és gens considerable malgrat que ja vol tenir una forma en expansió a mesura que puja, com si volgués compensar visualment la campana. És un exemple també datable al segle XVIII –o, en tot cas, dins la tipologia de l'època– el jou alt, però sense pedra, de la campaneta Betren-Sernilh-4, fosa l'any 1780.

Les campanes de finals de segle XVIII i de la primera meitat del XIX incorporen ja uns contrapesos més uniformes i de formes menys exuberants, si bé encara tenen algun motiu decoratiu pels costats, com imitant dents de serra¹⁹² o bé una forma de campana invertida. La pedra ja va sent un element habitual, ja sigui de reduïdes dimensions o bé d'una mida major. Són per exemple –malgrat que ara algunes portin un bloc de formigó enlloc del carreu de granit o pissarra habitual– els jous de les campanes Arròs-1, Escunhau-2, Casau-1 i Casau-2 (semblen tots dos de 1805),

192. Un cas ben il·lustratiu són les truges Escunhau-2 i Casarilh-4, ambdues amb campanes del grup Venero-Solano-Palacio, datades el 1783 i 1788; també Vilamòs-2 té aquesta decoració i és una campana Jaqueti de 1841, però el jou sembla realment de darreries del XVIII.

Vielha-1 (a baix), Vielha-2 (desaparegut i conegut per imatges) i Vielha-4 (*in situ*), Vilamòs-2, Bausen-1 i Bausen-2, Betlan-1 i Betlan-2, Betren-Sernilh-2, etc. amb l'excepció de la campaneta Casarilh-4, que va sense pedra. Malgrat que no els manca la decoració, ja no són tan amanerats com els setcentistes. Així doncs, no els falta gràcia, com podem veure en el gros i meravellós contrapès de la Miquèla, avui conservat a la rectoria. No porten necessàriament tots una pedra: el jou d'Arties Sta.Maria-4 sembla d'aquest moment i no la porta. En canvi, la seva pariona, Arties Sta.Maria-3 ja l'incorpora.¹⁹³

La resta, de mitjans i segona meitat del segle XIX difereixen poc dels anteriors. Són menys elaborats i refinats, però igualment funcionals: Arres de Jus-1, Arròs-2, Betlan-3 i 4, Bossòst-2 i 3, Escunhau-1, Garòs-1 (desmuntat, resta encara dalt del campanar) i 2, Gessa-1 i 2, Unha-1 i 2, Vila-1, 2, 3 i 4, etc. i poden portar pedra o no, segons el que se li volgués fer a la campana, ja fos banduir-la o solament repicar-la. Un jou particular perquè també pretén tenir una forma ben quadrada com les que antany hi havien hagut, és la de Gessa-1, malgrat que és una obra relativament moderna.

En tot cas, la pedra s'amaga sovint de la vista tot interposant uns taulons entre el bloc de granit o llosa i els tirants de ferro que collen la campana i lliguen tot el conjunt del capçal, ja no tant per ocultar-la com per evitar que es mogui i balli, deteriorant el muntatge. És un cas molt personal, el de la campana Arties-St.Joan-1, perquè la pedra es troba dins un forat practicat al fustam del capçal, però encara s'arriba a veure. A Gessa-2 la pedra resta dins de la fusta i només es veu des de la cambra de campanes mateix i encara posant-hi atenció.

Una mostra que el pes dels capçals s'anà augmentant de forma gradual amb el temps és la presència en ocasions de bales de pedra o metall, aprofitades com a pesos suplementaris. A l'Aran ho trobem, als exemples d'Arties-Sta.Maria-2, on una bala de pedra partida pel mig i repartida a cada costat forma el coronament del capçal, i de la campana Gessa-2, que ensenya, sobretot per un costat, el que semblen unes bales de ferro foradades. També a Cervera (la Segarra), documentem aquesta necessitat d'augmentar el pes del capçal en una campana de 1880 que aprofità un jou de 1779, en aquest cas incorporant peces de rails ferroviaris. No sabem però si s'hi afegiren ja el 1880 mateix o més tard. Aquest fenomen es produeix justament en jous sense pedra, de campanes grosses que es posen a seure boca amunt.¹⁹⁴

Recordem el cas del jou d'Arres St. Joan-2, del qual només

es conserva la meitat de baix, formada per una sola peça molt alta, que fou argollat el 1886; creiem que si havia portat pedra, aquesta no podia ser pas molt gran.

Per contra els jous d'Arròs (campanes 1 i 2) semblen l'un de cap a 1828 i l'altre posterior, però tots dos inclouen pedres quadrangulars de grans dimensions i molt similars, cosa que fa pensar que hi foren afegides en una mateixa intervenció posterior. Seria amb motiu d'uns canvis en la manera de tocar que reclamaven major pes al capçal? I abans d'aquests suposats canvis, com es tocava? S'ha fet sempre el bandeig a volta contínua segons el model ja conegut del *bandeo* aragonès? O aquesta tradició arribà tardanament i abans de la seva arribada simplement es posaven a seure parant-les a dalt o només es bellugaven a mitja volta, més ràpides, a toc llançat?

Cal tenir present que en un ofici com el de campaner –que a l'Aran es troba en un estat d'agonia extrema– la tradició oral i la memòria col·lectiva actual podrien no abastar més enllà de 100 anys enrere i, per si això fos poc, és documentat per tradició oral que a l'Aran el volteig continu s'acostuma a fer a mans; sense ballesta o palanca.

La ballesta és un braç de fusta o ferro que arrenca del jou, on s'hi lliga la corda que permet moure la campana tot fent-la sonar oscil·lant, si abans hem deixat alliberat el batall d'altres cordes. És ben cert que el bandeig també es pot fer amb palanca: així al País Valencià s'hi fa volteig continu enrotllant les cordes al voltant d'un dels braços del jou, i a l'Aragó el *bandeo* a 360º continu es podia fer amb ballesta o sense. És justament quan no es dominen les tècniques correctes de sonar les campanes que es fa a mans, fins i tot veient campanes tocades a mans encara amb la ballesta o palanca sense corda clavada al jou.

D'altra banda, sabem també que en alguns indrets¹⁹⁵ es comença a donar voltes continuades a les campanes a partir del segle XIX. No creiem doncs que a la Val d'Aran es donés el bandeig amb ballesta o palanca (i, per tant, amb corda), ja que majoritàriament, els jous no tenen marques o senyals d'haver-s'hi enrotllat les cordes a mesura que la campana donava voltes en el mateix sentit de rotació.

Malgrat això, algunes campanes araneses presenten testimonis d'haver portat palanca als jous, conservant especialment les argolles –a vegades una ferradura de cavall– on s'agafava el braç de fusta. Són les campanes següents, majoritàriament grans, encara que també hi ha campanetes menudes: Arres de Jus Sant Fabian-1 (amb una ferradura per argolla), Arties-Portolà, Arties Sta Maria-1 (palanca de

193. També aquesta peça, Arties Sta.Maria-3, porta una inscripció al jou al·lusiva a dos noms: MATEO VILANOVA / FRANCO JAQUET, que potser eren campaners o fusters. Al mateix temps, porta una creu feta amb sutge o greix dels eixos, ben feta, sens dubte amb un significat ritual o protector. Resulten bonics els jous 3 i 4 de Santa Maria d'Arties, per la forma hexagonal dels capçals.

194. Evidentment, els rails de tren no existien encara l'any 1779.

195. Així ens consta a Segorb o a León, segons ens ha explicat el Dr. Francesc Llop i Bayo.

ferro forjat i retorçat, molt bonica), 2 (forats de claus al braç del jou) i 4 (encara amb una argolla clavada), Bausen-5 (una palanca de fusta clavada al mig del capçal), Casarilh-4, Cap d'Aran-4, Unha-1 i 2, Vilac-1 i 2 (encara té la palanca), Vielha-1 i d'altres; per contra, no tenen cap rastre d'haver-ne portat mai. Com ja hem comentat, pensem –sense pretendre ser categòrics– que fou la introducció del sistema de volteig continu (bandeig) la que obligà, a principis o mitjans del segle XIX, a començar de posar pedres als jous aranesos i també que aquest volteig continu, majoritàriament, es realitzà a mans i sense ballesta. Campanes amb jou del XIX que banduiren –com la Miquèla o les de Vilac– havien dut palanca i, per tant, podrien haver començat més tard i tot a donar voltes, almenys a donar voltes amb el sistema d'impulsos a mans. També podem plantejar-nos la possibilitat que la corda fos molt curta i servís solament per engegar-ne el moviment. A més, per les entrevistes als campaners, hem sabut que hi havia qui empenyia només pel capçal –“la campana no es toca”– i no faltava qui empenyia jou i el propi bronze per banduir.

La nostra hipòtesi consisteix, doncs, en creure que hom no voltejava amb ballesta i corda, sinó a mans. Quan hi ha la ballesta, volem creure que abans s'havia tocat posant a seure i sense donar voltes completes i contínues a les campanes; per això no hi ha indicis d'haver-se enrotllat una corda llarga al voltant del braç del jou. Quan es passa a banduir –és a dir, a fer un volteig continu, potser a principis de segle XX?– s'hauria deixat d'instal·lar ballestes als jous, encara que s'haurien deixat les que ja existien sense corda i sense ús (per exemple, Vilac o Vielha), per fer-ho exclusivament a mans.

Per acabar, hi ha el cas especial de campanes “afrancesades” a Les, la grossa (Les-1) amb el jou metàl·lic de Dencausse (amb palanca) i la campana Les-4 amb el jou corbat, també de metall, del tipus anomenat “*demoiselles de Louison*”¹⁹⁶. També hi són els contrapesos estranys, segurament amb una finalitat decorativa, de les campanetes menudes de Vielha (Vielha-5 i la de l'espadanya). La resta ja són contrapesos gens remarcables contemporanis, de Manclús de València, dels anys 1951 o 1992, i també els més nous, ben fets però sense tenir en compte les formes dels originals, fabricats per la firma Ermec. És el cas d'Aubèrt, Betren, Gausac, Tredòs-Cap d'Aran, Bagergue i la *Miquèla* de Vielha, entre altres.

Tots aquests jous (amb molt escasses excepcions) es conserven en un estat més o menys bo i s'haurien de protegir d'hipotètiques substitucions, limitant-les a aquells casos, pocs, en què el jou (o només una part) sigui realment

irrecuperable i sempre de manera respectuosa amb les formes originals. Si actualment no és possible repintar lliurement, a gust, un retaule antic, per què ho permetem fer a les campanes i els seus accessoris?

Per tant, creiem convenient de reposar els jous originals que avui resten arraconats i tornar-los la seva funció, de la qual no haurien d'haver estat mai apartats. Això passa als pobles d'Aubèrt (campanes 1 i 2), Garòs (campana 1, *Juliana*), Arró, a Salardú (jou de l'actual campana grossa). A Vielha considerem absolutament prioritària la reposició dels jous de les campanes *Miquèla* i *Francisca*.

Així mateix considerem igualment necessari protegir de manera general tots els jous que actualment encara es troben en ús, pels seus valors acústics, històrics, etnològics, etc. En definitiva, valors patrimonials en majúscules.

196. Recordem que s'ha tractat aquest especial tipus de jou francès al capítol “Instal·lacions exteriors”, concretament, dins l'apartat dedicat a St. Joan de Les.

V. ELS TOCS DOCU MEN TATS I LA TRA DICIÓN ORAL: ELS CAM PANERS D'ARAN

Un cop finalitzada la documentació dels campanars i les campanes (presa d'imatges, de sons, i de tot aquell detall que es podia considerar digne de constatació) calia realitzar una feina tan o més urgent: s'havien de fer parlar els vells campanars que encara eren vius i podien recordar coses de l'ofici. Malauradament, algun d'ells ens ha deixat entre el transcurs de l'entrevista i aquesta publicació. No pretenem transcriure literalment aquestes entrevistes, perquè són molt llargues i sovint les converses de campanologia es veuen interrompudes per anècdotes alienes o per terceres persones que apareixen en el lloc i en el moment de la conversa, per intents de fer recordar algun aspecte concret, etc.

Anotem només els aspectes que van anar desgranant, relacionats tots ells amb les campanes, aprofitant per ordenar-los. Tampoc podem parlar, malauradament, d'un col·lectiu de persones gaire nombrós, però almenys suposa l'aportació d'un testimoni etnològic de tradició oral que enriqueix i completa l'estudi basat en la documentació organològica i material. Un cop ordenats, creiem que complementen –i molt– alguns aspectes de les torres que tracten: Vila i Aubèrt, Arties, Vilac, Casau i, sobretot, Vielha.

1. FERMÍN MONGE BUSQUET, Vila i Aubèrt (1916 - 2009)

Nascut a Vila, cap a 1916, lloc on va aprendre a tocar les campanes. Era fill d'Antonio Monge De Miguel, fill de Vila, i la seva mare Rosa Busquet, era filla de Montcorbau.

Feia d'escolà a Mossèn Gabriel, que fou qui el va ensenyar a ajudar a missa. Es veu que el rector tenia molt geni, però un familiar va amenaçar-lo de retirar-li el nen. Aquests anys, Fermín treballava a la pissarrera d'Es Bòrdes. Ja l'avi de Fermín tocava les campanes de Vila, com el seu pare. I van posar el nen d'escolà, de manera que així començava a tocar els tocs de l'Àngelus i a ajudar a son pare – com ell, fuster – a tocar durant les festes.

Ens explica que ell i el capellà pujaven amb una espelma cadascú, el seu pare era qui tocava ja que les campanes grans estan ben juntes, de manera que un sol home col·locat al mig podia fer-les voltar empenyent ara l'una i després l'altra. Això era possible a Vila i no tant a Aubèrt, perquè en aquest darrer poble estan separades per un finestral lliure.

Fermín començà a Vila el 1922 i baixà a Aubèrt el maig de 1955. Aubèrt tenia un altre campaner, però el juny d'aquell any va marxar. Allí hi va tocar fins el 2003, any en què les campanes foren electrificades. Durant aquests anys va tenir algun competidor: un veí que va creure que aixecar-se a les vuit del matí per ajudar a missa no era gaire molèstia. La missa diària es feia a aquella hora perquè els nens no perdessin cap estona d'escolarització, ja que entraven a les nou. Tard o d'hora l'altre se'n va cansar i es tornà a requerir a Fermín per ajudar a missa. Això ens interessa molt, ja que ens permet constatar que, molt sovint, la feina de campaner anava lligada a la d'escolà o sagristà, com antigament havia estat, en el cas, dels antics "monjos" de Vilafranca del Penedès o Tarragona (al segle XIV) o de l'ordre menor de l'ostiar. Així doncs, malgrat que Fermín reconeix que mai va escombrar l'església, sí que tenia aquesta tasca de respondre al prevere celebrant a la litúrgia llatina preconiliar. Va començar cobrant 350 pessetes l'any. Després va anar pujant el sou, es va convertir també en l'agutzil i va arribar a 6.000 o 7.000 pts.

Fins i tot en la seva condició de ferit de guerra, va seguir pujant al campanar. Per tocar, es bastava ell sol, tot i que costava més si havia de moure-les. Ell empenyia el capçal de fusta i també el bronze. Per als tocs quotidians, no pujava dalt del campanar, ja que tenia una corda que baixava cap avall i les podia tocar des de baix estant. La missa l'assenyalava amb un seguit de batallades, l'oració la feia amb un conjunt de 3+3+3+12 batallades.

Aubèrt es despertava amb el toc d'oració, Fermín es llevava a les sis del matí per anar a treballar i no acabava de posar els peus a terra que ja tocava, i en aquest cas, fins i tot ho feia des de casa! Per això, es va enginyar un sistema que mitjançant uns filferros que va demanar a un company de feina, connectava les campanes fins a casa seva, que era relativament propera a l'església, tot i que havien de passar per sobre el llosat de la casa d'un veí, a qui i va demanar permís. Per tal que els fils no se li enredessin ni tallessin va col·locar un corronet de fusta dalt la teulada de la casa veïna.

Les campanes es voltaven (*banduir*, en diu Fermin Monge) els dies de festa; la vigília de la festa major. A les 16:30 s'anunciava la festa amb el toc de campanes, primer ell sol, amb uns repics "*des del silló*"¹⁹⁷ i després durant uns cinc minuts s'efectuava el volteig, en aquest cas, millor si tenia ajudants. Quan baixava del campanar, "*el poble estava en festa, perquè ja ho havies anunciat*". La gent el convidava a fer un glop de moscatell o a menjar galetes. També voltaven les campanes el dia que els de Vilac anaven a l'Artiga de Lin en romeria; quan la creu i les banderes passaven per Aubèrt, se'ls saludava amb un bandeig¹⁹⁸ de campanes, des del moment que se'ls veia venir fins que se'ls perdia de vista, moment en el qual engegava el campanar d'Arròs. Aquest, al seu torn, era rellevat per Benós i finalment arribaven a Es Bòrdes. Segons Monge, l'Artiga de Lin era un santuari de Vilac, Aubèrt i Es Bòrdes. També ens explica com el Dissabte Sant, a les 23h o 24h, quan "havia aparegut altre cop el santíssim s'anava a donar la volta a la campana". I l'endemà al matí, Diumenge de Glòria ja es tocava normal i es banduïa. A més, per Rams es posaven rams a les campanes, concretament una branca de boix al contrapès; que després el capellà cremava el Dimecres de Cendra.

Per a Fermín, "com més de pressa toques les campanetes, més bonic fa". Segons sembla, fa uns anys unes noies van portar-li unes campanetes per fer-li simular els tocs. Sembla que va penjar les dues campanetes petites d'una barra i el "coro dels peus" el va estacar a la paret. Caldria entendre potser dos cors o grups corals de campanes? El de les mans (cor agut) i el dels peus (cor greu)? Per fer-los amb les campanes de veritat, va dir que la gent s'alarmaria i, per tant, va ser precís fer-ho en un diumenge.

El toc de rosari era dels més usuals per a Fermín, com ho era encara més el de morts. Si hi havia un difunt, després del toc d'oració es tocava a morts. Aquest toc es feia així: un cop (que nosaltres anomenem "trancs" i Fermín utilitza el mot aranès *patacs*) amb totes les quatre campanes. Si era dona es feien dos "*patacs*" espaiats; si era home, tres. Seguidament venien uns tocs lents produïts respectivament per una única campana: primer amb la *campaneta* dreta, i

després amb la campana que sonava amb el peu esquerre; després la *campaneta* de la mà esquerra i la campana amb el peu dret¹⁹⁹. Després es podia tornar a fer alguns "*patacs*". El toc es repetia després dels següents tocs d'oració, espaiant aquests anuncis o senyals al llarg dels tres moments del dia: matí, migdia i vespre. També, el dia dels funerals, quan el prevere sortia de l'església, podia avisar al campaner per tal que comencés a tocar.

La missa era un senyal diari, però la tocava el mateix capellà, així avisava a Fermín perquè li fes d'escolà.

Pels moribunds, als quals es portava el combregar "el santíssim tapat", s'anava tocant una campaneta de mà, però no s'efectuaven senyals des de la torre.

Per tocar a foc, es podia donar voltes a una campana o batallades el més ràpides possible, no amb la Maria, sinó amb la Bàrbara²⁰⁰.

A l'església guardaven unes tenebres de mà per les processons de Setmana Santa, les tocaven anant al costat del capellà. Tenien un martellet que colpejava una tauleta a banda i banda.

La gent coneixia els tocs i quan baixava del campanar sempre es trobava algú que li preguntava qui s'havia mort.

Segons Monge, a Vila repicaven més de pressa que al poble d'Aubèrt, però en arribar a viure a Aubèrt ningú es va queixar per haver canviat els tocs, tot i que el capellà li havia advertit que "si algú no s'hi conforma, que hi *vage* ell". També es veu que havia anat a tocar a Bossòst i a Betlan, com també ens consta la sortida d'algun altre campaner fora del seu poble. Sempre era per fer un favor, per algun amic que moria i no pas per diners. En el cas de Betlan, explica, per exemple, que si havia de tocar a morts a Betlan, hi anava al migdia i va arribar a anar-hi a peu des de Casau, on era per la Festa Major. De totes maneres afirma "jo faig els tocs que jo sé, si ho fan diferent..."

Ara, segons en Fermín, els tocs electrificats són similars als que feia, però el repic no utilitza mai les quatre campanes alhora, sinó que fa unes quantes batallades una, després unes quantes l'altra, però no hi ha joc ràpid de les quatre campanes del conjunt. Per als repics, previs al bandeig, ell jugava amb una *campaneta* i donava un toc a una de les grosses; després feia el mateix amb l'altra xica i l'altra grossa: "tinc tinc tinc tinc tinc tinc-----taaaang_____tinc tinc tinc tinc tinc-----taaaang" (canta diferenciant les notes de les campanes grosses). Els tocs de les quatre campanes a un mateix moment exacte eren propis del toc de difunts.

197. El banc de campaner del campanar deth Rosèr d'Aubèrt

198. Ja hem dit que el terme *bandoar* ens sembla revelador, perquè el relaciona no només per tècnica de toc sinó també etimològicament amb el *bandeo* aragonès.

199. Com veurem en parlar d'Arròs, el procediment era ben igual en aquest poble (no oblidem que el terme, avui EMD, inclou Arròs e Vila), si seguim el dibuix-recordatori que conserva Andrés Guerrero Castet, per poder tocar a morts, tal i com sabia fer son pare Dionisio Guerrero Monge, i davant la impossibilitat que el darrer campaner habitual, Antonio Servat Bernadets, de Casa Cucai, pugués actualment (2008) fer-ho.

200. Les campanes grans d'Aubèrt porten invocació a Santa Maria i a Sant Martí, però no a Santa Bàrbara. Malgrat això eren conegudes com *Maria* i *Bàrbara*; de fet era el més freqüent a molts llocs, en record de les campanes consagrades al toc de temporal o de conjurar les tempestes.

2. JOSEP RELLA ARTIGA, Vilac (1948)

Nascut a Arties, en una família de ramaders que pocs anys després es va traslladar a Vilac, d'on era la família del seu pare, família amb una llarga tradició en l'ofici de campaner. El pare havia tocat també a Arties, durant la seva estada al poble, uns dos anys, i després, ja de nou a Vilac, ho continuà fent. El pare, que feia simultàniament d'escolà, agutzil i campaner va morir aviat i no n'hi va poder ensenyar gaire. Va ser Francisco Sambeat –“Cisco, eth músic de Vilac” un home que sabia música i anava pels pobles tocant l'acordió i que certs dies de festa havia pujat amb son pare al campanar de Vilac a acompanyar al campaner el qual, per tenir una gran retentiva auditiva i musical, li van quedar els tocs a la memòria– qui els va ensenyar al jove Josep.

Josep Rella va tocar dels tretze o catorze anys fins a 1979, data de les primeres eleccions, quan va deixar de fer d'agutzil, per passar a ser alcalde, càrrec que encara ostenta.

Segons ens explica, a part del pare, a Vilac, era sa mare la que solia tocar a oració, “era més cosa d'ella, perquè mon pare era al camp”. També havien tocat les campanes de Vilac un oncle seu –germà de son pare– el seu avi i el seu besavi.

Només es toquen quatre de les cinc campanes, encara que havia sentit dir que se'n tocaven cinc o sis –ja que abans n'hi havia hagut sis, però una es va perdre, sense que se sàpiga gaire bé què se'n va fer–. Es tocaven com un piano, mitjançant una mena de teclat de fusta²⁰¹. Ens explica també la coneixença que les campanes es poden trencar o *daurir* quan estan calentes, després de repicar molt i una peça de llana hi entra en contacte. Malgrat això que explica, diu que no n'ha vist trencar-se mai cap.

La oració, però, es tocava amb la campana major des de baix. Al matí (a l'estiu més aviat, al voltant de les 6h) 12 batallades, al migdia 12+1 –curiosament les tretze batallades es feien a les 13h i no a les 12h– i al vespre altres 12. Això encara li van ensenyar son pare i sa mare, especificant que no es podia tocar gaire de pressa.

La missa diària ja no l'ha viscut, des que ell és campaner només es deia missa el diumenge i actualment no se'n diu cada setmana.

La campana de l'espaldanya situada al damunt de la sagristia, donava un toc o senyal al començament de la missa, senyal que feia el mateix capellà. Sembla que aquesta campana ha anat i vingut de la torre més d'una vegada.

Els anuncis de les festes ja es feien la vigília, al capvespre, i amb un repic previ, des del teclat. Les dues campanes grosses

voltejaven, el que cal destacar, tenint en compte que es troben col·locades al castell de fusta interior. Afegeix que ara no es pot fer, ja que “se bellugave tot” ja que reconeix que “encara que és molt bo aquest roure, però els anys no perdonen” i que actualment necessita una bona restauració. Ell les engreixava, però en canvi, mai va nuar els batalls, ja que sempre els ha vist lligats amb cuir.

Voltaven per totes les festes majors, referint-se a les “festanals”: Corpus, Festa Major, Sant Jaume, Nadal, Sant Fèlix, celebrat el 1r d'agost. També es voltaven campanes per les processons que es feien pel poble. No sempre es voltaven les dues campanes majors. Si no era una gran solemnitat o no eren prou gent, només se'n voltava una. Quan eren les dues, calia compassar-les una amb l'altra: *nang-nannng-----nong-nonng-----nang-nannng-----nong-nonng....* podent anar de pressa. Tenia el seu perill, ja que havien de pujar a dalt de l'estructura de fusta, que a més es bellugava. Un cop va veure que començava a resultar perillós seguir tocant les campanes interiors, va utilitzar la campana Vilac-3, perquè no recolzava en l'encastellatura històrica de roure, sinó en un finestral. El so d'aquesta campana, però, no li acaba de convèncer. De fet és una peça de Manclús de València, de l'any 1951. Ell a una campana li demana un so clar i net, i aquella no li té gaire.

En deixar de fer d'agutzil va deixar de tocar, tot i que per les festes encara pujaven alguns a voltejar la campana grossa.

“El piano”, que li diu, sempre ha estat allí per repicar, de peu dret, sense utilitzar cadira. Segons Rella, “anava molt bé”, malgrat que algun cordill anava més de costat i per unes rodes. Les campanes es repicaven pensant amb uns noms al·lusius a la seva sonoritat, ordenats de menor a major: *Ning, Neng, Nong, Nang*. El repic es feia amb un ritme de dos tocs breus i un de llarg –aquest més accentuat– amb la mateixa campana, als quals responia una de les grosses. Rella ens ho va cantar així: *ning, ning, ning, ni-ni-ninng, ni-ni-ninng, ni-ni-ninng, ni-ni-ninng, nonnnng, ni-ni-ninng, ni-ni-ninng, nannng*. No era fàcil, sobretot “agafar el ritme: cal escoltar i si anaves molt de pressa te podies perdre”.

El toc de morts també es feia des del teclat, amb un repic previ similar al de la festa amb les campanes una per una: *nannng-----nonnnng-----ninnng-----nennng*. Això es repetia unes quantes vegades i “a l'acabar feies tocs amb les quatre campanes, si era una dona, tres, i si era un home, quatre”. Quan el seguici fúnebre sortia cap a l'església també es feien les batallades lentes, sense repic, i així s'anava fent fins que arribava a l'església i després fins arribar al cementiri.

201. Vegeu l'apartat dedicat a la interessant instal·lació interior de Vilac.

També hi havia un toc de mes de maig, que en deien *tocar a aigua*, es feia amb repic del teclat, però ja no el recorda.

També recorda que es tocava quan la gent de Vilac marxava en romeria cap a l'Artiga de Lin, el qual també es repetia quan, al tornar, se'ls veia venir a uns centenars de metres del poble. Aquest santuari era de Betlan, Vilac i Aubèrt.

L'alarma es feia "amb la campana grossa, la nang", l'única que tirava una corda batallera campanar avall, amb tocs ràpids.

Durant els tres dies del *triduum* pasqual no es feia res, ni tan sols dissabte a la nit. Tampoc no recorda haver sentit mai cap tipus de toc de temporal.

Respecte les apreciacions qualitatives, ens informa que el poble no es posava gaire en els resultats –millors o pitjors– dels tocs manuals; el banduir, en canvi, podia haver estat criticat per la població si no sortia bé, sobretot a partir del moment que ho va deixar en Josep.

En opinió de Josep, les campanes "seria més bonic que fossin a les parets, però aquest campanar és molt alt i prim de

parets, no són prou fortes, en canvi he vist campanars amb les parets el doble de grosses".

Josep Rella no ha vist mai a funcionar el rellotge "...en quaranta anys s'ha degradat molt. Abans no hi havia els vidres, era tapat amb una paret, per la paret sud, la que mira a Vielha i la del cantó de França. En pujar a l'entramat de fusta per poder tocar feia por de caure a la plaça per la finestra. No hi deixarien pujar a tothom allí; estava preparat per posar-hi els peus, però les campanes et podien enganxar i marxar tu disparat. A més, l'estructura es movia, ja és normal, però ara cada cop més. Per això ho vam electrificar, perquè així no cal pujar-hi". Sempre calia ser dues persones, un per campana, ja que resultava impossible fer-les anar totes dues. Però el toc més difícil és el repic amb el teclat, que l'electrificació no ha pogut imitar mai, per ser molt ràpid.

Per a Josep, recollir tot això val la pena "sinó es perdrà" i s'atreveria a tornar a tocar, només hauria de posar altre cop els filferros que anaven del teclat als batalls. No hi ha gaires tocs, perquè són quatre campanes, però els ha mantingut tal i com li van ensenyar.

3. ANTONIO SERVAT BERNADETS, Casa Cucai d'Arròs (1923)

Antonio va néixer a Vila a casa Joanon i de nen ja anava a tocar les campanes. Quan es va casar a Arròs l'any 1954, anava a ajudar a missa "encara li ensenyaria d'ajudar a missa en català, en castellà i en aranès", i el seu sogre tocava les campanes. El seu pare "dirigia el coro de Vila" i cantaven per Setmana Santa. Com que era traçut, l'home els feia matraques de mà i maces per picar i anar a fer soroll, el que llavors en deien *anar a matar jueus*. El Dissabte de Glòria, Antonio, de nen, esperava els tres al·leluies del capellà "l'Al·leluya, Al·leluya, Al·leluya!, per anar a donar el bando a la campana, per anunciar que Nostre Senyor havia ressuscitat".

Antonio recorda prou bé els tocs, però no s'atreveix a pujar al campanar ja que les cames no el duen gaire. Amb l'ajut d'en Pere Casulleras i la Cristina Rossi decidim fer un enregistrament, nosaltres a dalt tocant i ell escoltant a baix, corregint el que sent, si ho fem com cal o no, perquè el Ton de Casa Cucai "si pot fer un favor no fa un agravio". Les persones que acudiren a preguntar què passava foren unes quantes.

El toc més repetit era l'oració, tres cops al dia. Era fet des de baix, amb la campana grossa, fent batallades espaiades, agrupades en series, separades aquestes per uns deu segons, en total 3+3+3+12²⁰². El diumenge també es tocava, migdia inclòs. Després es va fer només al matí i al vespre, quan es va adoptar el sistema de torns.

El toc de missa es feia puntualment, cada diumenge a les 9h del matí. Si calia, els vedells esperaven el menjar una estona més. Per a la missa dominical es repicava i després s'assenyalava amb les majors, però sense banduir-les.

El toc de festa es feia la vigília, en fer-se fosc. El *repic* era el conjunt del toc, en deien així. Es començava amb les xiques, fent un repicó cada cop més accelerat, sense parar, després una de grossa fent batallades seguides, unes quantes i, quan li sembli al campaner, canviar a l'altra campana grossa, però mai alternar-les una batallada de cada, perquè es podria confondre amb el toc de morts. Les campanes grosses també han d'anar de pisset, pel mateix motiu. Després es desconnectaven els cordills i venia el bandeig, que només es feia els dies de gran festa. inclosa Santa Eulària, el 10 de desembre, o la Degollació de Sant Joan Baptista, el 29 d'Agost. Per batejos i casaments només es repicava,

El toc de difunts a Arròs es feia també amb les quatre campanes. En deien *tocar a còs* o *acòrs*, no sabem si es referia a funerals de cos present o bé al fet que era tocar fent acords. Es feien dos trancs (tocs amb les quatre campanes alhora), ben espaiats, per una dona, o tres, si el difunt era un home. Després, anava fent tocs espaiats (parar un moment) amb campanes soles, ara una petita, ara una gran, després l'altra petita, i l'altra gran, per repetir diverses vegades aquest esquema de batallades soles. Després, per

202. No obstant això, Andrés Guerrero Castet té apuntat que l'Angelus és 3+3+3+3+12, quatre sèries de 3 batallades en lloc de les tres sèries que ens havia indicat Antonio. Ens sembla que el correcte és el que ens ha dit (tres avemaries i la pregària final).

Andrés Guerrero Castet, que té un dibuix de la disposició de les campanes del campanar d'Arròs, hem sabut que es tocaven creuades (petita dreta i després grossa esquerra, petita esquerra i grossa dreta que era la major). En acabar, es repetien els trancs, però només quan es volia acabar el toc. Li fem avinent que coincideix perfectament amb el que ens explicava Fermín Monge d'Aubèrt, i ens diu que “és que ell tocava a Aubèrt, i a Vila, vivíem a prop l'un de l'altre; li ha hagut d'explicar *lo* mateix, si no és que ja no sabem tocar les campanes”.

El primer que feia la gent en tenir un difunt era anar a avisar l'escolà-campaner i aquest immediatament tocava, dos o tres minuts. No esperava –com feien a Casau– el toc d'oració següent, per fer el senyal²⁰³. Si el mort havia estat alcalde o regidor, de tant en tant es *donava el bando a la campana*; això significava que el difunt estava o havia estat a l'ajuntament.

El toc de difunts per un infant –“entà un mainatge, tocaven a alegria” diu la seva dona– s'assenyalaven només amb les campanes petites; ben de pressa, en un repic alternat; es considerava una alegria, “perquè anaven al cel directes”, per ser persones innocents, “això deien es capellans”.

L'alarma es tocava banduint una de les campanes grans; en ser un dia que no tocava fer-ho, la gent ja s'esverava i acudia a veure què passava.

Una altra particularitat era *tocar a vediau*, o *la campana del vediau*, una crida amb la campana gran de l'església per convocar tot el veïnat a fer una feina col·lectiva, com endreçar un camí o ajudar en alguna cosa a la comunitat.

El dia del santet, Sant Joan, el 3 de maig, quan la gent, els capellans i la orquestra anaven cap a l'ermitatge, Antonio “donava el bando a la campana”, ja fos empenyent el capçal de fusta o la campana, segons el que passava pel seu davant a cada moment. Segurament, la campana entrava al campanar per dalt i sortia enfora per baix.

La *campaneta* que actualment és trencada ja hi estava quan Antonio va començar. I la tocava igual, només “que no té el *sonido* el mateix”

Antonio també havia fet d'agutzil de l'ajuntament. Es va ocupar de la instal·lació de la línia del telèfon i d'altres gestions. Ens diu que “s'ha acabat aquell *cuento* de tocar les campanes. Ara a la Val d'Aran ja no *se toque* res. *Antes* hi havia un *monaguillo*; quan *se van acabar els monaguillos*, l'Ajuntament va manar que durant un mes a cada casa es fes tocar l'oració al dematí i l'oració a la nit, però també es va acabar. Ara no en saben, de tocar les campanes” Amb aquesta afirmació veiem que el càrrec –agonitzant– de campaner es va repartir per tot el poble, almenys els tocs quotidians, més importants en el paisatge sonor del poble i els més senzills de fer. El seu sogre tocava a oració i la gent deia “ja és migdia, ja toca la campana”. I quan ho va fer ell, si era al camp, venia a tocar. Després quan es va deixar de fer per torns, encara ho va continuar fent durant uns deu anys i va deixar de fer-ho definitivament cap al 2000. Ara també saben repicar (“perquè en aranès *se diu repicar*”) Andrés Guerrero i Francisco Caramazana, que viu unes cases més amunt, perquè acompanyava a l'Antonio a tocar-les i n'hi havia ensenyat el sogre d'Antonio.

4. ROBERTO SEIRA SANMARTÍ, *Casa Pistola (o Pistoleta), Casau (1947) i FRANCISCO VIDAL, Vielha*

Aquí es parla del campanar de Casau, amb interessants apunts sobre el de Vielha.

En Roberto no era molt inclinat a parlar de les campanes, més i tot quan vàrem anunciar que volíem enregistrar la conversa, perquè l'ètica més elemental ens obligava a dir-li abans. Sorprenentment, es va tancar molt a partir d'aquell punt. Ens va semblar que ens reconeixia i ens gaudava rancunia per haver tocat i enregistrar les seves campanes de dos anys abans durant la documentació que férem del campanar de Casau, acompanyats d'Antonio Ademà de Casa Sempè i mesos després, de Pere Casulleras, amb qui estàvem també en el moment de la conversa. Suposem que li va saber greu no estar-ne informat, però en aquell moment no sabíem de la seva persona i menys encara que conegués les

campanes i que les toqués, altrament ja hauríem mirat de parlar-hi. Això ens fa pensar que sovint cal anar amb peus de plom: als pobles ja gairebé no es toquen campanes, però quan algú –sobretot si és foraster– ho fa, apareix gent de totes les cases a protestar –o, almenys, a tafanejar– per conèixer qui ha comès una intromissió tan greu en les coses del poble tocant les campanes fora d'horaris. I realment, és una intromissió greu, almenys abans ho hauria estat, irrompre al cor de les eines de comunicació d'un entorn social al qual hom no pertany, en una suposada falta de respecte envers la gent no avisada. Roberto no va aparèixer mai a cap de les dues visites, però ens degué contemplar des de casa seva, o va ser posteriorment informat de la nostra presència a Casau.

203. Entenem que no esperaven per fer el primer avís, però pels avisos que seguien sí que es feien després dels tocs d'oració, perquè Andrés només té anotat en un paper el toc de difunts, tot i registrant primer el toc d'oració o Àngelus.

Al final, però, Roberto, gràcies a la mediació²⁰⁴ de Francisco Vidal, present també a l'entrevista, ens brindà una llarga conversació, molt rica en dades, molt fiable en el seu contingut, i ens diu que va aprendre a tocar d'un home que es deia Cisco, pare d'una tal Gertrudis, que ja fa una quarantena d'anys que és mort.

Roberto va tenir l'ocasió de motoritzar els tocs de Casau, però no va voler que s'electrifiquessin les campanes, dient que mentre ell fos viu, no ho veia bé. Amb molt d'encert, ell deixa a entendre que és com si el campanar quedés com una màquina insensible i el poble perdés una petita part de la seva vida. A més, el poder de saber tocar les campanes li deu produir una sensació de ser la única persona de Casau que és dipositària d'aquest coneixement, cosa que hem observat en d'altres campaners i en d'altres indrets. Els bronzes no són joguines, sinó vasos consagrats que no tothom pot tocar. Per exemple, preguntant sobre els noms de les campanes, va dir que "ui, ja no *te diré* res més, ja t'he dit massa"; i després, conversa enllà va repetir que "a mi m'han ensenyat de nen que els noms de les campanes no *se diuen*. I jo els sé, però no es diuen, és com l'edat d'un dona, no es pregunta".

Els tocs de mort, sobretot els tocs d'infant, són molt interessants. Es feien després dels tocs d'Àngelus o d'oració. Una batallada amb una campana petita de la dreta, una altra amb la de l'esquerra i després la major (grossa de l'esquerra) i la grossa segona (peu dret), i es torna a començar. En el moment de començar la missa dels enterraments es donava un senyal d'una batallada amb la campana grossa, des de baix. Els escolans nens, tenien interès en anar a funerals, perquè cobraven tres pessetes enlloc d'una que cobraven per una missa normal, a més de l'hòstia i del tragueta de vi de missa que els podia donar el capellà, "perquè les pessetes eren cares". Però "anàvem tots confessats i *comulgats*, i cada tarda a rosari, però si no ens *donave* el toc, no hi *nàvem*" Tots els tocs de mort es feien tres vegades, amb alguns senyals que variaven d'home a dona, però sempre fets tres vegades, és a dir, en tres tongades. Per a Roberto, el toc sempre era el mateix, anessis a qualsevol poble de la Val d'Aran; canviaven les campanes, hi podia haver alguna diferència, però en essència eren iguals.

Això ho diu perquè ell havia tocat ocasionalment a diversos pobles de la Val d'Aran: no oblidem que, almenys dins un terçó, tothom es coneix i la gent assisteix als enterraments. Si, a més, no hi ha qui toqui, Roberto ho havia fet algunes vegades a Casarilh, a Gausac, etc.

El toc de noces es feia a batallades, sense banduir les campanes i sense usar les quatre campanes, igual com es feia a Vielha, on la *Miquèla* només es tocava per certs enterraments i festes grosses.

A Vielha es tocava a morts amb una campana mitjana, fent un repicó que era contestat per una batallada lenta de la *Francisca*: *tinnnnng---ting-ting-ting-ting-tinnnggg--- --Tonnnnnng...* Podria ser que també respongués, sense alternar-se amb les petites, la *Miquèla*, però Roberto apunta que perquè toquessin la *Miquèla* en un funeral s'havia de pagar a part ("si no pagaven no *se podia* tocar, si la família no *pagave* el dot de la *Micaela*, no *se tocave*") i que aquesta era utilitzada només per enterraments de classe alta, com veiem que és cert i consta a la Consueta de 1925; amb els anys això deuria tendir a desaparèixer. Francisco ens assenyala per campana mitjana la campana Vielha-3, però nosaltres pensem que aquesta estigué fins a la dècada dels setanta a dalt de la llucana per tocar exclusivament els quarts d'hora: encara avui no té batall i fa la mateixa missió, a més de tocar a missa diària cada vespre. La degueren baixar a la sala de campanes per a una primera electrificació. Suposem, doncs, que és la campana Vielha-4, actualment esquerdada, la que feia aquests tocs.

A Gausac hi havia, segons Roberto, un bon campaner, Vicenç, de Casa Tieso, que ja va morir, vivia molt a prop de l'església. No obstant, també a Gausac van electrificar les campanes i l'home es va quedar sense feina. Els campaners rivalitzaven sobre qui tocava més bé, suposem que eren coses de l'ofici, un cop dominada la tècnica, hom apreciava també el lluïment i l'aspecte musical i rítmic, el *métier*, l'ofici d'un determinat campaner. Segons Francisco Vidal, a Vielha hi havia un sagristà-campaner, *el Manelet*, però en faltar ell, ja van electrificar, "i fa anys eh...ja d'abans de Mossèn Amiell". Pensa –diu Francisco– que abans hi havia molts més capellans, a finals del segle passat (s.XIX) a la Val d'Aran hi havia arran de 14.000 persones i el pas del ramats de bestiar podia durar hores ja que podien arribar a pasturar-hi uns 400.000 caps de bestiar l'any. A cada poble hi havia més d'un capellà.

Toc d'oració: es feia a Casau, com a Vielha, a les 8h, a les 13h i a les 18h, amb la campana major i amb tres úniques batallades molt espaiades. Suposem que a Vielha es faria amb la *Francisca* i no sabem si també consistia només amb tres batallades.

Pels tocs de missa, a Casau es tocava amb les quatre campanes: "era molt, maco sonava una mica a ball". Deduïm que ens parlen ja de misses dominicals i no pas de missa diària o fèria, ja que en aquest cas no hi hauria repic amb pretensions musicals. Després, ens parla del toc de missa –ara referit a la diària– que a Casau es feia amb les dues cordes de les campanes majors, alternant-les en un repic moderat, ja que aquí –com a Arròs– són dues les cordes que baixen pel campanar i permeten tocar des de baix. Per saber quina corresponia a la campana grossa, la corda de la major, a Casau, té un nus i al campanar d'Arròs uns mànecs de fusta

204. Des d'aquí volem fer públic el nostre agraïment, ja que sense ell no hauria estat possible aquesta interessant entrevista.

permeten escriure-hi “grossa”. Un cop fet el repic es donaven, només amb la grossa, els tres senyals de començar la missa: un toc de tres batallades – amb el qual la gent anava cap a la plaça de l’església–, un de dues –la gent entrava a l’església– i un d’una batallada –quan el capellà sortia a celebrar–. A Vielha es feia amb la Francisca. La Miquèla no es feia servir tant com ara: “si no hi havia el duro, no se tocava”, insisteix Roberto²⁰⁵. De fet, també nosaltres creiem que no és campana per a l’ús setmanal, sinó peça per a fer servir només en dates molt destacades.

A Rosari i novenes es tocava, però no recorden el toc; pels aniversaris dels difunts no es feia cap senyal especial que no fos el propi toc de missa.

L’alarma o toc de foc, a Vielha es feia amb “la Miquèla, a batallades ràpides, amb la corda, i hi acudia tot déu eh, tothom”. La darrera vegada que ho va fer va ser per un incendi.

Els dies de festa, segons Roberto, “a la nit (!), allà a les 6 o les 7 de la tarda” ja s’anava a fer el repic que anunciava la solemnitat. L’endemà, allà les 11 o les 11.30, es tornava a repicar i es banduïa. Podria ser que ja es banduís la vigília. Calia ser més d’un perquè eren necessàries dues persones per moure les dues campanes. Només es banduïen les campanes grosses, però les petites, “si les volies tocar allà assentat, també es podia, però al mateix ritme de les que van voltant.” Per voltar-les, no ho feien amb palanca o ballesta, sinó amb les mans, però vigilant de no tocar-les: “la campana no se toca”, perquè, segons Roberto “amb una mà suada o amb llana la pot obrir, la pot trencar, sobretot després”, entenem que vol dir després de tocar. En canvi, Francisco sí que diu que a Vielha alguns les empenyien també pel vas de bronze i que la campana sempre entrava per dalt a la cambra de la torre, de manera que els homes es penjaven al capçal que baixava des de dalt i donaven l’empenta a la campana amb el seu propi pes. Mai la deixaven parada mirant enlaire; si es parava, ja era per acabar el toc i boca avall o truja (jou) amunt; de seguida s’hi posava el ganxo que –clavat a la paret– impedia que la campana es bellugués.

Els dos tertulians comenten que a Vielha, per les festes, podien arribar a ser deu o dotze dalt del campanar, ja que banduir la *Miquèla* comportava unes quatre o cinc persones²⁰⁶. “Per tocar aquella campana calia tenir-los ben posats”, no ho deixaven fer a tothom, tampoc es fiaven gaire del seu estat, segurament per no tenir ningú que li fes el manteniment, engrassés els eixos, tensés els tirants i repassés falques i tascons abans de voltar-la²⁰⁷. A Vielha es voltejaven les dues majors, la *Francisca* i la *Miquèla*. Devia ser tot un espectacle, ja que no deixen de ser dues tones i mitja de

metall en moviment, entre les dues campanes. Segons Paquito Vidal “la Francisca és de bon batre, amb el jou de ferro aquell, *te podies* agafar bé; *lo* que *feve* molt respecte era la Miquèla, *feve* molt respecte, molt. Se sentia per tota la Val d’Aran. Oh, i no sé si va ser amb la Francisca abans d’arreglar-la o va ser amb la Miquèla, que un s’hi va enganxar i va donar-hi la volta”. Sembla que aquell infeliç no va caure a baix, però hi va donar tot un tomb agafat. Segons Roberto, també podia petar-se un batall. A Casau va passar un parell de cops, advertint el perill que comportava la caiguda de peces de ferro d’aquesta mena cap avall, o bé, a la cara del desgraciat campaner que era a dins.

Quan tocaven a Vielha amb bandeig, calia moure les dues majors, acompassadament la una amb l’altra, les petites a repic alternat, si hi havia prou gent.

Francisco Vidal ens apunta que a Vielha hi havia “dos coros” (cors elevats o tribunes, aquí no es refereix a cors de campanes) a l’església de Sant Miquèu, un de més gran a mitja alçada i un de més elevat encara, per on s’accedia al campanar. Per això, avui dia, l’accés al campanar és complicat i poc segur: cal posar una escala de mà, llevadissa i que es guarda a la sagristia. Des d’aquí, voldríem demanar la reconstrucció d’aquest espais, destinats als homes, i amb un gran valor litúrgic, des d’on es feien els cants corals i antifonals en llatí durant les diades solemnes. Ell havia tocat a Vielha, anant amb la resta d’homes que hi tocaven, les darreres generacions de sagristans-campaners.

També ens fa avinent que a Vielha hi havia hagut el *tamboret* per tocar. Es refereix, sens dubte, a la cadira o banc de campaner, que com ja hem vist, tenia tres o més pedals, dels quals Francisco en recorda tres o quatre, amb unes molles a sota de cada pedal, i li expliquem que ja no existeix. Estava situat segons diuen –i hem pogut documentar que així era, abans de la intervenció al campanar– sota la campana més petita de totes. Encara a Casau es veu el sistema de molles als pedals, molles que semblen procedents d’un llit i reaprofitades per Roberto amb molta intel·ligència.

Surt el tema sobre la possible titularitat municipal del campanar, “perquè eren torres de defensa”. En el cas de Vielha, la Consueta de 1925 diu que el manteniment de la torre i de les campanes corria a càrrec de l’ajuntament, però que “el tenien molt descuidat”²⁰⁸.

Roberto diu que els cantors es posaven al primer pis dels cors elevats, que sempre s’omplien i que si el capellà era un bon orador, omplia l’església, mentre que alguns altres, massa tancats o mals comunicadors, la buidaven.

205. Recordem la Consueta de 1925 (apartat de documents en llibre complet aranés) on es diu que es paga 5 pts. per cada toc o anunci fet amb aquella campana. Tot això porta a valorar molt seriosament les informacions donades pel Sr. Roberto Seira.

206. Nosaltres, per contra, pensem que més de tres persones es farien nosa, però potser es feia per anar-se rellevant, ja que no podem oblidar que són 1600kg i que, tot i ser contrapesats, moure’ls suposen un gran esforç.

207. Estat que, per cert, un cop vist el jou antic, ens sembla més que bo; no pensem que calgués substituir aquella muntura tan espectacular per l’actual.

208. Podem gairebé assegurar la titularitat municipal del rellotge, però no podem garantir el mateix pel que fa a les campanes.

5. FRANCISCO JAQUET, Arties

Francisco viu davant la torre i capella de Çò de Portolà. La seva il·lusió pel que fa les campanes seria sobretot veure soldada la campana gran de Santa Maria d'Arties, actualment trencada, ja que es va trencar a mans d'un oncle seu, quan després de tocar per Sant Joan, aquest involuntàriament hi va posar el peu o algun objecte de llana que portava i la campana es va esquerdar completament. Aquesta fractura es produí abans de la Guerra Civil i per ell "és l'única campana grossa de la Val d'Aran que no està arreglada i en condicions de sonar".

Ens explica també que la campana grossa d'Arties s'escoltava des del cap del Port de la Bonaigua i que havia sentit dir que era la tercera campana de la Val d'Aran²⁰⁹. En bandejar-la, podien fer-la anar tan de pressa que arribava a perdre el toc, perquè el batall no tenia temps de tocar al bronze²¹⁰.

A Arties, l'escolà el llogava i pagava l'ajuntament, i el campaner també. Ell, però, pujar a tocar no ho ha fet mai. Malgrat això, en guarda bastants records.

El toc d'oració el recorda a la tarda, sense moviment de campanes. També recorda tres tocs d'abans de missa: el primer amb bandeig, el segon amb repic i el tercer i últim toc que el donava aquella campana menudeta de l'espadanya.

Segons Francisco Jaquet, els diumenges també es bandejava la campana: només en feien anar una. En tot cas, a dalt, a la sala de campanes, hi havia un *tablado* on es recolzaven els peus dels que tocaven. Ens cita un tal Aurelio, sagristà que havia estat i que potser ens podria explicar alguna cosa més.

També recorda haver sentit dir que, una vegada, un capellà va portar una campana trencada del poble de Gil (Isil), la va donar a un xicot per fer-la arreglar, però aquest va desaparèixer –i la campana també–, se la va vendre, perquè creia que portava plata.

Per acabar, tenim una interessant conversa sobre el Taro i la festa de Sant Joan.

209. Malgrat que hem pogut constatar que no és així, ja que el tercer lloc, després de la Miquèla de Vielha (d'uns 1600kg) i de la Juliana de Garòs (1000kg), l'ocupa la Francisca, la segona campana major de Vielha, (també arran dels 1000kg), certament es tracta d'una de les campanes araneses de dimensions més notables, amb 1,08m d'altura i 1,06m d'ample de boca i un pes d'aproximadament 700kg.

210. No podem garantir que això fos possible a la torre d'Arties, amb campanes de 550 i 700 kg i col·locades tal i com es troben.

Campanas e da m d a m e t